

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_192014

UNIVERSAL
LIBRARY

संस्कृतकविपंचक

म्हणजे

कालिदास, भवभूति, बाणभट्ट,

सुबंधु आणि दंडी

ह्यांवरील निबंध.

के० विष्णुशास्त्री चिपळूणकर

ह्यांनी लिहिले.

आवृत्ति तिसरी.

सन १९२२ इसवी.

किंमत दीड रुपया.

हैं पुस्तक,

रा. रा. शंकर नरहर जोशी,

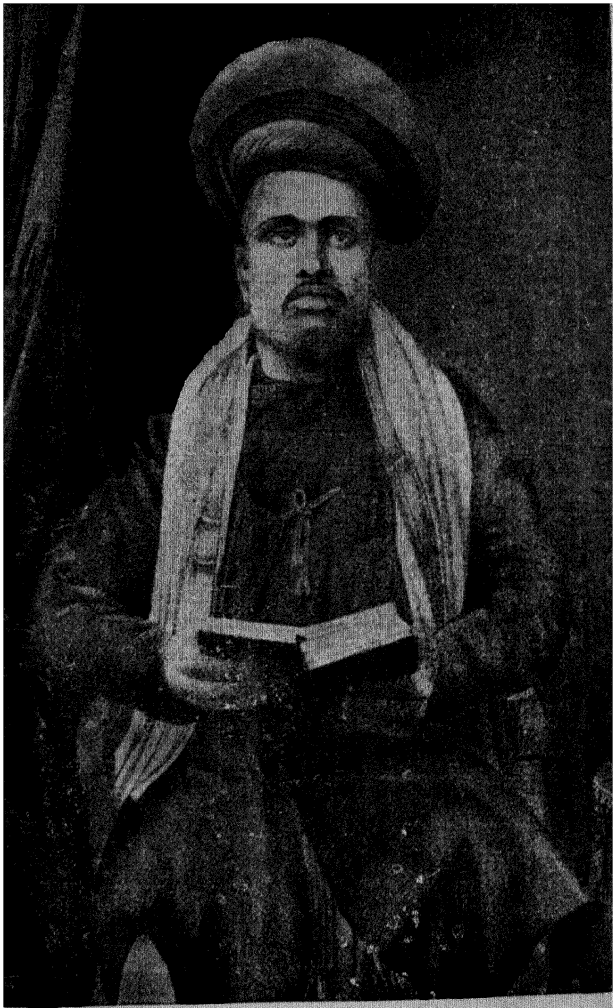
यांनी

चित्रशाळा छापखाना १०२६ सदाशिव पेठ,

येथे छापून प्रसिद्ध केले.

संस्कृतकवि.
अनुक्रमणिका.

	पृष्ठ
संस्कृतकवि	१
कालिदास.....	१३
भवभूत.	५५
बाणभट्ट	१२१
सुबंधु.	१५६
दंडी	१९६

c. s. p. p.

विष्णु शास्त्री.

विष्णुशास्त्री चिपळूणकर.

राष्ट्रांतल्या कांहीं विशेष गोष्टींच्या अभ्युदयास कांहा विशेष प्रकारच्या व्यक्ति लागत असतात; आणि तशा व्यक्ति कालदेशवर्तमानानुरूप तेथें उत्पन्न व्हाव्या, अशी योजनाही सृष्टिक्रमांत आढळते. श्रीशिवछत्रपति मराठ्यांच्या राज्याच्या अभ्युदयार्थ अवतरले, ज्ञानदेव, नामदेव, तुकाराम, वामन, मोरोपंत, इत्यादि महापुरुष आपल्या भक्तिभावाच्या प्रसारार्थ आणि महाराष्ट्र भाषेंतल्या काव्याच्या अभ्युदयार्थ होऊन गेले; तसे, विष्णुशास्त्री चिपळूणकर हे मराठी भाषेच्या गद्यरचनेच्या उन्नत्यर्थ आणि स्वदेशाभिमानाच्या पुनरुज्जीवनार्थ होऊन गेले कीं काय, असें वाटतें. त्यांचें संक्षिप्त चरित्र आम्ही येथें सादर करितों.

सगळ्या जुन्या विद्वन्मंडळांत गाजलेले मोरशास्त्री साठे, हे ज्यांस यथार्थ गुण पाहून मोठ्या कौतुकानें आणि संतोषानें 'बृहस्पति' म्हणत असत, त्या सुप्रसिद्ध कृष्णशास्त्री चिपळूणकरांचे चिरंजीव हे विष्णुशास्त्री चिपळूणकर होत. म्हणजे हे आमच्यांतले कच होत. हे इ० स० १८५० ह्या वर्षीं जन्मले. हे लहानपणापासूनच गरीब आणि संकोचवृत्ति असत. परंतु, त्यांची बुद्धि चांगली होती; आणि त्यांस विद्येची अभिरुचि फार होती. त्यांचे वडील कृष्णशास्त्री हे कांहीं दिवस दक्षिणाप्रैज कमिटीचे सेक्रेटरी होते, आणि पुढें एतद्देशीय वर्तमानपत्रांवरचे व एतद्देशीय पुस्तकांवरचे रिपोर्टर होते; त्यामुळे, त्यांजकडे देशभाषेंतलीं पुष्कळ वर्तमानपत्रें व पुस्तकें येत असत, तीं ह्यांस सहजच वाचावयास मिळत. त्याच्या योगानें ह्यांस मराठी भाषेची फार अभिरुचि लागली,

आणि ह्यांचेठार्यो उत्तम मार्मिकता उत्पन्न झाली. हे म्याट्रिक्युलेशनची परीक्षा उतरून, इ० स० १८६५ मध्ये पुण्याच्या कालेजांत गेले, आणि इ० स० १८७२ ह्या वर्षी बी. ए. झाले. नंतर कांहीं वेळपर्यंत त्यांनी बाबा गोखल्यांच्या शाळेंत शिक्षकाचें काम केलें; आणि मग सरकारी हायस्कुलांत शिक्षकाची जागा पतकरिली. ते मोठे मार्मिक शिक्षक असत. गणित खेरीज करून बाकीचे सर्व विषय—आणि त्यांत विशेषेंकरून भाषाविषय—त्यांस फार आवडत असत; आणि ते विषय ते इतक्या उत्तम रीतीने शिकवीत म्हणून सांगतात कीं, तें शिकविणें जेव्हां जेव्हां आटपे, तेव्हां तेव्हां विद्यार्थ्यांस वाईट वाटे. मराठी भाषा म्हणजे आपली केवळ माता, तिची सेवा करवेल तितकी केली पाहिजे, असें ते समजत असत. आणि त्याकरितां त्यांनीं, इ० स० १८७४ ह्या वर्षी निबंध-माला हें मासिक पुस्तक चालू केलें. त्यांत कांहीं खर-मरीत लेख येऊं लागले, त्यावरून म्हणा, किंवा सरकारी कामांतल्या दुसऱ्या कांहीं कारणावरून म्हणा, त्यांची बदली, इ० स० १८७८ ह्या वर्षी रत्नागिरीच्या हायस्कुलांत झाली. पुढें त्याच वर्षी त्यांचे वडील निवर्तले. नंतर त्यांनीं सरकारी चाकरीचा राजीनामा देऊन, कांहीं मित्रांच्या साहाय्याने पुण्यास खासगी इंग्रजी शाळा मोरोबादादांच्या वाड्यांत, इ० स० १८८० ह्या वर्षी घातली. ती आतां पुण्याचें न्यू इंग्लिश स्कूल ह्या नांवानें प्रसिद्ध आहे. ती त्यांच्या अनुयायांनीं उत्तम प्रकारें चालविली आहे. आणि सगळ्या मुंबई इलाख्यांत त्या शाळेसारखी दुसरी शाळा नाही. असें ज्ञात आहे. त्या

होय. तेंही उत्तम चाललें आहे. त्याप्रमाणेंच, केसरी वर्तमानपत्र, मराठा वर्तमानपत्र, चित्रशाळा, किताब-खाना, हीं सगळीं झाडें त्यांच्याच हातची होत. हीं गगळी आतां चांगली वाढीस लागून, ह्यांस सुंदर फळें येत आहेत. आणि त्या फळांकडे पाहून, जन थक होत आहेत. हे विष्णुशास्त्री, नवज्वर होऊन एकाएकी, इ० स० १८८२ च्या एप्रिल महिन्याच्या १७ व्या तारखेस पुणें येथें कैलासवासी झाले. तेव्हां सगळा महाराष्ट्रदेश फार हळहळला.

विष्णुशास्त्र्यांच्या चरित्रांतल्या मुख्य मुख्य गोष्टी ह्या आहेत. त्यांचें सगळें अवतारकृत्य बत्तीस वर्षांच्या आंत आटपलें. त्यामुळें त्यांच्या योग्यतेचा पूर्ण प्रकाश पडण्यास मिळावा तितका अवकाश मिळाला नाहीं. तरी, सरकारी चाकरीचा राजीनामा देऊन आपल्या आंगच्या बळानें खासगी उद्योगावर निर्वाह चालविण्याचा दृढनिश्चय, खरी निःस्पृहता, खरा मत्वस्थपणा, आणि आपल्या जन्मभूमीविषयी खरा अभिमान. हे त्यांचे वर्णनीय गुण बऱ्याच प्रकारें उदय पावून अलीकडच्या नव्या पदवीधर मंडळींतल्या वंद्य पुरुषांत त्यांची गणना होऊं लागली होती, ती अगदीं यथार्थ होती. ते मराठी भाषा उत्तम लिहीत असत. त्यांनीं एकाद्या गोष्टीचें वर्णन केलेलें वाचलें, कीं ती गोष्ट प्रत्यक्ष आपल्या डोळ्यांपुढें होत आहे की काय असें वाटतें. त्यांच्या लिहिण्याच्या भाषेमध्ये एक विशेष प्रकारची ऐट आहे. ती ऐट त्यांनीं प्रचारांत आणिली. तिचें अनुकरण आतां पुष्कळ लोक करीत आहेत; तरी तर्जा ऐट कोणाला साधत नाहीं. आपली खरोखर योग्यता

काय आहे, आणि इतर मत्सरी लोक आपणांस विना-
 कारण काय काय नांवें ठेवितात, हें त्यांच्या लेखावरून
 आमच्या लोकांस पुष्कळ कळूं लागलें; आपणांस काय
 केलें पाहिजे हें त्यांस चांगलें समजलें; आणि स्वदेशा-
 भिमनाच्या अंकुरास पुष्कळ पाणी मिळालें. शिवाय
 हे गृहस्थ, वागण्यांत अगदीं साधे, मितभाषी आणि
 फार सालस होते. ह्यांचें सर्व कांहीं अनुकरणीय होतें.
 मनाचा मोकळेपणा हा त्यांचे ठायीं मूर्तिमंत होता.
 निबंधमालेच्या दुसऱ्या अंकांत त्यांनीं आपल्या उद्दे-
 शाविषयीं असें म्हटलें आहे कीं, “ आम्ही दुसऱ्यास
 वाजवी रीतीनें नांवें ठेवण्यास ज्याप्रमाणें मार्गेंपुढें पाह-
 णार नाहीं, त्याचप्रमाणें दुसऱ्यांनीं आमच्या लेखावि-
 रुद्ध मतें प्रदर्शित केल्यास त्यांत आम्हांसही अगदीं
 वाईट वाटणार नाहीं. आपणांस जें खरें वाटतें, तें स्पष्ट-
 पणें लिहिण्यास जो भितो किंवा तसें आपणाविरुद्ध
 कोणी लिहिलेलें ज्यास आवडत नाहीं, तो खरा सत्य-
 निष्ठ नव्हे, असें आम्ही समजतो. ” हें जें शास्त्रीवा-
 चांनीं लिहिलें आहे, त्यावरून केवळ त्यांची सत्यनिष्ठा
 व्यक्त होते असें नव्हे; तर रा. रा. वामन दाजी
 ओकांसारख्यांशीं त्यांचे जे खडाजंगीचे वादविवाद
 झाले, त्यांवरूनही त्यांची सत्यनिष्ठता चांगली प्रगट
 झाली आहे. हे इतके चांगले गृहस्थ आमच्यामध्ये
 होऊन गेले, ह्याचा आम्हांस खरोखर मोठा अभिमान
 वाटतो; आणि आमच्या राष्ट्राची उन्नति होण्यास अशाच
 विभूति उत्पन्न झाल्या पाहिजेत, असें मनांत येतें. देव
 करो आणि असे अनेक विष्णुशास्त्री आमच्यांत होऊन

संस्कृत कविता.

(उपोद्धात)

अग्निं दलद्वयं स्वंदमानं मरुदं
तव किमपि किंतु अंजु मुंजु भुंजुः ।
विदि विदि निदेषस्तत्कविं विवृण्वन्
परिमळमयमो मोक्षमो मंथनः ॥

जगन्नाथराव.

प्रस्तुत विषयाचा योग्यता किती आहे व तो किती महत्त्वाचा आहे याविषयी विशेष विस्ताराने लिहिण्याची आजला मुळीच गरज नाही. आजच्या देशाच्या मुदौकेकरून या विषयकडे इंग्रजी पंडितांचे लक्ष बाकी सर्वोपेक्षां अगोदर लागल्यामुळे, व त्यांच्या द्वारे तो इतर युरोपीय राष्ट्रांसही लवकरच अवगत झाल्यामुळे त्याची जगन्मान्यता तेव्हाच स्थापित झाली. आमच्या नीर्वाणभाषेतील काव्यामृतसागराचा एक सुसता पेला चाखतांच द्वीपांतरवासी महान् महान् पंडित अत्यंत विस्मित होतसाते केवळ तल्लीन होऊन गेले;—कोणी आपला कविवर्ग सांडला, कोणी स्वतः अवघ्या जगाच्या स्तुतीस पात्र असतां नम्रत्वेकरून आमचे भाट बनले, कोणी तर आनंदभरांत प्रत्यक्ष देहभानही विसरून गेले ! हा सर्व प्रकार झाल्यास अद्याप पुरतीं शंभर वर्षेही लोटलीं नाहींत तोंच, आमच्या प्राचीन आर्यभाषेचा पगडा साऱ्या जगावर वसून तिला अनेक प्रकारांनीं अग्रगण्यत्व आले आहे; तिचा अभ्यास जगांतील सर्व मोठमोठ्या पाठशाळांतून मोठ्या आस्थेनें सुरू

१ “ हे विकास पावणाऱ्या कमल ! तुझ्यापासून लवणारा जो अत्यंत मधुर मकरंद त्याचें सेवन करून भ्रमर मंजुळ गुंजारव करोत; पण तुझा परिमळ केवळ स्वार्थरहित बुद्धीनें चौहोंकडे फांकविणारा जो वायु त्याचें तुझें ठीयें फार निराळ्या प्रकारचें बंधुत्वं आहे ! ”

होऊन आमच्या जुन्या महान् महान् ग्रंथकारांस पुस्तकालयांतून मुख्य स्थान प्राप्त होत चाललें आहे; आणि जे वेदादि ग्रंथ आमच्या अटो-काट ज्ञानास्तव आम्हांस येथें मातीच्या मोलाचे झाले आहेत तेच युरोपीय पंडितांस केवळ अमोळ-वाडून टेम्स, व्हाइन् मिसिसिपी वगैरे नद्यांचे तीरीं त्यांचा घोष चालू झाला आहे ! अशा समर्थी आमच्या देशांत प्रस्तुत विषयाविषयी जें विलक्षण औदासीन्य आढळतें त्याचा मोठा चमत्कार वाटतो. पाणिन्यादि शास्त्रकारांचा, कालिदासादि कवींचा वगैरे ज्यांस अतिशयित 'अभिमान वाटावा', व त्यांच्या बुद्धिमत्त्वाचे स्वरूप समजून घेण्याविषयी ज्यांस अतोनात हौस असावी, तेच लोक सान्या जगांत स्वर्गविषयी केवळ बेफिकीर झाले आहेत; व आपल्या घरची ममइत्ती पसंख लोकानीं आपणांस सांगावी याची त्यांस बिलकुल लाज वाटत नाही; हें आमच्या देशाची खरी स्थिति ज्यास चांगली माहीत नाही त्यास क्षणभर तरी खरें वाटेल काय ?

असो; तर अज्ञानापासून उत्पन्न झालेली जी तशीच अनास्था ती आपल्या जुन्या विद्येचा अत्यंत चित्तवेधक भाग जो प्रस्तुत कविता-रूप विषय त्यापासून तरी कांहीं अंशी कमी करावी या उद्देशाने सांप्रत उद्योग आम्ही हातीं धरला आहे. आतां हें खरें कीं, हा विषय लहानसान आहं असं नाही; तसेंच त्याचें यथास्थित विवेचन करणें म्हणजे सामान्य बुद्धीचेंही काम नव्हे. खरें कवित्व ही कीज जशी फार दुर्मिळ आहे; तशीच खरी रसिकताही होय. रत्न-पारखे जसे पैसा पांसरी कधीही होत नाहीत, व व्हावयाचेही नाहीत; त्याप्रमाणेंच कवितेच्या मर्मज्ञांचीही गोष्ट होय, कोणा संस्कृत कवीनें म्हटलें आहे—

मार्मिकः को मरंदानामंतरेण मधुव्रतम् ।

मधुव्रताशिवाय म्हणजे भ्रमराशिवाय मरंदानाचा रसज्ञ दुसरा कोण आहे ? ” तर याच न्यायानें कालिदासभवभूत्यादि कवि-वरांच्या वाणीचे नानाविध गुण प्रगट करण्यास आरिस्टोटल, आडिसन्, जगन्नाथराय अशांसारखाच कोणी 'मधुव्रत' निर्माण झाला पाहिजे. तसें झालें तरच संस्कृत कवितारूप विशाल कमलवना

पासून मधुबिंदूचें निष्कासन केलें जाऊन तो अलभ्य लाभ सर्व जनांस होणारा आहे. तथापि ज्या अर्थी वरील प्रकार अद्याप घडण्यांत आला नाही, व तो योग केव्हां येईल याचा आज सुमारही करवत नाही, त्या अर्थी सध्यां पक्षी हा प्रस्तुतचा यत्न आमच्या देशबांधवांच्या बराच उपयोगी पडेल असें आम्हांस वाटते. त्यांतून या यत्नास पुष्कळजणांचे आभिप्राय अगोदरच अनुकूल पडले असल्यामुळे आम्हांस विशेष उमेद आली आहे हेंही येथें नव्याने सांगावयास पाहिजे असें नाही.

‘वर सांगण्यांत आलेच आहे की, संस्कृत कवितेचा विस्तार लहान आहे असें नाही. नुसते ‘रामायण’, ‘महाभारत’, ‘भागवत’, ‘बृहत्कर्था’, ‘राजतरंगिणी’, येवढेच ग्रंथ घेतले तरी त्यांचें समग्र वाचन म्हटलें म्हणजे लहानसान काम नव्हे. मग याशिवाय ‘रघुवंशा’ दि पंच महाकाव्ये; ‘शाकुंतल’, ‘उत्तररामचरित’ इत्यादि नाटके; नाटकांचे पुनः चंप्पू, भाण वगैरे अवांतर प्रकार; आणि सामान्यतः ‘काव्य’ या संज्ञेखाली मोडणारे नानाविषयक लहान मोठे शेंकडो प्रबंध; या सर्वांवर नजर पुरविली तर मोठाच अफाट विस्तार होतो.

१ हा ग्रंथ सांप्रत समग्र उपलब्ध नाही. याचे कांहीं भाग मात्र सांपडतात; ते एकत्र करून त्यांस ‘कथासरित्सागर’ हें नांव दिलेलें आहे. ‘बृहत्कथे’ चा कर्ता गुणाढ्य होय. यास अनुलक्षून गोवर्धनांन दोन ठिकाणीं म्हटलें आहे:—

श्रीरामायणभारतबृहत्कथानां कवीन्ममस्कुर्मः ।

त्रिलोता इव सरसा सरस्वती स्फुरति यैभिन्ना ॥

तसेंच,

पूर्वैर्विभिन्नवृत्तां गुणाढ्यभवभूतिबाणरघुकारैः ।

वाग्देवी भजतो मम संतः पश्यंतु को दोषः ॥

एका श्लोकांत तर वरील कवींचें व्यासाशीं साम्य मोठ्या चमत्कारिक अर्थानें इंगित केलें आहे—

अतिदीर्घजीविदोषाद्ब्यासेन यक्षोऽपहारितं हंत ।

कैर्नोध्येत गुणाढ्यः स एव जन्मांतरापन्नः ॥

वरील उक्तीवरून स्पष्ट दिसतें की, ‘सप्तशती’ रचिली त्या वेळेस ‘बृहत्कथा’ चांगली प्रचारांत होती

आणि यांतही चार वेद, आणि अठरा पुराणे, यांची जर भरती केली, तर कोणी केवढाही जवरा कावणारा असला, तरी त्याची छाती अगदी दडपून गेल्याशिवाय राहणार नाही ! असो; तर याप्रमाणे प्रकृत विषयाच्या सीमा कात्त्विकपणे पाहतां महासागराच्या सीमांप्रमाणे सर्वथा दुर्लभ्य होत. त्या नुसत्या गांठण्यासही एकेका मनुष्याचे सगळे आयुष्य देखील पुरणार नाही. मग केवढा प्रचंड विस्तार समग्र धुंडाकून त्याचा बरोबर नकाशा काढणे हे काम तर केवढे दुर्घट आहे याविषयी बोलायासही नको ! तेव्हां प्रस्तुत विषय एका मनुष्यास श्रेण्यासारखा मुळीच नसून त्याविषयी विवरण करणे तर एकेकाने आपणवला भाग निवडून घेऊन त्यावर परिश्रम करणे, असें केलें तरच तें होणार आहे हें उघड आहे. आतां वरच्यांतल्या सर्वांस अत्यंत मनोरंजनावह होणारा व अत्यंत सुगम भाग म्हटला म्हणजे मधला होय; की ज्यास इंग्रजीत classic literature, व ज्याच्या ज्ञानास इकडे 'काव्य-व्युत्पत्ति,' असें म्हणतात. या भागास सुगम अकारतां म्हटलें का, 'रामायण,' 'भारत,' 'भागवत' हे इतिहासग्रंथ, व मत्स्यकूर्मदि पुराणग्रंथ हे अतिशयित जवाद्वय असल्यामुळे विस्तारेंकरून दुर्गम होत आणि वेद तर विस्तीर्ण असून शिवाय प्रायः दुर्बोधही आहेत. असो; तर ज्याचें पुढें विवेचन व्हावयाचें तो भाग वर सांगितलेला होय.

१ सर् विल्यम् जोन्स यानें एके ठिकाणीं म्हटलें आहे—

“ Wherever we direct our attention to Hindu literature, the notion of infinity presents itself; and sure the longest life would not suffice for a single perusal of works that rise and swell protuberant, like the Himalayas, above the bulkiest compositions of every land beyond the confines of India ! ”

२ वेदांच्या विस्तीर्णत्वाचें व दुर्बोधत्वाचें प्रमाण मॅथ्युस्युस साहेबांचा गेल्या वर्षी संपलेला उद्योग होय. नुसत्या ऋग्वेदाचें चांगलें अध्ययन करून तो सटीक छापून प्रसिद्ध करण्यास वरील वेदमूर्तीस तीस वर्षे लागली. वरील ग्रंथ जो १८४५ सालीं हस्ती धरला तो १८७५ सालीं समाप्त झाला !

येथील सुनिश्चिततातून संस्कृत भाषा वातव्यतासून विशालपक्ष लोकांच्या परिश्रम बहुधा सगळ्या त्यावरच होत असतो; व त्यामुळेच त्याची माहिती उत्तरोत्तर आपल्या लोकांस अधिकाधिक होत चालली आहे. मागील काळी पसहिले तरी पंडित म्हणविणारे लोक याचाच व्यासंग करील; इतिहास व पुराणे हा भाग पुराणिकांचा असे, व वैदिकांकडे वेदांचें अध्ययन असे. तर सा सर्व कारणांवरून प्रकृत विषयाच्या वर सांगितलेल्या भागाचेंच निरूपण करण्याचें मनांत आणिलें आहे.

आतां या निरूपणाचा उपयोग काय असें जर कोणी विचारील तर तो सहज सांगतां येण्यासारखा आहे. वरील प्रश्न अयोदर रसिक व देशाभिमानी पुण्याच्या तोंडून तर कधीच यावयाचा नाही. कारण सुवासिक पुण्याचा वास घेऊन कस्य करावयाचें आहे, सुंदर युवतींच्या लीला पाहण्यांत काय अर्थ आहे, हे प्रश्न जसे कोणत्याही मनुष्याच्या तोंडून प्रायः येणार नाहीत; व जर आले तर त्या धन्य पुण्याचे ठायी ब्रह्मदेवानें आपली कर्तबगारी कांहीं विशेष रीतीने ओतली असावी अशी कल्पना करणें जसें प्राप्त होतें; तशीच वरील रसिकशिरोमणींचीही भेट होय. ज्या कवितेचें लावण्य भाषांतराच्या व्यवधानांतूनही इतकें मनोबोधक झालें कीं, युरोपांतील रसिकवरांची त्या मंदतर प्रभेनेंही मुरकुडी वळून गेली; तिचेंच स्वरूप पूर्णपणें दृष्टीस पडलें असतांही आमच्या हृदयश्रुति जर जगाच्या तक्षाच तटस्थ राहिल्या, तर इंग्रजांची नवी सुधारणा आमच्या अंगीं बिंबून आमच्या गुरूंवरही आम्हीं कधी केसरी असें म्हणणें भाग आहे ! असो; तर प्रस्तुत विषयाच्या निरूपणाचें पाहिलें मुख्य कारण त्याचें रसनीयत्व होय. या उपयोगाचें ज्यांस विशेष महत्त्व वाटत नाही, व कवितेचें अध्ययन हें केवळ व्यर्थ कालक्षेप करण्याचें एक साधन होय असें ज्यांस वाटतें, त्यांशीं वाद करून आपला अभिप्रेत अर्थ त्यांच्या मनांत पक्का बिंबवून देतां येईल असा आमचा आम्हांसच भ्रमचला नाही. वास्तव त्याचद्वल मुळीच पंचाईत न करतां इतकेंच सांगतां कीं, प्रस्तुत विषयापासून आपल्या लोकांस वरील मुख्य उपबोत्ताखेरीज दुसरेही दोन मोठे उपयोग होणारे आहेत, त, एक राज्याच्या संवधानें व एक देशभक्तेच्या संवधानें असे आहेत.

राष्ट्राच्या संबंधानें उपयोग हा कीं, सध्यां आम्हांस आमच्या विषयींचें जें लक्षास्पद अज्ञान आहे तें नाहींमें होऊन आपली योग्यता वास्तविक किती आहे हें चांगलें कळून येईल. इंग्लंडांतील कित्येक अरण्यापंडितांनीं आम्हांस सान्या मानवजातींत अधम पदवी देऊन पशुवर्गाशीं आमचा अत्यंत निकटभाव जो स्थापित केला आहे तो कितपत खरा आहे याविषयीं आमची खात्री होईल, व आमच्या पाश्चात्य गुरूंचे लेख नेहमीं शिरसावंद्यच केले पाहिजेत किंवा प्रसंगविशेष पाहून त्यांची गति वरच्याविरुद्ध करणें अवश्य आहे कीं नाहीं याचा निर्णय होईल. भाषेच्या संबंधानें उपयोग असा आहे कीं, जुनी गीर्वाणभाषा ही चालू देशभाषांची आदिजननी असल्यामुळे व अत्यंत परिपक्व दशेस येऊन पांचत्यावर तिचा लय झाल्यामुळे तिचें ज्ञान सांप्रतच्या भाषांचें व्युत्पत्ति-ज्ञान होण्यास व त्यांची अभिवृद्धि होण्यास कारणभूत होणार आहे.

याप्रमाणें प्रस्तुत विषयाच्या स्वरूपाविषयीं व उपयुक्तेविषयीं विचार झाला. आतां सरतेशेवटीं पुढील निरूपणाच्या संबंधानें एका गोष्टीविषयीं कांहीं लिहून हा उपोद्घात आटपतों. पुढील निबंध सगळे वाचत्यावर वाचकांस कळून येईल कीं, ते केवळ स्वतंत्र बुद्धीनें लिहिले असून इंग्रेजप्रबंधकारांच्या किंवा एतद्देशीय पंडितांच्या मतांचे त्यांत बुद्धिपुरःसर अनुकरण केलेले नाहीं. त्यांचा प्रसंगोपात्त उल्लेख मात्र करून कोठे कोठें त्यांशीं विरोध दाखविला आहे, किंबहुना त्यांचें खंडन ही केलें आहे. आतां यासंबंधें सर्वास येवढेंच कळविणें आहे कीं, वरील प्रकार दुष्टबुद्धीनें किंवा गर्वानें केला आहे असें नाहीं. आपल्या देशाची सध्यां कोणत्याही गोष्टीविषयीं स्थिति पाहिली तरी ती गेल्या पांच पंचवीस वर्षांत पुष्कळच बदलली आहे. इंग्रेज लोकांची विद्या व वैभव पाहून आम्ही पूर्वीं जसे केवळ चकित होऊन जात होतों, व आम्ही त्यांच्या पुढें काय अगदीं पामर आहों, त्यांची योग्यता आम्हांस कधींही यावयाची नाहीं, असे आमचे समज असत तें सर्व मान आतां अगदीं फिरलें आहे. इंग्रेजी विद्येनें आर्लाकडे आमच्या मनास नवा संस्कार घडून त्याचीं फळे आज जीं चोहोंकडे दृष्टीस पडताहेत त्यावरून सर्वांची खात्री होत चालली आहे की, वरील समजुती

साऱ्या चुकीच्या होत्या. बुद्धीच्या मानानें पाहतां आम्ही इंग्रजांहून मुळींच कमी नसून ज्या कामांत आम्ही मन घालूं त्यांत वरील लोकांची बरोबरी करूंच करूं. हें म्हणणें केवळ फुशारकीचें नव्हें; याचा प्रत्यय दिवसेंदिवस विशेष येत चालला आहे; व आमच्या राज्यकर्त्या लोकांपैकीं अप्रबुद्ध व कोत्या मनाने जे आहेत त्यांचा आम्हांविषयी अधिकाधिक द्वेष व मत्सरभाव उत्पन्न होत चालला आहे हें वरील गोष्टीचें उत्कृष्ट प्रमाण होय. असो; तर पुढील लेखांत जो प्रकार दृष्टीस पडेल तो वरील स्थित्यंतराचें फल होय असें समजावें. यापूर्वी युरोपीय पंडित आम्हांस जें सांगतील तें आम्ही निमूटपणीं मान्य करावें, त्यावर आक्षेप काढण्याचीही आम्हांस योग्यता नाही, मग खंडन करण्याची वार्ता तर दूरच, असा प्रकार चोहोंकडे असे; पण आतां व पुढें उत्तरोत्तर वरील शिरजोरपणा बिलकुल चालावयाचा नाही. इंग्रजी शिक्षणानें आमच्या बुद्धीस जी तीव्रता आली आहे ती आमच्या गुरूंच्याच गर्वखंडनास अगोदर कारण होईल. त्यांचीं मतें जेवढीं यथार्थ असतील तेवढ्यांचेंच ग्रहण करून अज्ञानास्तव, अरसिकतेमुळे किंवा दुराग्रहांनें ज्या मतिभ्रमांचा प्रसार त्यांनीं आजपर्यंत केला आहे व पुढें करतील त्यांचा आमच्या लोकांकडून निरास झाल्याविना कधींहि रहावयाचा नाही. त्यांतून प्रस्तुत विषय असा आहे कीं, त्याविषयीं मत देण्यास आम्हांस जो अधिकार आहे तो परस्थ लोक कितीही शहाणे व चतुर असले तरी त्यांस बिलकुल नाही. कारण एक तर संस्कृत भाषेचे परिपूर्ण ज्ञान होणें हें परक्यास अगोदर कठीण; आणि त्यांतून राष्ट्रभेदा-मुळे आमच्या हजारों समजुती व भाव परस्थांस यथास्थित समजणे तर बहुधा अशक्यच होय. यास्तव शेक्सपीयरविषयी **व्हॉल्टेर**

५ **व्हॉल्टेर** नामेकरून गेल्या शतकांत फ्रेंच लोकांमध्ये एक मोठा विख्यात मनुष्य होऊन गेला. याची कवि, नाटककार, इतिहासकार इत्यादि निरनिराळ्या प्रकारांनीं कीर्ति झालेली आहे. यानें इंग्लिश भाषेचा उत्कृष्ट अभ्यास केलेला असून तांतील ग्रंथांची आपल्या लोकांस त्यानें विशेष रुचि लावून दिला. एका गोष्टींत मात्र इंग्लिश लोकांचा व त्याचा अतिशयित मतभेद आहे. तो **शेक्सपीयर** कवीवरून. हा कवि इंग्लिशांनीं केवळ प्रतिदैवत मानिलेला आहे; आणि वरील पंडिताच्या मतें त्याची योग्यता इतकी वाखाणण्यासारखी कांहीं नाही.

यानें जे अभिप्राय प्रगट केले आहेत त्यांचे इंग्रज लोक जसे मुस्लीम मान देत नाहीत, त्याप्रमाणेच का लोकांतील कितीक महापंडितांनी आमच्या प्राचीन कवींवर जी दूषणे दिली आहेत त्यांच्याही अर्थांत तिरस्कार व उपहास करण्यास आम्हांस पूर्ण अधिकार आहे. यास्तव तो वाजबिला असतां द्वेषबुद्धि किंवा गर्व हीं प्रगट केल्यांशीं मुस्लीम होत नाहीत हें सांग्वावयास नको.

आतां हें खरें कीं, वरील हक्क चालवावयास आम्ही मुक्तार आहो खरे, तरी तो विशेष कळकपणानें चालविणें आम्हांस उचित होणार नाही. कां कीं, आमच्या प्राचीन भाषेचा पुरस्कार पाश्चात्य पंडितांनीं जर घेतला नसता, तर तिची काय दुर्दशा होऊन जाती हे सांगवत नाही. रोमन व ग्रीक ग्रंथांची रानटी लोकांच्या भामभुमती व दीर्घकाळ चाललेल्या अमलांत जी धुळधाण होऊन गेली व संस्कृत ग्रंथांचाच मुसलमानांच्या तडाक्यांत मापूबी जो नाश झाला, तो मनांत आणला असतां, उभा रासिक व थोर मनाच्या लोकांनीं आमच्या जुन्या विद्येचें जिज्ञासाप्रेरित होऊन उत्कंठेमें संपादन केलें, व तसें करून ज्यांनीं तिचें नुकतें रक्षण केलें इतकेंच नाही तर तिचा सार्वत्रिक

१ एशिया खंडांत हिंदूस व पारसीकांस आरब, आफगाण, मोंगल वगैरे रानटी लोक जसे सर्व प्रकारें बाधक झाले, त्याचप्रमाणें युरोपांत गोल, सेल्ट वगैरे लोक चोहोंकडे पसरून त्यांनीं रोमची बादशाही मोडून टाकली. या तडाक्यामुळें प्राचीन ग्रीक व रोमन लोकांचे ग्रंथ शेंकडी बुडाले. याचीं दोनच मोठालीं उदाहरणें सांगतां. आयनेस् येथें तीन मोठमोठे नाटककार झाले होते; त्यांच्या दोन तीनशें नाटकांपैकीं दहा बस नाटकें मात्र सध्यां उपलब्ध आहेत. तसेच सिसरोनें जितके ग्रंथ रचले त्यांपैकीं एक विसांश मात्र आतां उरला आहे. त्याप्रमाणेंच सन १४५३ सालीं तुर्क लोकांनीं कूस्तंतुबिया राजधानी जेव्हां हस्तगत केली, तेव्हां त्या शहरांतले व एकंदर सत्तकला व्हेरान्तले पंडित पुस्तकसंग्रह पाठीशीं घेऊन जे पळवले ते सळखी युरोपभर छिन्नछिन्न जाऊन राजादिकांच्या आश्रयानें राहिले. का अनिष्ट बोदीयासून धरंपरेनें युरोपास कोणता मोठा लाभ झाला तो इतिहासांत मिळितच आहे. तो तोळव्या शतकांतील धर्मकांति होय !

प्रसार होण्यासाठी जे कारणभूत झाले, त्यांचे उपकार साऱ्या भारत-
वर्षीय जनांवर केवढे आहेत हे सहज ध्यानांत येईल. पण इतकेच
नव्हे. "वरील लोकांनी आमच्या प्राचीन ज्ञानभांडाराचा आदर करून
हिंक्कें नांव साऱ्या जगभर गाजविलें येवढेंच जर त्यांनी केलें असतें,
तर ते आमच्या कृतज्ञताबुद्धीस येवढे पात्र होते ना. वरच्याहूनही एक
मोठा उपकार त्यांनीं आम्हांवर केला, तो अद्याप सांगायचाच आहे. तो
हा कीं, आमच्याच जुन्या विद्येचें आम्हांस यथार्थ परीक्षण करण्यास
त्यांनीं शिकविलें. म्हणजे आमचीच विद्या खरी, पण तिची
खरी सोम्यता वरील लोकांचाचून आम्हांस चांगलीशी कळली नसती.
या म्हणण्याचा अर्थ असा नाही, कीं, आमचे जुने पंडित विद्येनें कमी
असून त्यांच्या पेश्या पाश्चात्य लोकांचे ज्ञान अधिक असतें. असं मुळींच
नाहीं. उलट्टी आमची अशी खात्री आहे, व प्रायः सर्व लोकांची
अशीच असेल, कीं, युरोपियन लोकांनीं इकडील ज्ञानाची कितीही
घमंडी मारली, व या घमंडीचा किता हुबेहुब उचललेले आमच्यांत जे
कितीयक महापंडित आहेत त्यांनी कितीही कलगना केल्या, तरी पूर्वाच्या
विद्वानांची सर त्यांस लवमात्रही येणार नाही. गुरूच्या घरी विद्याभ्य-
नांत तपेंचा तपें काढलेलीं पूर्वीचीं प्रकरणे कोणीकडे, आणि इकडे
मोजक्या चार वर्षांत रूपावलीपासून तों अगदीं वेदांपर्यंत, शास्त्रांपर्यंत
अभिरक्षाच्या वेगानें विद्यामार्गक्रमण केलेले आमचे नवे इंग्रजी पंडित
कोणीकडे ! तसेच त्यांचे गुरू इंग्लंडांत किंवा जर्मनींत विद्यागुरूत्वाचा
टिक्ता लाभून घेऊन इकडे आलेले, व 'पंचतंत्रां' त ज्यांचा हात धर-
णास कोणी नाहीं असले अकटोविकट पांडित्य भिरविणारे ते तरी
कोणीकडे ! असे; तर विद्येच्या संबंधानें पाहिलें असतां वरील लोकांस

१ बडे बडे म्हणविणाऱ्या युरोपीय पंडितांच्या हातूनही किती
यामांज्य चुका घडतात हे पाहणें असल्यास 'काशीविद्याभुधानिधि'
पुस्तक १ अंक १ पहावा. प्रख्यात प्रोफेसर मोरलुइस याच्या
कोक्षातील कांही चुका त्यांत दाखविल्या आहेत, त्या इकडेच एकदां
पेचही करणार नाही. त्याप्रमाणेच इकडे आलेल्या शार्मण्यदेशीय
पंडितांच्या विद्वतेचा व सर्वज्ञतेचा मासला पाहणें असल्यास 'विबिध-
ज्ञानविस्तार' पुस्तक ५ अंक १, २ हे पहावे.

पूर्वाच्यांची बरोबरी कधी स्वप्नीही व्हावयाची नाही. पण त्यांच्यांत एक गुण मोठा प्रशंसनीय आहे. तो कोणता तर शोधकपणा होय. हा भोत्र पूर्वाच्या पंडितांत मुळीच नव्हता म्हणून सरीचालेक. पिढ्यान्-पिढ्या चालते आलेली अलंकारभूषणे जशीं शरीरविर वानवाची स्वप्न-मोणे आमच्या प्राचीन विद्यांचे अध्ययन करून त्या आम्ही जागरूक ठेवीत होतो खरे; पण रत्ने बाळगणाऱ्या जशी रत्नांची पारख नेहमी अंसेतेच असे नाही, त्याचप्रमाणे आमची स्थिति होती! आमचे पूर्वा-पार चालत आलेले धन आम्ही जतम करून ठेवले हे आम्हास भूषण रूप खरे, पण त्याचे वाज या परस्थ लोकांनीचे केले असे म्हणून पाहिजे. उदाहरणार्थ प्रस्तुत विषयच घ्या. पहा की, आमच्या प्राचीन कवि-परंपरेने आपल्या कृतीतून शब्दार्थचमत्काराची व रसांची जशी काय भांडारे भरून ठेविली होती. पण त्यांचे आस्वादनाम आमच्या अर्वाचीन पंडितांकडून कितपत होत होते हे जर पहावयाचे असेल तर ते अनेक गोष्टीवरून दिसणारे आहे. त्यांच्या टीकांवरून, त्यांच्या अधिष्ठानां ग्रंथांवरून व अवतरणांवरून. मल्लिनार्थासारख्यांनी मोंठमोंठ्या संस्कृत काव्यांवर सर्वमान्य टीका केल्या आहेत; पण त्यांत पाहिले तर सांपडते काय? नुसती शब्दार्थ, व्याकरणाची कांही अडचण असली तर ती, आणि फार झाले तर अमुक स्थली अमुक अलंकार झाला आहे, इतकेच. या तीन चार ठरीव गोष्टीखेरीज त्यांत वाचकांस ज्यास्त कांही मिळावयाचे नाही. इंग्रजी टीकाकार मूळे काव्यांतली रसविशेषात्मक स्थले, वर्णनाच्या खुन्या वगैरे प्रकार जसे सांगतात, तसे वरील टीकांतून कांही आढळत नाही. टीकाकारांच्या मते सारे कवि सारखेच, साऱ्यांची काव्ये उत्कृष्टच व सारीच पद्ये बहारीची असे असल्यासारखे दिसते. त्याप्रमाणेच वरील पंडितांचे भाववृत्त ग्रंथ यावरूनही वरील गोष्टीचे चांगले प्रमाण मिळते. हे अत्यंत प्रियग्रंथ कोणते हे जर पाहिले, तर एतद्देशीय किंवा पाश्चात्य रसिकांच्या मते जे उत्कृष्ट ठरले आहेत ते शाकुंतल-रघुवंशादि नव्हत; तर महाकाव्यांत 'नैषध' व लहान काव्यांतून 'भारतचंपू', 'लक्ष्मीसहस्र' वगैरे. 'रघुवंश' 'किरातार्जुनीय' इत्यादिकांचे अध्ययन करावयाचे नाही असे नाही; पण

भरं काय तो वर सांगिल्यासारख्या ग्रंथांवर. त्यांतील एकेक श्लोक निघून त्यांतील पांच पांच दहा दहा श्लेष जेव्हां निघत असतात तेव्हां शास्त्रिमंडळाचा आल्हाद पहावा. 'वाहवारे कवि, आणि धन्य त्याचें कवित्व !' असे उद्गार निघून मारें रमझमंडळ केवळ तल्लीन होऊन जात असतें. मग अशांच्या मुखांतून प्रसंगवशात् जीं वचने निघतात तीं तरी वरच्याच मासल्याची असतात हें उघडच आहे. ज्यांत एकादा चमत्कारिक श्लेष किंवा व्यावहारिक नीतीचें वगैरे वचन आहे अशाच प्रकारची ती नेहेमी असतात. ज्यांत वर्णन वगैरे उत्तम आहे अशा प्रकारचें कांहीं निघावयाचे नाही. असो; तर युरोपीयन संस्कृत-ज्ञांचा हा शेवटचा आम्हांवर व आमच्या जुन्या ग्रंथकारांवर मोठा उपकार आहे. व हेच ध्यानांत आणून त्यांच्या दोषांवर व निंदात्मक टीकांवर विशेष कडक नजर पुरवतां येत नाही.

याप्रमाणे पुढील ग्रंथाच्या प्रस्तावनेदाखल जे कांहीं विचार वाचकांस कळविणें अवश्य होते ते दाखल केले. आतां पुढील निरूपण वर सांगितलेल्या नव्या पद्धतीस अनुसरून केले आहे हें सांगणें नकोच. तें पुढील विषयक्रम पाहिला असतां सहज समजेल. पहिल्यानें प्रत्येक कवीच्या कालाचा निर्णय, पुढें त्यांच्या ग्रंथांचा निर्देश व त्यांचें विवेचन, आणि शेवटीं उत्कृष्ट स्थलापैकी कांहींचे उतारे असा क्रम धरलेला आहे. यांत सान्या विषयाचा समावेश होऊन मराठा वाचकांस किंवा संस्कृताचें अध्ययन करणारांस जें अपेक्षित आहे तें सर्व येईल असें वाटतें.

असो; आतां पहिल्या कवीस आरंभ करूं. तो कोणता याविषयी कोणासही संदेह प्राप्त होणार नाही. कालाच्या मानाने व योग्यतेच्याही मानानें ज्याचें पहिलें नांव आहे असा ऐकच कवि आहे. जवदेवानें म्हटलें आहे.

यस्याश्चोरश्चिकुरनिकरः कर्णपूरो मयूरो

भासो हासः कविकुलगुरुः कालिदासो विलासः ।

हर्षो हर्षो हृदयवसतिः पंचबाणस्तु बाणः

केषां नैष कथय कविताकामिनी कौतुकाय ॥

ज्या कवितावधूचा चोर हा चिकुरनिकर (केशपाश), मयूर हा कर्णपूर (कर्णभूषण), भास हा हास (हास्य), कविकुलान्न गुरु म्हणजे कविश्रेष्ठ जो कालिदास तो जिचा विलस, हर्ष हा हर्ष (चित्ताचा उत्साह), आणि बाण हा जिच्या हृदयांत संचार करणारा साक्षात पंचबाण (मदन) होय, ती कोणाच्या मनास कौतुक करात नोही ? ”

तर यांत सांगितल्याप्रमाणें कविकुलगुरुपासूनच विषयविवेचनास आरंभ करूं.

१ चोर कवीने ‘चौरपंचासिका’ रचिली. या काव्याचा वृत्तांत मोठा चमत्कारिक आहे. मयूरानें ‘सूर्यस्तक’ रचिलें. या ‘स्तका’ चाही दंतकथ अद्भुत आहे. भास हा धावक्या या नावांनेही प्रख्यात आहे. याचे ग्रंथ विशेष प्रसिद्ध नाहींत. कालिदासविषयी या ठिकांती कांहीं सांगायला नकोच. हर्ष हा श्रीहर्ष नांवांने साऱ्या संस्कृतज्ञांस माहीत आहे. हा ‘रत्नावली’, व प्रसिद्ध ‘नैषध’ काव्य यांचा कर्ता. ‘राजतरंगिणी’तला हर्षदेव नांवाचा काश्मीरचा राजा तोच हा असावा असें युरोपीय पंडितांचें मत आहे. बाण कवि ‘कादंबरी’चा कर्ता. या-विषयी पुढें एक निबंध येणारच आहे. वर- सांगितलेली दोन काव्ये ‘काव्यसंग्रहां’त आहेत.

कालिदास.

निर्गतासु नवा कस्य कालिदासस्य कृतिषु ।

अस्मिन्धुरसाद्रासु मंजरीष्विव जायते ॥'

हर्षचरित—भागभट्ट

कालिदासाची स्वतःविषयींची माहिती बहुधा होमरकवीप्रमाणे अद्याप निश्चित कांहींच समजली नाही असें म्हटलें पाहिजे. त्याची कीर्ति आज निदान हजार दीड हजार वर्षे तरी त्याच्या स्वदेशावर केवळ अद्वितीयत्वेकरून चोहोंकडे पसरली असतां, व त्याचें नांव आबालवृद्धांच्या तोडी असतां, तो कोण होता, कोठें होता, व केव्हां होता, येवढें सुद्धा कोणासही माहीत नाही. बरील तिन्ही गोष्टांचा शोध लावण्याविषयीं इंग्रजी व एतद्देशीय पंडितांनीं पुष्कळ खटपट केली आहे; पण अद्याप म्हणण्यासारखे यश कोणासही आले नाही. त्याची जात, स्थळ व काळ हीं अद्याप अनिश्चितच आहेत. कोणी म्हणतात, तो सारस्वत ब्राह्मण होता; कोणाच्या मतें तो काश्मीरचा राहणारा होता; कोणाच्या मतें उज्जनीचा; व कोणाच्या मतें धारानगरीचा. काळाविषयीं पाहिले तर कोणाच्या मतें तो इसवी शकाच्या पूर्वी पहिल्या शतकांत झाला; व कोणाच्या मतें त्याच शकाच्या पुढें सहाव्या शतकांत झाला. याप्रमाणें कालिदासाविषयीं निश्चयात्मक गोष्ट अशी कोणतीच नसत नाही. कोणीतर दोन निरनिराळे कालिदास कल्पितात. 'शाकुंतला'दि प्रथांचा कर्ता जो महाकवि तो उज्जनीचा; व 'नलोदया'दि क्लृप्त व सामान्य प्रतीची काव्ये ज्यानें रचिलीं तो भोजपुराच्या पदरचा धारेस राहणारा दुसराच कोणी कवि असून त्याचेंही नांव कालिदास असावें, अशी बरील लोक अटकळ करतात. सारांश, ग्रीस देशाच्या आद्यकवीप्रमाणें आश्रया महाकवीची आजपर्यंत सारखी ओढाताच

१ "कालिदासाचीं उत्तम कवने विचारांस असतां, मगानें थक्कले-
ल्य नूतन मंजरी पडून जसा आनंद होतो तसा कोणस होत नाही?"

चालून मर्थितार्थ तो अजून कोणताच निष्पन्न झाला नाही. असें करतां करतां एक मात्र न हो म्हणजे झाले, कीं होमरचा शोध करतां करतां तो मुळीच नव्हता असे जसे ठरले, त्याप्रमाणे आमच्या बिचाऱ्या कवीच्या अस्तित्वावरून येऊन एकादें वेळेस न बेतो !

कालिदासाविषयी आपणास- कांहीच माहिती नसण्याचे एक मोठे कारण हे आहे की, त्याने आपल्या ग्रंथांतून स्वतःविषयी एक अक्षरही लिहिले नाही. **भवभूति**, **बाण** वगैरे कवींनी आपली कुल-कथा ग्रंथारंभीं जशी दिली आहे, व बहुधा सर्व कवींची स्वतःविषयी वाचकांस व विशेषतः पुढील लोकांस कांही तरी माहिती देण्याची जी रीत आढळते, ती **कालिदासांचे** ठिकाणी मात्र बिलकुल आढळत नाही. आपणाविषयी इतर माहिती तर काय, पण या कवीने आपल्या ग्रंथांवर, स्वतःचें नुसते नांव सुद्धा घातले नाही. त्याची कीर्ति पहिल्या-पासूनच दिगंतरी प्रसरून त्याचे ग्रंथ अवघ्या गद्यस अत्यंत प्रिय व वंश होऊन जर व राहते, व त्यानें नाटके रचिली नसती, तर त्याचें नांवही बुडून जाण्याचा संभव होता. ते वरील दोन्ही गोष्टीमुळेच केवळ राहिले आहे. तरी प्रस्तुत, कवीच्या मैनापासून एक मोठा चोटाळा झाल्याच आहे. तो हा का, पुष्कळ सामान्य प्रतीचे व कित्येक अप्रयोजक ग्रंथही त्याच्या नांवावर मोडून आजपर्यंत चालत आले आहेत. आणि पूर्वीच्या पंडितांत मागे उपोद्घातांत सांगितल्याप्रमाणे शोधकता गुण मुख्यच नसल्यामुळे ते सर्व त्याच्या मोठ्या नांवावर आजपर्यंत खपलेही गेले. अमुक अमुक काव्यस्तर **कालिदासाचे** नांव आहे खरे; पण

१ जर्मनीत **वूल्फ** नामें करून एक पंडित होऊन गेला. त्यानें असें मत काढिलें कीं, **होमर** म्हणून कोणी मनुष्यच मुळीं नव्हता. तर 'इलियड' व 'ओडिसी' ही काव्ये अनेक कवींनीं मिळून रचिलीं आहेत, व तीं वरील नांवानें आजपर्यंत चालत आली आहेत इतकेंच समजावयाचें. या मताचें आलीकडे विशेष प्राबल्य नाही.

२ ग्रंथ नांवाखेरीज प्रसिद्ध असले म्हणजे दोन प्रकारचे अनर्थ होतात. एक हलक्या प्रतीचें ग्रंथ नामांकित ग्रंथकाराच्या नांवावर लावून देण्यास फावतें; आणि दुसरें हें कीं, दुसऱ्याच कोणा मनुष्यास

[पळे चाल]

त्यांत त्याचे कौतुकपूर्ण कितपतसे छंदीस पडेस आहेत येवढ्याचाही विचार करण्याचे पूर्वी कोणाच्याही मनसत बिलकुल घेत नसे. यास्तव त्याचे म्हणून आजपर्यंत सर्वांना मानिलेल्या प्रयत्न अर्वाचीच पंडितांनी कित्येक काव्य टाकून ते खोटे ठरविले आहेत; उदाहरणार्थ 'माळवि-
काप्रमित्र' नाटक, आणि 'मलोदध' काव्य. वरील नाटक **कालिदासाचे** नव्हे, किंवा बिद्यन खऱ्या **कालिदासाचे** तरी नव्हे, असा अभिप्राय **विल्सन** साहेबांनी एके ठिकाणी दिला आहे; 'वासेव्हा' पासून त्याविषयी सख्खी च्या अनंत संदर्भ उत्पन्न झाला आहे. आणि येवढे खरे की, ते नाटक घाबिले असता असले जनांस 'शाकुंतल' व 'विक्रमोर्वशी' ही रचनांच्या कवीची कृति आपण वाचली असे वाटत नाही. त्याचप्रमाणे **कालिदास** मोठे तर **कालिदास** नव्हे, अनिराळी आहे. ज्याच्या अंगी **कालिदास** म्हणून सुसिद्धता आहे. व **कालिदासाच्या** कवित्वाची ज्यास यत्किंचित तरी ओळख आहे. त्यास वरील कृष्ट काव्याच्या कर्तृत्वाविषयी बिलकुल सुझय राहणार नाही. संस्कृत

आपले नांव पुस्तक देण्याचीही संधी होते. या दुसऱ्या अनर्थापासून आपल्या कवित्वाचे रक्षण करण्याकरता 'जगन्नाथरायण' भामिनी विलासा' च्या सरतेशेवटी एक पद्य घातले आहे:—

दुर्वृत्ता जारजन्मानो हरियंतीति शंकया ।

मदीयपद्यरत्नानां मंजुषया मया कृता ॥

“दुष्ट राडिलेक माझ्या पद्यरत्नांचे हरण करतील या शंकेस्तव ही पंटी मी केली आहे.”

पंडितराजांची रत्ने सारी गुंफलेली नसून बहुतेक विसकळलेली असल्यामुळे तर वरील भय विशेषच होते !

१. **विल्सन** साहेबांनी वरील प्रतिकूल अभिप्राय आपल्या 'हिंदु थियेटर' नावाच्या ग्रंथात दिला आहे. या ग्रंथात संस्कृत नाटकांतील कित्येक उत्कृष्टांचे इंग्रजी भाषांतर केलेले असून बाकीच्यांचे थोडे बहुत स्वरूपकथन केले आहे. वरील नाटकाच्या कर्तृत्वाविषयीच्या वादावर आमचे विद्यालयगुरु रा. ब. शंकर पांडुरंग पंडित यांनी आपल्या नवीन आवृत्तीच्या प्रस्तावनेत जो उत्कृष्ट निबंध लिहिला आहे त्याविषयीही येथे उल्लेख केल्यावाचून राहवत नाही.

कवींच्या कुलगुरूची प्रशंसा व सरस वाणी कोणीकडे, आणि नारिकेल-पाकतुल्य असं वरील हठकवित्व कोणीकडे ! आजपर्यंत साऱ्या पृथ्वीवर जेवढे म्हणून मोठमोठे कवि होऊन गेले त्यांपैकी कोणीही वरच्या-सारखा गारुडी चमत्कार करण्यांत भूषण मानिले नाही. उल्टा सर्वाना त्याविषयी तिस्स्कार मात्र दाखविला आहे. शब्दचमत्कार मोठ्या प्रमाणांने माधुस अरसिक लोकांची वाहवा मिळविण्याची वेडी हौस खालच्या प्रतीच्या कवींत मात्र दृष्टीस पडते. हा प्रकार पुढे कांहीं कवींच्या विवरणांत दाखविण्यांत येईल. **कालिदासा**दिकांची श्रोतृ-चित्तरंजन करण्याची निराळीच साधनें असतात. **गोवर्धना-चमत्कार**नीं म्हटलें आहे.

साकूतमधुरकोमलविलासिनीकंठकूजितप्राचे ।

शिखासमवेऽपि मुदे रसलीलाकालिदासोक्ती ॥

“ शिक्षणसमयीही आल्हादप्रद होणारे दीनच विषय होत. एक स्त्रीसमागम, आणि दुसरा **कालिदासाची** कविता. पहिला कसा आहे, तर तो कामिनीच्या मधुर, कोमल व भावयुक्त अशा मंद आलसपानीं परिपूर्ण; आणि दुसरी कविता ही वरील सुग्ध भाषणा-प्रमाणें मनोहर होय.

असो; तर याप्रमाणें **कालिदासा**च्या नांवावर चालत आलेल्या कांहीं प्रथांवर संशयात्मकता आहे; व तिला या कवीचा वर सांगितलेला विशेष प्रकार कारणभूत झाला आहे. आतां जे ग्रंथ त्याचे खरोखरीच आहेत, म्हणजे आंतील रचनेवरून व आजपर्यंत चालत

१ नुसत्या शब्दचमत्कारसय काव्यानें खऱ्या रसिकास मुळाच संतोष होत नाही हा अर्थ ‘आर्यासप्तशती’ त मोठ्या सरस व मार्मिक दृष्टांतानें व्यक्त केला आहे—

रतरीतिवीतवसना प्रियेव शुद्धाऽपि वाद् मुदे सरसा ।

अलसा सालंकृतिरपि न रञ्जते शालभंजीव ॥

तसेंच,

अवनि पदग्रहपरं मदयति हृदयं नवा नवा श्रवणम् ।

काव्यमभिज्ञसभायां मंजीरं केलिवेलायाम् ॥

आलेल्या लोकप्रसिद्धीवरून जे त्याचेच ठरतात, त्याविषयीं क्रमाक्रमाने विवेचन करूं.

असा ग्रंथ पहिला म्हणजे 'ऋतुसंहार' होय. यांत षडऋतूंचें वर्णन आहे. निरनिराळ्या ऋतूंत मृष्टीचीं निरनिराळीं रूपें जीं दृष्टिगोचर होतात त्यांचें यांत संस्कृत कवींच्या रीतीनें कवीनें वर्णन केले आहे. या काव्यांतील गुण विशेषेकरून म्हटले म्हणजे मधुर व कोमल पदरचना, व कविसंप्रदायानुरूप सरस अर्थांचें निबंधन येवढेच होत. यावरून पाहतां असें वाटते कीं, आमच्या कवीनें स्वाभाविक शालीनतेस अनुसरून हा सोपासा विषय पहिल्यानें हातीं घेतला असावा, व ज्या वाग्देवीच्या सर्वस्वाचे व पूर्ण छुपेचें तो पुढें पात्र झाला तिला वरील लहानशा काव्याच्या रूपानें त्यानें प्रथम नमन केलें असावें. आलीकडील इंग्रजी कवितेच्या अभ्ययनानें मृष्टिवर्णनाच्या नव्या प्रकारांशीं जे परिचित झाले असतील त्यांस प्रस्तुत काव्यांतील वर्णन फारसें पसंत पडावयाचें नाही. यांत वैचित्र्य विशेष नसून मृष्टीचें पूर्ण व सूक्ष्म अवलोकन नाहीं असें दूषण ते त्यावर ठेवतील. आणि या दूषणाचें निरसन करण्यास मार्गही नाहीं खराच. प्रकृत काव्याच्या तर्फेनें येवढें मात्र म्हणतां येईल कीं, तें केवळ त्यासच लागतें असें नाहीं. संस्कृत कवितेतील मृष्टिवर्णनाचा प्रकार सामान्यतः पाहतां चोहोंकडे असाच आढळतो. याच कवींच्या 'रघुवंशा'त वसंत व प्रीक्ष्ण ऋतूंचें वर्णन आहे, 'कुमारसंभवां'त पुनः वसंताचेंच वर्णन आहे, व तसेंच 'मृच्छकटिक' नाटकांत वर्षाकाळाचे, 'कादंबरी'त वसंत व वर्षाकाळ यांचें, किरातार्जुनीयां'त शरदृतूचें आणि 'भंगारशतकां'त पांचाही ऋतूंचें, इत्यादि निरनिराळ्या स्थळां संस्कृत कवींचीं ऋतुवर्णनें आहेत. परंतु येथून तेथून एकच प्रकार दृष्टीस पडतो. वसंतवर्णनांत कोकिलाचे शब्द व आख्यांचा मोहोर प्रीष्णवर्णनांत बांदणें व झीतल उपचार, वर्षावर्णनांत मयूर व च्चातक, शरद्वर्णनांत हंस व स्वच्छ

१ कालिदासाच्या ग्रंथांचा अनुक्रम कालाच्या क्रमानें लावतां येणार नाही हें उघडच आहे. यास्तव तो त्यांच्या उत्कृष्टत्वावरूनच सदरील लेखांत लावला आहे.

चांद्रीका, आणि हेमंत व शिशिर यांत थंडी व वाऱ्याचे सोसाटे इत्यादि अति प्रसिद्ध गोष्टांखेरीज कोठेही निराळें वर्णन केलेलें आढळत नाही. इंग्लिश कवितेंत ज्याप्रमाणें उंच उंच पर्वतांचे, त्यांवरून चोहोंकडे दिसणाऱ्या भव्य व रम्य देखाव्यांचे, तुफानांत खवळलेल्या समुद्राचे, वगैरे वर्णन असतें, तसें संस्कृतांत फारसे आढळत नाही. फार काय पण समुद्रावरच्या वादळासं संस्कृतांत शब्द तरी असेल की नाही याची शंकाच वाटते. 'वाऱ्या,' 'वाऱ्याचक्र' वगैरे शब्द आहेत, पण ते जमिनीवरील वादळासच लागतात. असो; इंग्लिश व संस्कृत कवितांची तुलना करूं गेले असता दोहोंमध्ये असे पुष्कळ विशेष सांपडतील; पण त्यांत हा फरक फार ठळक असून भाषाभिज्ञांनीं चांगला विचार करण्याजोगा आहे. मृष्टीचे चमत्कार व भव्य देखावे पाहून सामान्य विचारी मनुष्याचें मन देखील रंगून जाऊन थक्क होतें; सग 'मेघालोके भवति मुखिनोऽयन्यथावृत्ति चैतः' असे प्रत्यक्ष अनुभव ज्यांस आले आहेत अशा कवीश्वरांचें मन तर त्यांस पाहून किती तल्लीन व्हावे! पण तसा प्रकार त्यांच्या वर्णनांत पाहूं जावें तो विशेषतः दृष्टीस येत नाही. याचा कारणे सूक्ष्म विचारांमतीं पुष्कळ सांपडतील यांत संशय नाही; तरी सकृदर्शनी त्यांतील मुख्य मुख्य जीं कारणें दिसतात तीं सांगतो. **कालिदास, बाण** इत्यादि कर्वांनीं राजधानींत होणाऱ्या महोत्सवांचें, राजांच्या अंतःपुरांचे वगैरे जें जागोजागी वर्णन केलें आहे त्यावरून ते राजांच्या आश्रयाने होते हें स्पष्ट दिसतें. तेव्हां अर्थातच अरण्यमृष्टींतील चमत्कार पहात हिं-
 ष्यास त्यांस हवें तसें स्वातंत्र्य नसे. शिकारीस वगैरे राजांची स्वारी जातांना मात्र कधीं कधीं त्यांस असे प्रसंग यावयाचे; यास्तव तशांचे त्यांना अनेक स्थळीं वर्णन केले आहे. इतर जे 'ऋतुसंहार' इत्यादि काव्यांतून वर्णन आहे तें केवळ नगरांतल्या नगरांत किंवा उपवनांत जे मृष्टिचमत्कार दृष्टिगोचर होण्यासारखे आहेत त्यांचेंच होय. दुसरे

१ 'सुखितांचेही व्याकुल होतें मन पाहुनि मेघास.'

'पथरत्नावलि.'

असें कीं, आपल्या लोकांत, व विशेषतः ब्राह्मणांत, नित्यनैमित्तिकांचा फार व्याप असल्यामुळे तोही तसाच कवीस यासंबंधें बाधक झाला असावा; आणि मृष्टीची तऱ्हेतऱ्हेचीं भव्य स्वरूपें बघण्याचा व वर्णन करण्याचा तादृश हव्यास न लागून मानवी स्वभाव व निरनिराळे मनोव्यापार यांकडेच त्यांच्या विचारांची विशेष प्रवृत्ति झाली असें दिसतें. साहित्याचा म्हणजे अलंकारशास्त्राचा या देशांत जो इतका उत्कर्ष झाला त्याचें मूळ हेंच असावें. वर्णावयाचे विषय थोडके व नियमित असले म्हणजे पुढील कवींस तेच विषय अनेक प्रकारातरांनीं वर्णावे लागतात; त्यावांचून उपाय नसतो. **वाल्मीकि, व्यास** इत्यादि आद्यकवींच्या ग्रंथांत ज्या विचाराचा अगदीं साध्या रीतीनें उल्लेख केला असतो त्यांसच अलंकाराच्या धाटामाटाने पुढील कवि सजवतात. मुख चंद्राप्रमाणे रमणीय आहे येवढाच नुसता साधा अर्थ असतां पुढचे कवि त्यावरच कोणीं रूपक, कोणी उत्प्रेक्षा, कोणी विरोधाभास, कोणी श्लेष इत्यादि अलंकारांची गर्दी करतात. याप्रमाणे या शास्त्राची वृद्धि होत जाऊन त्यामुळे संस्कृत भाषेस इतके वैचित्र्य आलें आहे कीं, तमें इंग्लिश किंवा इतर कोणत्याही भाषेत बहुधा सांपडणे कठीण. निसरे कारण असें दिसतें कीं, पदार्थविषयक शास्त्रे, म्हणजे ज्योतिष, रसायन, दर्शानुशासन, इत्यादिकांचा या शतकांत विलक्षण फैलाव होऊन मृष्टीचे अनेक गुप्त व्यापार उदयास येत चालले आहेत; व **विधात्यानें** अपार चातुर्यानें जी तिची रचना केली आहे तीही अधिकाधिक व्यक्त होत आहे. यामुळे क्षुद्र कीटकापासून तों अंतराळांतिल गोलांपर्यंत सर्व विश्व चमत्कारमय भासून त्याच्या देखाव्यांनीं पूर्वीच्या कवीस जो आल्हाद होत असे तो आतां शतगुणित वाढला आहे. म्हणूनच या शतकाच्या आरंभी झालेल्या इंग्लिश कवींनीं जीं वर्णनें केलीं आहेत, तीं फारच उत्कृष्ट आहेत. **वर्डस्वर्थ** या कवीस तर मृष्टीचें वैभव पाहण्याचा इतका हव्यास असे कीं, त्याचा सर्व जन्म डोंगराळ प्रदेश, नद्या, मैदाने यांवर फिरतांनाच गेला. असो; तसें आपल्या कवीस कांहींच अनुकूल नसल्यामुळे ही न्यूनता त्यांच्या काव्यांत दृष्टीस पडते असें म्हणण्यास जागा आहे.

‘कुमारसंभव’ हें महाकाव्य काळिदासानें मध्यम वयी लिहिले असलें असें वाटतें. याची कथा शैवपुराणांतून घेतली आहे. आरंभी हिमालय, जो पार्वतीचा पिता, त्याचें वर्णन असून पहिल्या सर्गांत पार्वतीचा जन्म व तिची मुग्धावस्था ही वर्णिली आहेत. दुसऱ्यांत त्रिजगन्पीडक जो तारकासुर त्याने गांजलेले इंद्रादि देव ब्रह्मदेवास क्षरण गेले आहेत; ब्रह्मदेवानें मदनास वत्त करून घे अशी युक्ति इंद्रास सांगितली आहे. तिसऱ्यांत मदन येऊन त्यानें इंद्रानें सांगितलेले जें शिवप्रस्थेचें काळ तें पत्करून आपला सहाय्य जो वसंत त्यास प्रगट होण्यास सांगितलें. मग पार्वती शिवदर्शनास आली असतां तिजबि-
बयीं मदनानें शिवाच्या हृदयांत क्षणभर काळबुद्धि उत्पन्न केली; पण ती लागलीच आवरून शिवानें चेष्टाकडे क्रोधाग्नीची दृष्टि फेकली. ती मदनवर पडतांच त्याची तत्क्षणीं राख झाली. चवऱ्यांत मदनही जी रति तिच्या शोक वर्णिला आहे. शोकानें संतप्त होऊन तिनें वसंतास चिता रचावयास सांगितली; पण इतक्यांत आकाशवाण्यानें तिच्या पति-
प्राप्तीविषयीं आश्वासन दिल्यावरून तो बेव तिने सोडला. पांचव्यांत पार्वतीचें तप वर्णिलें आहे. शिव एकाएकी अंतर्धान पावून तिचा जो अगमन झाला त्याबद्दल फार कष्टी हाऊन तिनें हिमालयावर उग्र तप-
भर्या करव्याचा निश्चय केला. मग पुष्कळ काळ कोटल्यावर एके दिवशीं एक मुनि तिच्या आधऱ्यांत आला. त्याचे तिने आगत स्वागत केल्या-
वर त्यानें तिला अशा थोर तपश्चर्येचें कारण काय म्हणून विचारिलें मग सखीच्या मुखानें त्या मुनीस सर्व कृतांत सांगितल्यावर त्यानें मोठ्या विस्मय झाल्यास दाखविला, आणि अमंगलरूप जो शिव त्यावर तुझे इतकें श्रेष्ठ असावें हें फार अयोग्य असं सांगून त्याची निंदा करूं लागला. तें सर्व ऐकून पार्वती फार संतापली, आणि शिवाचा अगमन महिमा तुजसारख्या कुट्यालास कोटून खमजावा, वगैरे भावणांनीं तिनें त्याची निर्मेसना केली; आणि तो पुनः तेच बोलणार इतक्यांत ‘वा बहस येथून चालवून दे’ म्हणून तिनें आपल्या सखीस सांगितलें; आणि आपण रागानें तेथून चालती झाली. इतक्यांत त्या मुनीनें आपलें खरें शिवरूप प्रगट करून तिचें निवारण केलें, व आजपासून बी तुझा दास

झालों असें बोलून तिला आपल्या तपाची कृतार्थता वाटविली. सहा-
व्यांत शिवांनीं सप्तर्षींचे स्मरण करतांच ते आले आहेत; नग हिमा-
लयापक्षां जाऊन पार्वतीविषयीं मगर्णा घालावी अशी आज्ञा होतांच
ते तिकडे गेले, आणि विवाहनिश्चय केला. शेवटल्या म्हणजे सान-
व्यांत त्या संस्काराचे सर्व सोहळे वर्णिले आहेत. शिव-पार्वती हां
कालिदासाचा उपास्यदैवतें होता असे त्याच्या बहुतेक ग्रंथांवरून
व त्याच्या नांवावरूनही दिसून येते. तिन्ही नाटकांच्या आरंभीच्या
नांथा शिवनमस्कुतिपर आहेत; 'रघुवंशा'ंत आरंभी व कोठे कोठे मधेही
शिवास उद्देशून श्लोक आहेत, आणि 'मेघदूता'ंत तर तसे पुष्कळच
आहेत. प्रस्तुत काव्यांत त्यांच्या विवाहापर्यंत सर्व गोष्टी वर्णिल्या आहेत;
व 'कुमारसंभव' म्हणजे 'कार्तिकेयाचा जन्म' या नांवावरून पाहतां
येथेच काव्याचें पर्यवसान. परंतु आलीकडे आणखी पुढील दहा
सर्गांचा शोध लागला आहे; व त्यामुळे तेही **कालिदासानेच** केले
कीं नाही असा नवाच वाद उत्पन्न झाला आहे. बहुतेकांचा रोख हे
सर्व **कालिदासकृत** नव्हेत असेंच मानण्याकडे दिसतो. ते म्हणतात
कीं, जर **कालिदासानेच** हे रचिले असते तर तो या काव्यास
'तात्त्विकवधू' किंवा असेंच काहीं दुसरे नांव देता; 'कुमारसंभव'
असें देताना. शिवाय **कालिदासाचा** प्रख्यात टीकाकार जो **महि-**
नाथ त्याची टीकाही सात सर्गांपर्यंतच सांपडते, पुढे मुळीच सांपडत
नाहीं; यावरून असें दिसतें कीं, हे त्याच्या वेळेस अगदी अप्रसिद्ध
होते, किंवा प्रसिद्ध असून त्यांस **कालिदासकृत** मानीत नसत. परंतु
दुसऱ्या कोणाचें असेंही मत आहे कीं, हे साक्षात् **कालिदासाचे**
तर नव्हेत, पण त्याच्या एकाद्या शिष्याचे वगैरे असतील. म्हणजे
ज्याप्रमाणे 'कादंबरी' ग्रंथाचा उत्तरभाग **कालिदास** कवीच्या पुत्राने
रचिला तसें काहीं याही काव्याच्या संबंधें कदाचित् झालें असेल. ही
दुसरी कल्पना करण्यास तरा आधार असा आहे कीं, या पुढील
सर्गांचा पहिल्या सातांशीं अगदीं विजोडच होतो असें भासत नाहीं.
पुष्कळ शब्द, शब्दसमूह, व लिहिण्याची एकंदर धाटणी दोहोंतही
सारखीच दृष्टीस पडते. तरी प्रौढता, अर्थकमत्कार वगैरे गुण पहिल्या-

प्रमाणें पुढल्यांत उतरलेले दिसत नाहीत. अर्थां या ग्रंथाविषयी पंडि-
तांचीं भिन्न-भिन्न मतें आहेत. तरी ज्या अर्थां या संशयजालाचें निरसन
करून स्पष्ट निर्णय दिलेला अजून कोठेही आढळत नाही त्याअर्थां या
उत्तरसर्गाचें कर्तृत्व वादग्रस्त आहे असें समजून कोणताही पक्ष सध्यां
धरवत नाही.

या काव्यांत जागोजागी सुंदर वर्णन आहे, व शृंगार आणि शोक
हे रस मुख्यतः साधले आहेत. उत्तम श्लोकांचे व भाषणांचे उतारे
वेऊं लागल्यास फारच विस्तार होईल हें सांगणें नको. यास्तव येवढे
मात्र सांगतां कीं. आरंभीचे हिमालयवर्णन आणि पांचव्या सर्गातील
वेषधारी मुनि व पार्वती यांचा संवाद हीं फार उत्कृष्ट आहेत. पर्वता-
वरील अनेक सृष्टिचमत्कारांचे वर्णन मोठे चमत्कारिक व भव्य केले
आहे. तसेंच पांचव्या सर्गांत त्या कपटमुनीने पार्वतीच्या प्रेमाची परीक्षा
पाहण्याकरिता केलेलें कपटाचें भाषण, आणि त्याची पार्वतीनें जी निर्भ-
त्सना केली तीही फार मनोवेधक आहेत.

कालिदासाचे अत्युत्कृष्ट ग्रंथ ' रघुवंश ' ' मेघदूत, ' ' शाकु-
तल ' नाटक, आणि ' विक्रमोर्वशी ' नाटक हे होत; यास्तव हे त्याने
म्रौढव्यांत रचले असावे असें दिसतें. ' रघुवंशां ' त सूर्यवंशी राजांचें
वर्णन आहे. दिलीप, रघु, अज, दशरथ, राम, कुश, व अतिथि
यांच्या दिग्विजयादि प्रतापांचें व त्यांस संसारांत ज्या सुखदुःखांचा
अनुभव घडला याचें वर्णन बहिल्या सतरा सर्गांत केलें आहे. अठरा-
व्यांत अतिथि राजाचें जे पुढें पुष्कळ वंशज झाले त्यांचें संक्षिप्त वर्णन
आहे, आणि शेवटल्या एकोणिसाव्यांत अग्निवर्ण नामक जो रघुवंशां-
तील शेवटला राजा त्याचा शृंगार व अंत वर्णिला आहे. ' रघुवंश '
हें काव्य कालिदासाच्या सर्व काव्यांत श्रेष्ठ होय. म्रौढ व मधुर
वर्णरचना, वर्णन करण्याची शैली, निरनिराळ्या रसांचा आविर्भाव,
वगैरे त्याच्या गुणांचा यांत कळम झाला आहे. ज्या वंशाचें गुणवर्णन
करतां करतां चादिमकादि कविश्रेष्ठांचीही वाणी शिणली, व तीमुळें
ज्या वंशाच्या कीर्तीस अमरत्व आलें, त्यावरच धाड घालून आपण

लहान तोंडी मोठा घाम घेत आहे असा शालीनतस्तव मोठ्याच संकोच वाटून हे कविगज म्हणतात;

मंदः कवियशः प्रार्थी गमिष्याम्युपहास्यताम् ।

प्रांशुलभ्ये फले लोभादुद्वाहुरिव वामनः ॥

“ ज्याप्रमाणे एकाद्या वृक्षाचे फळ उंच मनुष्याच्या मात्र हाता येण्यामारखे असून खुज्याने त्याचा लोभ धरून उगीच हात वर करावे, त्याप्रमाणेच मंदमति असून मी कवियशःप्राप्तीची व्यर्थ हांव धरीत आहे; यास्तव सुज्ञ जन मला हांसताल ! ” यावरून इतके तरी निदान दिसते की, हाता घेतलेला विषय सामान्य नव्हे अशी पूर्ण खात्री होऊन कवीने त्यावर आपले बुद्धिसर्वस्व खर्चिले असावे आणि वस्तुतः पाहता तसेच आढळून येते, जमा एकाद्या मोठ्या नदीचा प्रवाह जेथे जेथे पाह्यावा तेथे तेथे नेत्रांम रम्यच भासतो तद्वत् या काव्याचा प्रत्येक सर्ग तुर काय, पण प्रत्येक श्लोकही कवीचे अपूर्व गुण प्रकट करिता. तथापि रसानुभवात जेथे अंतःकरण केवळ तळान होऊन जाते अशी जा अत्युत्कृष्ट स्थले या काव्यांत आहेत ती सांगतो; सिंह व दिलीप, इंद्र व रघु, प्रियंवद व अजयांचा प्रसंग; इंद्रुमतीचा स्वयंवर (किंवा राहावा सर्ग); वैदर्भराजाच्या राजधानीत अजराजपुत्राचा वरप्रवेश व विवाह, इतर राजांशी झालेला युद्धप्रसंग व तदन्तर भय पावलेल्या इंद्रुमतीशी वीररसयुक्त डौलाचे भाषण; पारिजातमालेचा वृक्षांत व इंद्रुमत्यर्थ अजाचा शोक; वसंतोत्सवांचे व दशरथाच्या मृगयेचे वर्णन; रामाचा व भार्गवाचा प्रसंग; पुष्पक विमानांत बसल्यावर रामाने सीतेस उद्देशून केलेले समुद्राचे व पूर्ववृत्तस्मारक अनेक स्थलांचे वर्णन; सीतेचे वनविसर्जन व वाल्मीकि मुनीने केलेले तिचे सात्वन; स्त्रीरूपाने आलेल्या अयोध्येचे व कुशाचे भाषण; ग्रीष्माचे व जलविहाराचे वर्णन; आणि शेवटच्या सर्गातील अग्निवर्णाचे शृंगारवर्णन. त्यांतून एकाद्याचाही रसास्वाद घेतांच सहृदय वाचकांस कालिदासाच्या कवितेचे मनोहरत्व सहज कळून येईल, व तिचा त्यांस आधार लागेल यांत अगदी संशय नाही.

‘ मेघदूत ’ हे काव्य बहुतेकांस ऐकून तरी माहीत असेलच. पुष्कळांनी तर मूळच्या संस्कृतांतून किंवा कांहीं वर्षांमनचे त्वाचे जे मराठीत भाषांतर झाले आहे त्यांतून याची गोडी पाहिलीच असेल. यास संस्कृतात ‘ खंडकाव्य ’ म्हणतात, कारण हे फार लहान आहे. तरी कवित्वाच्या कांहीं अपूर्व गुणांना हे इतके रमणीय झाले आहे की, महाकाव्येही यापुढे फिक्का पडतात ! फार तर काय, पण कालिदासाचे बाकीचे सर्व ग्रंथ बुडून होच लहानसे काव्य जरी मार्गे उरते, तरीही कविवृंदांत तो अप्रस्थानीच गणिला जाता यांत तिळमात्रही सदेह नाही. काव्याचे विषय पाहिले तर प्रायः संसारांतील अनेकविध प्रसंग, मामान्यतः दृष्टीस पडणारे सृष्टीतील चमत्कार, वगैरेच अमतात; व त्यांचे हुबेहुब वर्णन करणे हे जरी लहानसान कविताशक्तीचे काम नव्हे, तरी असे कवि एकंदरीने पाहतां पुष्कळ होतात; कारण अनुभविलेल्या गोष्टींचे वर्णन करणे तादृश कठीण नाही. पण जेथे केवळ मनाचाच रिबाव होतो, अशी जी इंद्रियांतल अद्भुत काल्पनिक सृष्टि तीत यथेच्छ विहार करणे हा अधिकार ‘ मिडसमर नैट्स ड्रीम्स ’, ‘ याराडैज् लॉस्ड ’, ‘ मेघदूत ’, ही रचनांच्या वाग्देवतेच्या झालांचाच मात्र ! तेथे इतरांची मति नाही. कालिदासाच्या जीविताचा व कवित्वाचा अद्वैतभाव किती पूर्ण होता हे या काव्यावरून स्पष्ट दिसून येते; कां की, संविधानकाचे म्हणण्यासारखे मुळीच साहित्य नसून कल्पनाशक्तीच्या उदात्त व उज्ज्वल अशा विलासांनीच केवळ हे काम भरलेले आहे. बरे संविधानक जे योजिले आहे ते तरी किती सार्धे व चमत्कारिक आहे ! त्यास संस्कृतांत तर काय पण जगांतील इतर भाषांतही जोड सांपडणे बहुधा कठीणच वाटते. प्राचीन आर्यलोकांच्या काळापासून जो ‘ गिरिराज ’ या नांवाने गाजतो आहे,—

१ ‘ मिड्समर नैट्स ड्रीम्स ’ (ऐन उन्हाळ्याच्या रात्रीचे स्वप्न) हे शेक्सपीयरच्या नाटकांपैकी एक सर्वप्रसिद्ध नाटक आहे. याचा विषय ‘ मेघदूत ’ सारखा केवळ कल्पनामय आहे. ‘ टॅपेस्ट ’ नाटकांत जशी भूतच्छेदा आहे त्याप्रमाणे हे पिशाचक्रीडेने भरले आहे. ‘ याराडैज् लॉस्ड ’ हे मिल्टन्चे महाकाव्य प्रसिद्ध आहे.

व हल्लींच्या शोधांवरून तर त्याचें हे नांव नुसत्या हिंदुस्थानाच्याच नव्हे, तर सगळ्या पृथ्वीच्याही संबंधें यथार्थ झालें आहे—आणि ज्याची हिमाच्छादित शिखरें मेघमंडळासही भेदून गेल्यामुळें व गंगायमुनादिक पवित्र महानद्यांची उगमस्थानें अमल्यामुळें, ज्यास **ग्रीस** देशांतील **आलिंपस्** पर्वताप्रमाणे येथील लोक देवताधिष्ठित मानीत, त्या हिमालयावरील अलकापुरीतील एका यक्षास कुबेराचा शाप होऊन त्यास अत्यंत दुःसह असा प्रियस्त्रीविरह घडला. कोठे हिमालय व कोठें रामगिरि ! पण निरुपायास्तव तेथेही त्याने विरहाचे कित्येक महिने मोठ्या दुःखाने कंठले. पुढें वर्षाकाळ येऊन ठेपला. तेव्हां दीर्घ विरहानें जी अगोदरच कुश होऊन गेली असेल तिला येणाऱ्या वर्षाऋतूच्या मजेच्या दिवसांत तर आपण नसल्याने फारच अवघड वाटेल, अशी त्यास मोठी चिंता लागून असा उपाय मुचला की, आपली क्षेमवार्ता तिला मांगून तिला आश्वासन देईल असा निजकडे दूत पाठवावा. पण असा दूत त्या यक्षास तेथें कोण सांपडला ? कोणी मनुष्य, किंवा इतर कोणी राजीव प्राणी नव्हे; तर जगाचा संताप हरून त्यास समृद्धि देण्यानें व आपल्या मनोहर नील वर्णाने जो सर्वांच्या व विशेषतः उत्कंठितांच्या हृदयास आल्हाद देतो, त्या मेघासच त्यानें दूत करून त्याशी बोलण्यास आरंभ केला. हा केवळ अचेतन होय, याकडून आपलें कार्य कसें घडेल, ही कल्पनाही त्याच्या मनांत आली नाहीं; कां की, स्त्रीप्रेमानें अगदीं वेडा होऊन गेला होता. मग तेथून म्हणजे रामगिरीपासून तों घेठ अलकापुरीपर्यंत त्यानें मेघास मार्ग सांगितला; व मध्यें लागणारीं जीं अनेक नगरें, नद्या, पर्वत त्यांचेही वर्णन केले. येथवर या काव्याचा पहिला भाग झाला; यास ‘ पूर्व मेघ ’ म्हणात. ‘ उत्तर मेघां ’ त अकलेचें वर्णन करून मग यक्षानें आपल्या मंदिराचें व स्त्रीचें वर्णन केलें आहे, व शेवटीं तीस सांगावयाचा निरोप सांगितला आहे.

येवढेंच काय तें या काव्याचें संविधानक. तरी अत्युत्कृष्ट कवीस आपली अप्रतिम कवित्वशक्ति प्रकट करण्यास याचें अनुकूलत्व किती अत्यंत आहे, हें मार्मिक वाचणारांच्या सहज लक्षांत येईल. ज्याप्र-

माणे गरुडपक्षी हा उंच उंच वृक्ष व पर्वत यांसही तुच्छ करून आपल्या विस्तीर्ण व वेगवान् अशा पंखांच्या बळावर आकाशांत उंच अस्मान चढतो, त्याप्रमाणे ज्या उद्दाम व उदात्त स्फूर्तीची ' कुमारसंभव ', ' रघुवंश ', इत्यादि ग्रंथांत विषयानुरोधास्तव मध्ये मध्ये मात्र क्षकाकी मारत असे, तिचाच पूर्ण विकास व्हावा या हेतूने तदनुरूप हें लहानसें संविधानक कवीनें योजिलें असावें असें वाटतें. मेघमंडळापासून जे सृष्टीचे चमत्कार दिसावे त्यांचें आणि पुराणप्रसिद्ध व जगत्प्रसिद्ध असे, पर्वत, नद्या, व इतर स्थळ यांचें वर्णन यांत फार सुरस केलें आहे. तसेंच राम, सीता, अर्जुन, बलराम इत्यादिकांच्या उज्ज्वल चरित्रांनीं जीं जीं स्थानें विख्यात होऊन गेलीं आहेत त्या त्या संबंधें त्यांचें वर्णन केल्यानें आणि उज्जयिनी, हिमालय येथें शिवसेवेस्तव व अन्य प्रसंगीं कामरूप मेघास जीं विचित्र रूपें घ्यावयास सांगितलीं आहेत त्यांमुळे या काव्यास फारच शोभा आली आहे. ' उत्तर मेघा ' तही अलकानगरीचें वर्णन सुंदर असून यक्षाच्या स्त्रीची विरहावस्था व शेवटचा निरोप हीं करुणरसभरित वर्णिलीं आहेत. वृत्ताचीही योजना मोठ्या बहारीची आहे; व तींमुळे ही कविता फारच खुलते आहे. त्यांमुळे हीस आलेली व अर्थगौरवास्तव जणु काय विशेष झालेली जी मंद गति, तसेंच पदलालित्य, रूपाविशदत्व इत्यादि जे तिचे दुसरे गुण, त्यांहींकरून वाचकांस कवीच्या नायिकांचाच साक्षात् भास होतो; आणि कल्पनेच्या आनंदमय सृष्टीत मन अगदीं दंग होऊन जाऊन या जगाचें भानही त्यांस कांहीं वेळ नाहींसे होतें ।

कालिदास कवीच्या मालिकेंत जसा अग्रगण्य झाला आहे तसाच नाटककारांतही त्यास मान देतात; किंबहुना, या दुसऱ्या संबंधेंच त्याची हल्लीं विशेष ख्याति झाली आहे असें म्हटलें पाहिजे. त्याच्या 'मालविकाग्निमित्र' नाटकाविषयीं पंडितांत जें बहुमत आहे तें मागे सांगितलेंच आहे; राहिलीं दोन 'शाकुंतल' व 'विक्रमोर्वशी' हीं होत. या दोहों नाटकांची, व त्यांतूनही पाहिल्याची, या देशांत पूर्वीपासूनही किती प्रतिष्ठा आहे हें सांगणे नको. प्रत्येक पंडिताच्या तोंडीं त्यांतील पद्ये आणि " काव्येषु नाटकं रम्यं तत्र रम्यं शाकुंतला

तत्रापि च चतुर्थोक्तस्तत्र श्लोकचतुष्टयम् ॥' हा श्लोक हीं आहेतच. सांगावयाची विशेष गोष्ट ही कीं, आपल्या कवीची अजरामर कीर्ति प्रथम देशांतरास जाऊन नंतर सर्व भूमंडळावर पसरण्यास हेंच 'शाकुंतल' नाटक कारणीभूत झालें. तें असें कीं, **सर विद्यमं जोन्स** नांवाचा एक विद्वान् न्यायाधीश सुमारे शंभर वर्षांपूर्वी बंगाल्यांत असता त्यास एका पंडिताकडून समजले कीं, संस्कृत भाषेंत नाटके रचिलेलीं आहेत. हे समजतांच त्यानें त्या भाषेचा अभ्यास फार परिश्रम करून केला, आणि या नाटकांचें इंग्रजी भाषेत भाषांतर करून ते युरोपांत प्रसिद्ध केलें. तें पाहून युरोपांतील कित्येक पंडितांचें मन इतकें वेधून गेले कीं, त्यांनींही **कालिदासाची** तत्क्षणीं महाकवींत गणना केली. **जर्मनी** देशांतील कविमणि **गेट्टी** प्रख्यात तत्त्ववेत्ता व सुशाफर **हंबोल्ड**, आणि महापंडित **शेजेल्** यांनी आपल्या कवीच्या अनुपम कृतीचा केवळ भाषांतर रूपानें रसास्वाद घेऊन आनंदभरांत माना डोलविल्या. या रसिकवरांनी 'शाकुंतल' नाटकावर अंतःकरणाच्या उल्लासभरांत जे अभिप्राय दिले आहेत ते सर्वांनीं, व विशेषतः हिंदूंनीं तर, आपापल्या हृत्पाटिकेवर खोदून ठेवण्यासारखे आहेत. ते येथें उतरून घेतले असते, पण तसें करणे प्रशस्त दिसत नाही. कां की, ते सर्वत्र प्रसिद्धच असल्यामुळे त्यांचा उल्लेख केवळ पुनरुक्त होय. असो.

१ तरी ते आमच्या सर्व वाचकांस माहीत नसतील यास्तव येथें उतरून घेतों:—

“ Wouldst thou the young year's blossoms and the fruits of its decline, And all by which the soul is charmed, enraptured, feasted, fed ?

Would thou the earth and heaven itself in one sole name combine ? I name thee, O Sakoontala ! and all at once is said.” —*Goethe*.

“ Kālidāsa the celebrated author of the 'Sakoontalā,' is a masterly describer of the influence which Nature

[पुढें चाल.]

‘शकुंतल’ नाटक हे महाभारतांतील आदिपर्वांतल्या एका कथेचा आधार घेऊन रचिले आहे. तेथील मूळचा गोष्ट अशी आहे की, दुष्यंत राजा मृगयेला गेला असतां थकून कण्वकृषीच्या आश्रमास गेला. तेथे दुसरे कोणीही नव्हते, कण्वाची कन्या शकुंतला मात्र होती. तिने राजास स्वागत करून त्याचे आदरातिथ्य केले. राजा तिच्या रूपास भुलला, व त्याने विचारिल्यावरून तिने आपले जन्मवृत्त त्यास सांगितले. त्यावरून ही क्षत्रियकन्या आहे असे जाणून दुष्यंताने तीस गाथर्वविवाहाने वरिला. पुढे दुष्यंत आपल्या नगरास आला. पण मुनि-शापभीर्तास्तव शकुंतलेस आणावयास त्याने पाठविले नाही. इकडे कण्वाने कन्येवर कोप न करिता तिचे आभिनंदनच केले, व आपले शिष्य बरे-बरे देऊन तीस नगरास पांचविले. दुष्यंताचे शकुंतलेवरील प्रेम उतरले नसतांही लोकांप्रवादभयामुळे तिचा अंगीकार त्यास करिता येईना. यास्तव तूं कोण, हा मुलगा कोणाचा हें भलतेच काय म्हणतेस, असे बळेच कोंग करून त्याने तिची निर्भर्त्सना मांडिली. शकुंतलेनेही राजास पुष्कळ रागाची उत्तरे केली, व त्या आवेशात निघून जाणार इतक्यांत आकाशवाणी झाली की, हे दुष्यंता ! ही तुझीच स्त्री आहे. मग दुष्यंताने तीस पदराणी करून तिचा पुत्र भरत यास कांही काळाने याव-राज्य दिले.

exercises upon the minds of lovers. Tenderness in the expression of feeling, and richness of creative fancy, have assigned to him his lofty place among the poets of all nations.—*Alexander von Humboldt*.

“ No composition of Kālidāsa displays more the richness of his poetical genius, the exuberance of his imagination, the warmth and play of his fancy, his profound knowledge of the human heart, his delicate appreciation of its most refined and tender emotions, his familiarity with the workings and counter-working of its conflicting feelings,—in short, more entitles him to rank as the Shakspeare of India. ”—*M. Williams*.

हैं कथानक वाचन कित्येक अनभिज्ञांस कदाचित् वाटेल कीं, यावर उत्कृष्ट नाटक रचना यावें असें यांत काय आहे ? पण वस्तुतः पाहिले तर **कालिदासाच्या** सर्व वृद्धिगुणांचा एकत्र विकास होण्यास यादृ-
नही अनुकूल असा विषय सापडणें कठीण. महाभारतरूप अक्षय खाणी-
तून आपल्या चतुर कारागिरानें हें रत्न निवडून काढून त्यावर आपली
अपूर्व करामत सर्व खचित्, आणि त्यास अशा दिव्य कौदणांत बस-
विलें कीं, त्यावरून बाकीचीं सर्व ओवाळून टाकावीं. हा प्रकार कोठें
कोठें व कसकसा केला आहे तो सांगतां. मूळच्या गोष्टीत असे होणे कीं,
शकुंतला आश्रमांत एकटी असून तिनेच आपल्या जन्माचा वृत्तांत सांगि-
तला व दोषाचा गाधर्वविवाहही प्रत्यक्षच झाला. त्या दोन्ही गोष्टी
काव्यात फारशा विसंगत दिसत नाहीत. पण जेथें मनाचे स्वाभाविक
व्यापार रेखल्याप्रमाणे दाखवावयाचे असतात अशा नाटकात तर त्या
अगदी अयोग्य; त्यातूनही नायिकेच्या सहज शालीनतेस तर यासा-
रखे विरुद्ध कोणतेंच नाही. यास्तव **कालिदासाने** शकुंतलेच्या दोन
सख्या कल्पून त्यापैकी एकीकडून तो वृत्तांत वदविला आहे, व पुढील
गांधर्व विवाहाची गोष्टही तशीच त्याच्या द्वारे ओघाओघानें आणिली
आहे. तशीच आरंभी शकुंतलेची व राजाची दृष्टादृष्ट वृक्षवनांत करून
वनवासी कुमारिकास उचित व कवीजनमनास अत्यंत प्रिय अशा वृक्ष-
सेचनादि व्यापारांत गुंतलेली तीस दाखविली आहे. दुप्यंत राजावर
कपटापणाचा दोष न यावा म्हणून दुर्वास ऋषीचा शाप व शकुंतलेस
दिलेल्या आंगठीचें शक्रार्थांत पडणे या दोन नव्या गोष्टी कल्पिल्या
आहेत, पांचव्या अंकाच्या शेवटीच मूळचीच गोष्ट संपली आहे; पण
शकुंतलेस राजानें न ओळखून ती दुःख करीत निघून गेल्यावर तिची
आई जी मेनका तिनें एकाएकी तीस उचलून नेले असें नवें घालून नाट-
कांतील शेवटचे दोन अंक अगदी नवेच कवीनें कल्पिले आहेत. सहा-
व्याच्या आरंभी एका कोळ्यापार्शी ती आंगठी सांपडून राजास शकु-
ंतलेविषयीची शापहत स्मृति पुनः आली आहे, व मेनकेची सखी
सानुमती आसरा गुप्तरूपे जवळ उभी असतां शकुंतलेचा पूर्वीचा सर्व
वृत्तांत स्मरून राजा विरहदुःखानें व निराशेने वेढा होऊन गेला आहे.

पुढें इंद्राचा सारथि मातलि येऊन दैत्यवधार्थ त्यास स्वर्गास घेऊन गेला आहे. सातव्या अंकांत मातलि दुष्यंतास भूलोकास परत आणीत असतां हेमकूर्टी मारीचाचें दर्शन घेण्याची राजाची इच्छा पाहून त्यानें तेथेंच रथ उतरविला. मग तेथे शकुंतला व पुत्र भरत यांची व त्याची अकल्पित भेट झाली; आणि शेवटीं मारीच व अदिति यांचें दर्शन व आशीर्वाद घेऊन दुष्यंत राजा तेथून परत आपल्या नगरास निघाला आहे. मारीच व अदिति हीं दोघें नाटकाच्या शेवटीं कां अणिलीं याचें कारण उघडच आहे. संस्कृत नाटकांच्या संप्रदायाप्रमाणें नायक दुष्यंत व नायिका शकुंतला हीं मागील सर्व संकटांतून पार पडून त्यांचे सर्व मनोरथ सफळ झाले असतां अशांच निरंतर सुखांत असा, असा आशीर्वाद त्यांस यांजकडून देवविला आहे; व आणखी तुला कोणता वर पाहिजे असें त्यांनीं विचारिल्यावरून दुष्यंतानें भरतवाक्यरूपानें सर्व श्रोत्यांस उद्देशून आशीर्वचन केले आहे, व तें कवीच्या उपास्य म्हणजे देवास शिवास प्रार्थनापर आहे.

ही कृति रसिकजनपरंपरेस पुढें चिरकाळ शिरोवंद्य होणार व इतर सर्व काव्यांपेक्षां हींवरूनच आपले कवित्वयश दिगंतरीं फांकणार हे जणों काय अगोदरच समजून आपल्या कवीनें या नाटकांत आपल्या बुद्धिवैभवाची पराकाष्ठा दाखविली आहे. जें जें नाटकांत पहावें तें तें स्वतः परिपूर्ण असून बाकीच्या सर्वांशीं त्याचा उत्कुष्ट मेळ दृष्टीस पडतो. प्रथम संविधानक पहा. तें इतक्या चातुर्यानें रचिलें आहे कीं, त्यांत यत्किंचितही भाग उणा किंवा अधिक सांपडावयाचा नाही. मूळच्या गोष्टींत कसे फेरफार केले आहेत व जास्ती काय काय घातले आहे तें मागें सांगितलेंच आहे; पण त्याहून बारीक असे कित्येक खुबीदार प्रसंग कवीनें त्या त्या रसास पुष्टि आणण्याकरितां घातले आहेत. तेही येथें सांगतो. पहिल्या अंकांत भ्रमराचें शकुंतलेच्या मुखास कमल-भ्रांतीनें झटणें, चवथ्यांत मृगपोतकाचें तिच्या पायांत अडखळणें, पांचव्याच्या आरंभीची राजास उत्कंठित करणारी व अन्योक्तिगर्भित अशी आकाशांतील गाण्याची लंकेर, तसाच सहाव्यांत शकुंतलेची तसवीर पाहून तिच्या क्षणभर साक्षादर्शनाचा बडलेला लाभ, आणि धनमित्र

सावकाराचा मरणवृत्तांत ऐकून अनपत्यतेस्तव अतिशयित विषाद वाटून राजास मूर्छा येणें; यांतील प्रत्येकाच्या योगाने एकंदर संविधानक किती मजेनें जुळत गेलें आहे, व तेथला तेथला रस किती सुंदर खुलतो आहे हे सांगणें नलगे. शकुनांचाही याचप्रमाणें कवीनें उपयोग करून घेतला आहे. प्राचीन काळी लोकांचा त्यांवर पूर्ण विश्वास असल्यामुळे कवीस व विशेषतः नाटककारांस संविधानक जुळतांना त्यांचा अनेकवार मोठा उपयोग झाला आहे. हाही उपयोग दोन प्रकारांनीं होतो. एक पुढील कथेचा संदर्भ अगोदर प्रेक्षकांस किंवा वाचकांस सुचविण्यानें जसा प्रस्तुत नाटकांत पाहिल्या व शेवटल्या अंकाच्या आरंभी राजाच्या बाहुस्फुरणानें मुचविला आहे. दुसरा एखाद्या झालेल्या किंवा पुढें होणाऱ्या भयंकर गोष्टीची सूचना करून मनास धक्का बसविण्याने. हा दुसरा प्रकार या नाटकाच्या चवथ्या अंकांत आहे. शकुंतला दुर्ग्यताच्या नगरास येण्यास निघाली असतां वाटेनें तीस एक चकवाकी दृष्टीस पडली, ती कमलपत्रांच्याच आड तिचा नवरा असतां तो दूर गेला या भ्रांतीनें आक्रोश करित होती. ही गोष्ट केवळ क्षुल्लक असतांही शकुंतला व तिच्या सख्या मनांत चरकल्या व तीच अवस्था प्रेक्षकांची व वाचकांचीही होते. असो; ही जुळण्याची शैली शेवटल्या तीन अंकांत तर फारच चमत्कारिक आहे; ती अंमळ लक्षपूर्वक नाटक वाचलें असतां सहज लक्षांत येण्याजोगी आहे. वर्णनाचा प्रसंग नाटकांत फारसा येत नाही; तरी तो यांत ज्या थोड्या ठिकाणीं आला आहे तेथें त्यांतही आपल्या कवीनें अगदीं कमाल करून सोडली आहे. पाहिल्या अंकांत हरिणाचें व रथवेगाचें जसें वर्णन आहे तसें एकंदर जगांतील कवींच्याही ग्रंथांत थोडेंच सांपडेल असें म्हणण्यास काढीमात्रही धास्ती वाटत नाही. पुत्राची बाललीला पाहून बापास आनंदोद्गार कसे येतात हें सातव्या अंकांतील ज्या श्लोकांत वर्णिलें आहे तो श्लोक वाचतांच शोभा नामक फ्रेच पंडित आनंदाच्या भरांत भान विसरून गेला ही गोष्ट सर्वत्र प्रसिद्ध आहेच. तसेंच सातव्या अंकांत शकुंतलेची अर्धाच झालेली तसबीर कोणत्या प्रकारांनीं पुरती करावी व भोंवतालचा देखावा कशा तऱ्हेचा असावा अशा विषयीचे जे श्लोक आहेत त्यांतील

वर्णन इतके चमत्कारिक आहे की, त्यांवरून कांहीं नाहीं म्हटलें तरी चित्रकलेचे मार्मिकज्ञान तरी कवीस खास असावे असे वाटते. असो; या नाटकाची लिहिण्याची धाटणी पाहिली तर तीही जितकी उत्कृष्ट कर-
 वेल तितकी त्याने केली आहे हे स्पष्ट दिसत आहे. पद्याविषयी तर बोलायासच नको, पण गद्यांतील प्रत्येक शब्दही जितका कर्णमधुर व खुबीर सांपडेल तितका आणला आहे. प्रमाद हा गुण **कालिदासा**च्या सर्व काव्यास साधारण आहे खरा, पण तोही येथे काहीं विशेष पच आहेसा भासतो. साराश, 'साकूतमधुरकोमलविलासिर्नाकंठकृजितप्राया' हें जे **गोवर्धनाचार्यांनी** **कालिदासो**क्तीस वर विशेषण दिले आहे त्याचा पूर्ण प्रत्यय या नाटकात येतो. यात रस किती उत्कृष्ट साधले आहेत हे फार विस्तारानें सांगण्याची गरज मुळीं कवीनेच ठेवली नाहीं. ज्यास सहृदयत्व म्हणून लवमात्रही आहे त्यांस त्याचा साक्षात् अनुभव घटून ते ते प्रसंग जसे काय प्रत्यक्ष डोळ्यांपुढे उभे राहतात, आणि चित्तवृत्ति जणो काय मंत्रानें भासून जाऊन इतकी तन्मय होते की, बाह्यमृष्टीचे भानच नाहींसे होऊन नाटकातील त्या त्या पात्रांशी वाचक किंवा प्रेक्षक तादात्म्य पावतात. उदाहरणार्थ हे नाटक वाचताना चवऱ्या अंकाच्या पत्रांवर ज्याची टिप पडली नाहींत असा कोण आहे ? साराश, या नाटकाचे कोणतेही अंग न्या, जेथे तेथे कवीने आपल्या करामतीची शर्थ केलेली नजरेस येते. ज्याप्रमाणे 'मृच्छकटिका'त दरिद्रा **चासदत्ताचा** मित्र **विदूषक** हा **वसंतसेनेच्या** वाड्याचे चौक पाहून चकित होऊन गेला, व जो जो नवा पाही तो तोच त्यास अति रम्य वाटे, त्याचप्रमाणे वाचकास येथे होऊन जाते. जो जो अंक काढावा त्यात नवी नवीच वहार दृष्टीस पडते, आणि प्रत्येकाची निरनिराळी रचना अधिक उत्कृष्ट म्हणावी, कीं सर्वांचा एकंदर मेळ विशेष खुलतो म्हणावें, याचा त्यास निश्चय होत नाहीं !

' विक्रमोर्वशी ' नाटक हें मागील नाटकाच्या खालोखाल प्रसिद्ध आहे. याचेही भाषांतर इंग्लिश भाषेत **विल्सन** नामक साहेबाने करून प्रसिद्ध केले आहे. हा साहेब कलकत्त्यास कित्येक वर्षे पर्यंत संस्कृत भाषेचा मुख्याध्यापक होता, व त्या विद्येचा त्यास मोठा अभि-

मान असून ती त्याने पुष्कळच उदयास आणली. या नाटकाच्या प्रस्तावनेत तो म्हणतो की, याची कथा अग्निपुराणांतून घेतली असून सर्व अन्योक्तिपर आहे. ती अर्शा की, नायक व नायिका ही सूर्य व उषा म्हणजे प्रभात देवता यांच्या बद्दल आहेत. सूर्य व उषा ही आरंभी एकत्र असून लागलीच वियुक्त होतात, व विर्गही जो सूर्य त्याने पर्वत, नद्या इत्यादिकांवर सर्व दिवसभर भ्रमण केल्यावर दिनाती त्याची पुनः भेट होते. हा प्रकार नाटकात कसा आणला आहे हे पाहण्यास त्याचे संविधानक समजले पाहिजे, यास्तव ते सांगतो.

यातील नायक राजा पुरूरवा व नायिका अप्सरा उर्वशी. ही कुबेराच्या मंदिराहून परत येत असता केशिनामक दैत्याने तीस हरण करून नेले. तेव्हा तिच्या सग्या मोठ्याने आक्रोश करून लागल्या. तो आक्रोश ऐकून पुरूरवा स्थावृत्त होऊन त्यानी मागितलल्या दिशेकडे त्वरेने गेला, व राक्षसास जिकून उर्वशी व तिची सखी चित्रलेखा यास घेऊन आला मग त्या दोघांस दुःखाच्या आसराच्या स्वाधीन तो करतो आहे इतक्यांत तेथे चित्ररथ गंधर्व येऊन त्याने राजास सांगितले की, आपला पराक्रम ऐकून संतुष्ट होत्माता देवेंद्र आपणांस उर्वशीसहवर्तमान बोलावीत आहे. राजा सग्या कांही अगत्याचे काम आहे असे म्हणून गेला नाही; मग उर्वशी व इतर आसरा निघून गेल्या. पुढे राजा मदनविह्वल होऊन विदूषकासह बागेत बसला असता व उर्वशी कशी प्राप्त होईल याची चिंता करीत असता ती व सखी चित्रलेखा गुप्तरूपाने तेथे आल्या. मग उर्वशीने एका भूर्जपत्रावर मदनलेख लिहून राजाकडे टाकला, आणि नंतर प्रगट होऊन राजास जयजयकार करते आहे तांचे देवदूताची वार्णा आली,— “ चित्रलेखे, उर्वशीस घेऊन सत्वर चल, इंद्रसभेपुढे नाट्यप्रयोग करावयाचा आहे. ” तेव्हा मोठ्या दुःखाने उर्वशी निघून गेली. इतक्यांत ते भूर्जपत्र वाऱ्याने उडून जाऊन राणीच्या हाती लागले, व राजा तें हरवले म्हणून हळहळत असतां तिने ते त्याच्या हाती आणून दिले. राजा फार खजील झाला, व राणी संतापाने निघून गेली. पुढे राणीलाच त्याबद्दल पश्चात्ताप होऊन तिने चंद्रसाक्षिक प्रियप्रसादन व्रत केले,

व इतःपर मजकडून आपणास उपरोध होणार नाहीं म्हणून राजास सांगितलें. परंतु उर्वशीच्या समागमाचे हें सुख राजास चिरकाळ लाघलें नाही. एके प्रसंगीं उर्वशी गंधमादन वनांतून जात असतां कुमारवनांत चुकून गेली व जातांच तेथल्या तेथें लता झाली.^१ मग राजाची अवस्था काय सांगावी ! तो अगदीं वेडा होऊन जो जो प्राणी भेटले त्यास आपल्या प्रियेची वार्ता पुसूं लानला. याप्रमाणें फिरतां फिरतां तो त्या लतेपार्शी आला, व तीस आलिंगतांच ती पुनः उर्वशी झाली. ही उर्वशीची भेट तरी त्यास संगमनीयमणी सांपडल्यानें झाली. हा मणी राजानें फार जतन करून ठेवला; पण एके दिवशीं एका गिधाडाने तो मांसभ्रमानें उचलून नेला. त्या पक्ष्यामागे राजाही धांवला, पण मणी हातीं लागला नाही. पुढें एकाएकीं तो पक्षी बाणाने छिन्नभिन्न होऊन पडला; आणि तो बाण कोणाचा हें पाहतांच राजाचा मुलगा दीर्घायु याचा असें बाणावरील नांव वाचतांच समजलें. याप्रमाणें राजाची आपल्या पुत्राशीं गांठ पडली. शेवटीं नारद येऊन त्यानें राजास कळविलें की, उर्वशीचा शाप जरी आतां संपला आहे तरी तिनें पुढेंही तुमच्या पार्शीच राहावें असा इंद्रानें तुम्हांस वर दिला आहे. याप्रमाणें राजाचे सर्व मनोरथ पूर्ण झाले.

हें नाटक एकंदर सर्व नाटकांच्या मानानें पाहतां उत्तमांत धरण्यासारखें आहे खरें; तथापि ' शाकुंतला ' च्या जोडीला बसविल्यास हें फिकें पडेल असें आम्हांस वाटतें. संविधानकचातुर्य वगैरे मागे सांगितलेल्या ज्या अनेक गुणांनीं दुसरें केवळ अप्रतिम होऊन राहिलें आहे ते गुण पाहिल्यांत पूर्णत्वानें दृष्टीस पडत नाहीत; त्यांची कोठें कोठें मात्र झांक मारते. शिवाय कालिदासाच्या विशाल बुद्धीच्या मानानें पाहतां हीं दोन्ही नाटकें जशीं परस्पर अत्यंत भिन्न असावीं, व प्रत्येकांत मनोरंजन होण्याची निरनिराळीच चमत्कारिक स्थळें असावीं तसें

१ या वनाला कुमाराचा (कार्तिकेयाचा) शाप होता कीं, माझ्या तपश्चरणास विघ्न करण्यास जी स्त्री येथें येईल ती लतारूप होईल. पुढें उच्छापामुळे उर्वशीला पहिलें रूप प्राप्त झालें.

प्रस्तुत नाटकावरून. पाहतां फारसं दिसत नाहीं. आरंभाचा रथारूढ राजाचा प्रवेश, शेवटीं राजाची व पुत्राची झालेली भेट इत्यादि ' शाकुंतला ' त कल्पिलेल्याच गोष्टी पुनः या नाटकांत घेतल्याने, व ' मेघदूत, ' ' रघुवंश ' इत्यादिकांतूनही अनेकशः उल्लेख झाला असल्यामुळे ज्यांची नूतन शोभा केव्हांच नष्ट होऊन गेली, असे कित्येक विचार येथेंही मात्क्यान् आणल्याने, या नाटकाची रसहानि बरीच झाली आहे; व त्यामुळे वाचकांच्या मनांत तें जसें भरावें तसें भरत नाही. पांचां अंकांत पहिला व चवथा हेच उत्कृष्ट आहेत. चवथ्यांत स्त्रीप्रेमानें वेडावलेल्या राजाचें पशुपक्ष्यादिकांशीं भाषण व त्याहूनही प्राकृत भाषेंतील मंजुळ गाणी, हीं फार मनोहर आहेत. पण पहिल्यांतील बहार त्याहूनही विशेषच. आपल्या कवीचे मन हिमालयाच्या भव्य व रम्य शिखरांवर किती अत्यंत प्रेमाने सदां गुंतून राहिले असे हें यावरून स्पष्ट दिसत आहे. ' शाकुंतलाच्या ' शेवटल्या अंकांत ज्या हेमकूट शिखरावर दुय्यंत व शकुंतला यांचा दीर्घ विरहानंतर समागम घडवून नाटकाचा उपसंहार केला, त्यावरच या ' विक्रमोर्वशी ' नाटकाचें पहिले स्थल कल्पून भयमूर्छित उर्वशीस राजानें तिच्या सखींच्या स्वाधीन केली आहे, व दोघांची दृष्टादृष्ट होऊन परस्परांचे प्रेम जडले आहे. हा पहिला प्रवेश कवीने मोठ्या चातुर्याने कल्पून त्याची रचनाही तशीच उत्कृष्ट उतरली आहे. यांतील रस उदात्तमिश्रित शृंगार होय. उर्वशीची मूर्च्छा व ती हळूहळू जाऊन उर्वशी डोळे उघडूं लागली असतां राजास झालेला आनंद व विस्मय इत्यादि यांतील गोष्टी अशा हुबेहुब दाखविल्या आहेत कीं, त्या वाचकांच्या मनावर ठसठशीत रेखल्या जाऊन पुढें कधींही झुजत नाहीत. याप्रमाणें हा पहिला अंक वाचून वाचकांस मोठी उमेद येते व पुढेंही याचप्रमाणे सर्व असेल असे वाटतें; पण ही आशा सर्वथैव सफल न होतां ज्या गोष्टी सामान्य नाटकांतूनही असतात, किंबहुना ज्या वाचकांच्याही सरासरी मनांत येतात, त्याच पुढें आढळतात.

येथवर कालिदासाच्या मोठमोठ्या ग्रंथांचें वर्णन झालें. पण याहून लहान असे दुसरेही कांहीं आहेत; ते वरच्याप्रमाणेंच प्रसिद्ध असल्या-

मुळें त्यांस वगळणें नीट दिसत नाहीं. ते 'श्रुतबोध' 'शृंगारतिलक' 'शृंगाररसाष्टक' हे हात. 'श्रुतबोधा'त सर्व वृत्तांचा लक्षणें त्या त्या वृत्तांच्याच पद्यांनी सांगितली आहेत, व असे करण्याचा उद्देश या ग्रंथाच्या नावांतच स्पष्ट सांगितला आहे. की त्याच्या साहाय्याने कोण-तेही वृत्त नुसतें 'ऐकताच समजावे.' वर सांगितलेल्या महाग्रंथांवरूनच अगोदर ज्यानें अक्षय कीर्ति जोडली किंवा ती जोडणे हे आपणाम कठीण नाहीं अशी ज्यास त्याचा मनदेवता साक्ष देत होता; त्यानेंच विद्यार्थ्यांस छंदाची माहिती करून देण्याचें हलके काम पत्करावे हें सामान्य समजुतीच्या मनुष्यास मोठे विलक्षण वाटण्यासारखे आहे. परंतु थोरांचे चरित्र व महिमा याचे आकलन होणें हे कोत्या बुद्धीस केवळ दुरापास्त होय इतकेंच नव्हे; तर पुष्कळ वेळ असेही घडते कीं, खऱ्या थोरपणाचे स्वरूप आपणांस यथास्थित न समजल्यामुळे त्याची कृत्ये परम आश्चर्य असताही त्यांविषयी आपली समजूत भलतीच होते. या गोष्टीचे उत्कृष्ट उदाहरण वरीलच होय. हे सांगताना या सारखे दुसरेही एक उदाहरण येथें सांगितल्याशिवाय राहवत नाहीं. तेंही अशा तशा सामान्य पुरुषांचे नव्हे, तर आपल्या कवीप्रमाणेच ज्याची उज्वल कीर्ति स्वदेशास अलंकृत करून सर्व जगभर पसरली आहे अशा **मिल्टन** कवीचे होय. याने आपल्या कवीप्रमाणेच वाग्दवीने घातलेला शिरीचा मुगुट क्षणभर उतरून ठेवून मोठ्या प्राजल व लोक-हितपर बुद्धीने स्वभाषेच्या व्याकरणावर एक ग्रंथ लिहिला. या दोन्ही उदाहरणावरून स्पष्ट दिसते कीं, अंगीं अहंकार नसणें हें खऱ्या थोर-वीचें एक मोठेंच चिन्ह होय असा; हा ग्रंथ 'ऋतुसहाग'प्रमाणे कवीने आपल्या प्रिय स्त्रीस संबोधनें करून लिहिला आहे. यांत माधुर्य, लालित्य, इत्यादि पदरचनेच्याच मात्र गुणाखेरीज इतर काव्यगुणांचा समावेश संभवतच नाहीं; यास्तव तेवढेच काय ते गुण या ग्रंथांत असून ते अर्थातच नेहमीप्रमाणे परिपूर्ण आहेत. 'शृंगारतिलक' व 'शृंगाररसाष्टक' यांत शृंगारयुक्त स्फुट श्लोक आहेत. हे सर्वच **कालिदासा**ने स्वतः केलेले असतीलसे वाटत नाहीं, कारण कित्येकांत नुसत्या विचकटपणाशिवाय दुसरें कांहीं दिसत नाहीं. **कालिदा-**

साच्या कर्तृत्वास माजण्यासारखे यांत कांहीं श्लोक आहेत खरे, परंतु सर्वाविषयी तसें खात्रीनें म्हणवत नाही. शिवाय दुसरें असें कीं, ज्या कालरूप अफाट ममुद्रावर मोठमोठ्या सुसंबद्ध काव्यांचाही निभाव, अगोदर झालाच तर, मोठ्याच शर्थेनें होतो, त्यावरूनच हा तिलक' विस्कळ्याशिवाय, किंवा हे 'अष्टक' जूट न फुटता संबंधचे संबंध या कडेपर्यंत सुखरूप येऊन पोचलें असेल, ते तरी म्हणणाराने जपूनच म्हटले पाहिजे. यावरून पाहता असें वाटने कां, शृंगाररसाचे जे शेंकडो श्लोक पुष्कळांच्या तोडून आपण ऐकतां, त्यांची यांत बरीच भेसळ झालेली असावी.

लोकांत पूर्वापामून अशी बोलवा चालत आली आहे कीं, विवाह-समयी जी मंगलाष्टक म्हणतात तीही कालिदासानेच केली आहेत. ही बारीक गोष्टही येथे लिहिणे हे पुष्कळांस बहुधा हास्यास्पद वाटेल यात संशय नाही; व सांप्रत आपल्या लोकांत गुणाची चहा कितपत आहे व त्याविषयी जी पूज्यबुद्धि मनात वागावी ती कितपत वागते आहे, हे थोडेसे मनात आणिले असतां असें वाटेल यांत मोठेसे आश्चर्य आहे असेंही नाही. एखादी वस्तु विन्यात मनुष्याच्या केवळ संबंधा-नेच कधीं कधीं महत्त्व पावत असते; मग ती त्याच्या विशेष कीर्तिस कारणीभूत होवो कीं न होवो, किंहुना तिचा संबंधही अगदीं संदिग्ध कां असेना ! स्ट्राफर्ड येथे शेक्सपीयर कवीची म्हणून जी खुर्ची ठेविली आहे ती बघण्यास चोहोकडचे लक्षावधी लोक कशाकरिता जातात ! ती विश्वकर्माने तयार केली आहे काय / तसेंच त्या कवि-शिखामणीने आपल्या हातानें लावल्याबद्दल ज्याची प्रसिद्धि होती, असे तेथेंच एक तुर्ताचे झाड एकाने तोडल्यावरून त्यावर त्या गांवच्या सर्व लोकानीं जो एकच गहजप केला व त्याचे पारिपत्य केलें, याचे तरी काय कारण ? त्याने त्या गांवकऱ्यांचा येवढा घोर अपराध तो कोणता केला ? अर्थात हाच कीं, शेक्सपीयर याचे जिवंत स्मारक असल्या-मुळे ज्यास एक प्रकारची पवित्रताच जणो काय आली होती, व जें त्यांच्या आनंदाचें व अभिमानाचें स्थान होऊन गेलें होते, त्या झाडा-वर घाव घालून पुनः कधींही भरून यावयाची नव्हे अशी त्यांची हानि

त्याने केली. या दोन्ही गोष्टींवरून स्पष्ट दिसून येतं कीं, महान् महान् पुरुषांच्या संबंधें शुद्धक गोष्टीसही मान देणें यांत हलकेपणा किंवा मूर्खपणाच सर्वथा आहे असें नाही. उलटें, विचारांतीं असेंही दिसून येईल कीं, ही पूज्यवुद्धि योग्य रीतीनें असल्यास मनुष्यांस किंवा राष्ट्रांस तिजसारखें उत्कर्षप्रवर्तक दुसरें कोणतें साधन नाहीं. बरें, मग असें जर आहे तर, संसागांतील अत्यंत ह्य जो समागम तो तुम्हास निरंतर सुखावह होवो असे ज्याने आपणांस आशीर्वाद केले, किंवा पुढें करणार, तो कोणी यःकश्चित् गणमात्रा जुळणारा नव्हे, तर रघुवंशाचा पोवाडा गाऊन त्याच्या कीर्तीस ज्यानें नवेच अमरत्व दिलें; ज्याच्या विशाल कल्पनेनें मेघारूढ होऊन सर्व आर्यावर्तभर भरारी मारिली, व मथील पर्वत, नद्या, इत्यादिकावरून सामान्य मनुष्यांस दिसण्यासारखे नव्हेत असे चित्रविचित्र देखावे पसरून दिले; आणि हजारो वर्षां मागची अति प्राचीन लोकस्थिति, कीं जी कविकल्पनेसच केवळ गम्य, तिची आपल्या बुद्धीच्या मांत्रिक सामर्थ्याने ज्याने अशी उत्कृष्ट तजवीर उतरली कीं, कितीही काळ लोटला तरी तिचे रंग उडावयाचेच नाहींत,--त्याच देश-भूषणभूत कवीद्राचा व शृंगारदीक्षागुरूचा तो वाग्विलास होय ही गोष्ट मोठ्या मजेची असून ध्यानात ठेवण्याजोगी नाही काय ?

येथवर कालिदासाच्या लहान मोठ्या सर्व ग्रंथांचें वर्णन झालें.^१

१ वर जितके ग्रंथ सांगितले तितके कालिद सकृत् म्हणून सर्व प्रसिद्ध आहेत. यांखेरीज इतरही बरेच त्याच्या नांवावर विकणारे आहेत. 'कविचरित्र' नामक मराठी पुस्तकांत 'प्रश्नोत्तरमाला' 'अस-ज्जनवर्णन,' घटकर्पर काव्य,' 'हास्यार्णव नाटक,' 'कर्पूरमंजरी,' 'श्यामलादंडक,' तसेंच 'भोजप्रबंध,' 'भोजचंपू,' 'रामायणचंपू,' हे सर्व ग्रंथ प्रस्तुत कवीचे म्हणून सांगितले आहेत. याशिवाय आमच्या एका मित्राच्या पत्रावरून असे कळतें कीं, पुढील ग्रंथही कांहीं पुस्तकांतून कालिदासकृत म्हणून छापलेले आहेत. ते हे:--'महापद्माष्टक,' 'गंगाष्टक,' 'राक्षसकाव्य' व 'पुष्पबाणविलास.' तसेंच बाणकवीच्या 'हर्षचरितांत' 'सेतुकाव्य' म्हणून एक कालिदासाचा ग्रंथ सांगितला आहे; व प्रसिद्ध ज्योतिषग्रंथ 'ज्योतिर्विदाभरण' हाही प्रस्तुत कवीनेच रचिला असें म्हणतात. असो; तर इतके ग्रंथ कालिदा-
[पुढें चाल.]

आतां त्यास चोहोंकडे जो इतका मान देतात तो कोणत्या गुणांवरून याचा विचार करूं. प्रत्येक राष्ट्रास त्याचा त्याचा अतिशय आवडता असा एकेक कवि बहुधा असतोच. प्राचीन ग्रीक लोकांचा विख्यात कवि होमर याचा त्यांस इतका अभिमान असे की, तो आमचा आमचा म्हणून सात नामांकित शहरें एकमेकांशी भांडत असत; आणि त्या लोकांच्या आपआपसांत नेहेमी लढाया चालत असतांही सर्व देशावर परचक येऊन गुदरलें असतां त्यांचा देशाभिमान जागृत करून त्यांकडून जुटीने शत्रूस हटविण्यास त्याची वीर्योत्साहप्रेरक कविताच उपयोगी पडली व पुढें जो विद्याकलादिकांचा अपूर्व उत्कर्ष झाला, कीं ज्यापुढे सांप्रतचाही कित्येक अंशी कांहींच नाही, त्यासही तांच बहुधा कारणभूत झाली. ही गोष्ट इतिहासप्रसिद्ध आहे. हीवरून असे समजावें कीं, महाकवि हे देशाच्या वैभवाचे खांब होत; व कवित म्हणजे केवळ कल्पनामय, तांत तथ्य काय आहे, अशी जे कोण तिची अरसिकतेस्तव अवहेलना करतात त्यास तिच्या वास्तविक स्वरूपाची ओळख पटलीच नाही. असो; शेक्सपीयर कवीमही इंग्लिश लोक किती विलक्षण मान देतात हेही नुकतें वर सांगितलेंच आहे आपल्या देशांत पाहिलें तर तसा लोकवंदनाह झालेला कवि कालिदासच होय. दुसरा नाही. ज्यास संस्कृताचा गंधही नाही, व त्याच एकही श्लोक ज्यांनीं कधी ऐकला देखील नाही, असे लोक सुद्धां त्याज विषयाच्या गोष्टी मोठ्या प्रेमाने ऐकतात व सांगतात, व अशा प्रका

साच्या नांवानें चालत असल्यामुळे प्रस्तुत निबंधांत त्यांविषयी काह तरी मजकूर असावा हे ग्रंथपूर्णत्वाच्या दृष्टीनें इष्ट दिसते. तथापि ज्या अर्थी इतक्या ग्रंथांपैकी एका 'सेतुकाव्या' खेरीज दुसऱ्या कोणत्याही काव्याच्या कर्तृत्वाविषयी प्रमाणभूत म्हणण्यासारखा लेख मुळांच नाही — 'त्यांतून 'भोजप्रबंध', 'घटकर्पूर' हीं तर धडधडीत दुसऱ्या कवींच्या नांवावर प्रसिद्धही आहेत; शिवाय वरच्यांपैकीं कित्येक उपलब्धही नाहींत, त्या अर्था त्यांच्या संबंधाने वर कांहीं लिहिले नाही. प्रस्तुत विवेचन हे अगदीं पहिलेंच आहे, व ते अगोदरच इतका विस्तार पावेल आहे, यास्तव इकडून पाहतांही वरील अधिक विवरण वाचकांस इष्ट झालें असतें असे वाटत नाही.

रच्या बहुतेक दंतकथा किती अप्रयोजक असतात या गोष्टीचाच विचार केला तर **कालिदासा**च्या केवळ नांवासाठी आपलें प्रेम किती गोवून गेलें आहे व एकंदर लोकांस त्याविषयी केवढा अभिमान वाटत आहे हे स्पष्ट दिसून येईल. पंडितात तर त्याची केवढी प्रतिष्ठा आहे हे सांगण्यासच नको. कोणी कवीने म्हटलें आहे,

**पुरा व वीनां गणनाप्रसंगे कनिष्ठिकाऽधिष्ठितकालिदासः ।
अद्यापि तत्तुल्यकवेरभावादनामिका साऽर्थवती बभूव ॥**

‘ पूर्वा एके वेळीं असे झाले की, कोणी पंडित आजपर्यंत किती कवि झाले म्हणून मोजू लागला, तेव्हा पहिल्याने **कालिदासा**च्या नावाने त्याने करंगळी घातली, परंतु पुढे पाहूं लागला तो दुसरे बोट घालण्यास त्यास तसा दुसरा कवि मापडेचना. तेव्हां त्या बोटाचे नाव जे ‘अनामिका’ ते यथार्थ झाले ’ या श्लोकात **कालिदासा**चे अद्वितीयत्व किती चातुर्याने वर्णिले आहे ! दुसऱ्या बोटास ‘अनामिका’ म्हणतात येवढ्याच लहानशा गोष्टीवर या सुंदर पद्यात केवढ्या अर्थाने रचना केली आहे ! **कालिदास**च्या गुणाचे कितीही वर्णन केले, तरी बरील पद्यातील मार्मिक अर्थाच्या योगाने मनास जसा चमत्कार भासतो तसा कशानेही भासावयाचा नाही. असो, या श्लोकांत कांहीं अंशा अत्युक्ति तर आहे खरीच, पण वर सांगितलेली गोष्ट यावरून अगदी दळदळीत दिसून येते, ती ही की, या माऱ्या देशाचा ताईत होऊन राहिलेला असा कवि **कालिदास**च. इतर कवीस मान नाहीसा नाही; परंतु देशप्रियतेच्या मानाने **होमर**, **शेक्सपियर** इत्यादिकाच्या मालिकेत घालण्याची योग्यता याचीच. कवि म्हणजे आपआपल्या देशाची व काळाची प्रतिविंबे होत, म्हणजे त्या त्या देशाची व काळाची स्थिति त्याच्या काव्यात रेखलेली दृष्टीस पडते.

१ संस्कृतांत हाताच्या पाचाही बोटांस नांवें आहेत. ती अंशा-अंगुष्ठ (आंगठा), तर्जनी (धमकी दाखविण्याचे बोट), मध्यमा (मधलें बोट), कनिष्ठिका (सर्वात लहान बोट म्ह० करंगळी), आणि अनामिका (निनांवी बोट) ह्या शेवटल्यास असे नाव दिल्याचे कारण उघडच आहे की, स्थानावरून किंवा दुसऱ्या कोणत्याही गोष्टीवरून ओळखण्यासारखी दुसरी संज्ञा त्यास देताच येईना.

ही स्थिति वरचेवर बदलत असल्यामुळे त्या त्या वेळचे कवीही लोक प्रार्थितून उतरतात. पण ही गोष्ट सामान्य कवीसच लागू, **कालि-**
द सासारख्यास लागत नाही. कारण एकेका व्यक्तिभूत राष्ट्राच्याच काय, पण एकंदर साऱ्या मनुष्यजातीच्या स्वभावाचे त्याच्या विशाल मानाने आकलन केले असल्यामुळे त्याचे हृदयोद्गार प्रत्येकाच्या हृदयास द्रववून तल्लीन करून टाकतात, व म्हणूनच त्याचे यश देशकालादि-
कांनी परिच्छिन्न नसून मूर्त्यतेजाप्रमाणे त्यावर नित्यवाने राहतें !

पूर्वाच्या पंडिताच्या मते **वालेदासा**च्या कवित्वगुणांतील अत्यंत उज्ज्वल गुण उपमाचातुर्य होय.

उपमा कालिदासस्य भारवेरर्थगौरवम् ।

दंडिनः पदलालित्यं माघे संति त्रयो गुणाः ॥

“ उपमा अर्शा **कालिदासा**नेच करावी, अर्थगौरव असे **भार-**
वीचेच; पदलालित्य म्हणजे शब्दार्चा द्रुमदार रचना ही **दंडी**सच साधली; पण **माघ** कवीचे ठायी मात्र हे तिन्ही गुण आहेत ” उप-
मान व उपमेय याचे पूर्ण सादृश्य चमत्कारिक रीतीने दाखविण्याची **कालिदासा**ची शैली इतरास बहुधा आढळत नाही हे खरे, तथापि हीपेक्षांही एक मोठा गुण त्याच्या काव्यात आढळतो, तोही इतर कवींम प्रायः असाधारणच होय. तो कोणता तो पुढे सांगू. सध्यां वरील उपमेची काही उच्छृष्ट उदाहरणे लिहितो.—

स्मृतिभिन्नमोहतमसो दिष्ट्या प्रमुखे स्थितासि मे सुमुखि ।

उपगगांते शशिनः समुपगता रोहिणी योगम् ॥

शाकुंतल ७.

१ यापूर्वी जेथे जेथे प्रसंगवशात् श्लोक वगैरे आले होते तेथे तेथे त्यांची भाषांतरही खाली लाविली होती. पण तरी येथे करवत नाही. एक तर विस्तारभय, व दुसरे असे की, केवळ मराठीच जाणणारांस वरील पद्यांचें स्वारस्य भाषांतराने यथास्थित समजणे बहुधा कठीण, किंबहुना अशक्यच. यास्तव ज्या ज्या काव्याची भाषांतर उपलब्ध असतील त्यात त्यांत वरील पद्यांचे भाषांतर आमच्या वाचकांत जे संस्कृतानभिज्ञ असतील त्यांना पादावे. याशिवाय दुसरा उपा-
यच नाही.

किमित्यपास्याभरणानि बौवने
धृतं त्वया वार्द्धकशोभि वल्कलम् ।
वद प्रदोषे स्फुटचंद्रतारका
विभावरी यद्यरुणाय कल्पते ॥

कुमारसंभव. ५.

दृष्टापि सा ऋषिजिता न साक्षाद्
वग्भिः सखीनां प्रियमभ्यनन्दत् ।
स्थली नवांभःपृषताभिवृष्टा
मयूरकेकाभिरिवाभ्रवृन्दम् ॥

रघुवंश ७.

संचारिणी दीपशिखेव रात्रौ
यं यं व्यतीयाय पतिवरा सा ।
नरेन्द्रमार्गाट्ट इव प्रपेदे
विवर्णभावं स स भूमिपालः ॥

रघुवंश ६.

या शेवटल्या पद्यांतील उपमा तर किती साधी व समर्पक आहे !
वर्णन करण्याची ही आपल्या कवीची तऱ्हा अपूर्व आहे असें मागे
अनेक वेळां सांगितलें आहे; त्याचा प्रत्यय पुढील श्लोकांवरून सहज
येईल.—

ग्रीवाभंगाभिरामं मुहुरनुपतति स्यंदने दत्तदृष्टिः
पश्चाद्धेन प्रविष्टः शरपतनभयाद्भूयसा पूर्वकायम् ।
दभैरर्द्धावलीढैः श्रमविवृतमुखभ्रंशिभिः कीर्णवर्त्मा
पश्योद्ग्रस्यतत्त्वाद्वियति बहुतरं स्तोकमुर्व्या प्रयाति ॥

शाकुंतल १.

रंगांनीं प्रत्यक्ष काढलेल्या चित्रांसही कवींचीं शब्दनिर्मित चित्रें
कधीं कधीं लाजवतात असें जें म्हणतात त्याचें हें उत्कृष्ट उदाहरण
होय. यावरून व वक्ष्यमाण श्लोकांवरूनही वाचकांची खात्री होईल
कीं, मार्मिक दृष्टीनें सृष्टिचमत्कार पाहण्याकडे कालिदासाची स्वभा-
वतःच अत्यंत प्रवृत्ति होती. असो; पुढें—

यदालोके सूक्ष्मं व्रजति सहसा तद्विपुलतां
 यदर्द्धे विच्छिन्नं भवति कृतसंधानमिव तत् ।
 प्रकृत्या यद्वक्रं तदपि समरेखं नयनयो-
 नं मे दूरे किञ्चित् किमपि च न पार्श्वे रथजघात् ॥

शाकुंतल १.

हैं वाचून हलीप्रमाणेंच त्या वेळींही अग्निरथ असून त्याचा प्रचंड
 वेग अनुभवीत असतांच हें कवीनें लिहिलें असेल काय असा कोणास
 भास होत नाही !

तत्प्रार्थितं जघनवाजिगतेन राज्ञा
 तूर्णामुखोद्धृतशरेण विशीर्णपंक्तिः ।
 श्यामीचकार वनमाकुलदृष्टिपातै—
 र्वातेरितोत्पलदलप्रकरैरिवाद्धैः ॥

रघुवंश ९.

हा एक सृष्टिवर्णनाचा प्रकार झाला, दुसरा लौकिक प्रसंगाचा पहा.
 तासु श्रिया राजपरंपरासु प्रभाविशेषोदयदुर्निरीक्ष्यः ।
 सहस्रधात्मा व्यरुचद्विभक्तः पयोमुचां पंक्तिषु विद्युतेव ॥

रघुवंश ६.

इंदीवरश्यामतनूर्नुपोऽसौ त्वं रोचनागौरशरीरयष्टिः ।
 अन्योन्यशोभापरिवृद्धये वां योगस्तडितोयदयोरिवास्तु ॥

रघुवंश ६.

तिसरा प्रकार शृंगारविषयक. येथें तर बोलावयासच नको. प्रण-
 यिजनांचीं अत्यंत मूढ जीं हद्दतें तींही दाखवून कामदेवानें स्वरह-
 स्यांचा उपदेशच जणों काय कवीस केला आहे असें वाटतें —

यतो यतःषट्चरणोऽभिषर्तते ततस्ततःप्रेरितलोललोचना।
 विवर्तितभूरियमद्य शिक्षते भयादकामापि हि दृष्टिविभ्रमम्

शाकुंतल १.

शिरीषपुष्पाधिकसौकुमार्यौ बाहू तदीयाविति मे वितर्कः।
 पराजितेनापि कृतौ हरस्य यौ कंठपाशौ मकरध्वजेन ॥

कुमारसंभव १.

विवृण्वती शैलसुतापि भावमंगैः स्फुरद्दालकदंबकल्पैः ।
साचीकृता चारुतरेण तस्थौ मुखेन पर्यस्तविलोचनेन ॥

कुमारसंभव ३

ततः सुनंदावचनावसाने लज्जां तनूकृत्य नरेंद्रकन्या ।
दृष्ट्वा प्रसादामलया कुमारं प्रत्यग्रहीत् संवरणस्रजेव ॥

रघुवंश ६.

हे सर्व वर्णनाचे चुटके झाले. पण कोठे कोठे हे वर्णन इतके परि-
पूर्ण असते की, वर्णिलेले विषय जसे काय प्रत्यक्ष डोळ्यांपुढे उभे
राहतात, व त्यांच्या मनोगत भावांकडे वाचकांची चित्तवृत्ति बलात्कारे
ओढली जाऊन तन्मय होते:--

ततः प्रियोपात्तरसेऽधरोष्ठे निधाय दध्मौ जलजं कुमारः ।
तेन स्वहस्तार्जितमेकवीरः पिबन् यशो मूर्तमिवावभासे ॥

रघुवंश ७.

स चापकोटानिहितंकबाहुः शिरस्त्रनिष्कर्षणभिन्नमौलिः
लल दृढश्रमवारिविदुर्भीतां प्रियामेत्य वचो बभाषे ॥

रघुवंश ७

त्वामारूढं पवनपदवीमुद्गृहीतालकांताः
प्रेक्षिष्यंते पथिकवनिताः प्रत्ययादाश्वसत्यः ।
कः सन्नद्धे विरहविधुरां त्वय्युपेक्षत जायां
नस्यादन्योऽप्यहमिव जनो यः पराधीनवृत्तिः ॥

मेघदूत

तस्माद्रूच्छेरनुकलखलं शैलराजावतीर्णा
जन्होः कन्यां सगरतनयस्वर्गसोपानपंक्तिम् ।
गौरीवक्रभ्रुकुटिरचनां या विहस्येव फेनैः
शंभोः केशग्रहणमकरोद्विदुलग्नोर्मिहस्ता ॥

मेघदूत

तस्मिन् हित्वा भुजगवलयं शंभुना दत्तहस्ता
क्रीडाशैले यदि च विहरेत् पादचारेण गौरी।

भंगीभवत्या विरचितवपुः स्तंभितांतर्जलौघ-
सोपानत्वं व्रज पदसुखस्पर्शमारोहणेषु ॥

मेघदूत.

नूनं तस्याः प्रवलरुदितोच्छूननेत्रं प्रियाया
नि श्वासानामशिशिरतया भिन्नवर्णाधरोष्ठम् ।
हस्तन्यस्तं मुखमसकलव्यक्ति लंबालकत्वा-
दिदोर्देन्यं त्वदनुसरणाक्लिष्टकांतं विभर्ति ॥

मेघदूत.

शेवट्या श्लोकान यक्षाने आपल्या विरहशोकार्तं छात्र्या मुखाने
वर्णन किती हृदयभेदक केले आहे ! तसेच ज्या रूपास त्याने आपल्या
मित्र कल्पला त्याचा संबंधही किती खुबीदार आणला आहे !

कामिजनाच्या मनाचे व्यापार खाला किती सुंदर गीतीने वर्णिले
आहेत !—

अनुयास्यन्मुनितनयां सहसा विनयेन वारितप्रसरः ।
स्थानादनुच्चलन्नपि गत्वेव पुनः प्रतिनिवृत्तः ॥

शाकुंतल १.

यदिदं रथसंक्षोभादेगनागं निपीडितम् ।

एकं कृति शरीरेऽस्मिन् शेषमंगं भुवो भरः ॥

विक्रमोर्वशी २.

अभिमुखं मयि संहतमीक्षितं हसितमन्यनिमित्तकतोदयम्
विनयवारितवृत्तिरतस्तथा न विवृतो मदनो न च संवृतः

शाकुंतल २.

वाचं न मिश्रयति यद्यपि मे वचोभिः

कर्णं ददात्यभिमुखं मयि भाषमाणं ।

कामं न तिष्ठति मदाननसंमुखी सा

भूयिष्ठमन्याविषया न तु दृष्टिरस्याः ॥

शाकुंतल १.

अनुभवन्नवदोलमृतूत्सवं पटुगपि प्रियकंठजिघृक्षया ।

अनयदासनरज्जुपरिग्रहे भुजलतां जल [ड] नामबलाजन.

रघुवंश ९.

भित्वा सद्यः किसलयपुशान् देवदारुद्रुमाणां
 ये तत्क्षीरस्रुतिसुरभयो दक्षिणेन प्रवृत्ताः ।
 भालिग्यन्ते गुणवति मया ते तुषाराद्रिचाताः
 पूर्वं स्पृष्टं यदि किल भवेदंगमेभिस्तवेति ॥

मेघदूत.

दुर्घटनाची शापहतस्मृति पुनः येतांच शकुंतलेचा अपमान केल्या-
 बदल त्यास अतिशय पश्चात्ताप झाला, व इतःपर तिचें दर्शन दुर्लभ
 असें वाटून अत्यंत विरहदुःख झाले त्या वेळस तो म्हणतोः---

स्वप्नो नु माया नु मतिभ्रमो नु क्लिष्टं नु तावत्फलमेव पुण्यम्
 असन्निवृत्त्यै तदतीतमेते मनोरथानामतटप्रपाताः ॥

शकुंतल ६.

तसाच अजराराचा शोक.- --

धृतिरस्तमिता रतिश्च्युता धिरतं गेयमृतुर्निरुत्सवः ।
 गतमाभरणप्रयोजनं परिशून्यं शयनीयमद्य मे ॥

रघुवंश ८.

त्याप्रमाणे इतर प्रसंगीचेही हृदयोद्गार अशा नमत्कारिक शब्दांनीं
 वर्णिले आहेत कीं, त्यांतील प्रत्येकांत तो तो रस ओतलाच आहे
 काय असा भास होतो. —

यास्यत्यद्य शकुंतलेति हृदयं संस्पृष्टमुत्कंडया
 कंठः स्तंभितबाष्पवृत्तिकलुषाश्चिताजड दर्शनम् ।
 वैक्लव्यं मम तावदीदृशमपि स्नेहादरण्याकसः
 पीड्यन्ते गृहिणः कथं न तनयाविश्लेषदुःखीर्नवैः ॥

शकुंतल ४.

हा व पुढील आणखी तीन श्लोक इतके करुणरसभरित आहेत कीं,
 ते पांडितांस अत्यंत प्रिय होऊन त्यांस 'श्लोकचतुष्टय' हें नांव
 मिळालें आहे.^१

१ दुसरे तीन श्लोक हेः—

शश्रूषस्व गुरून् करु प्रियसखीवृत्तिं सपत्नीजने
 भर्तुर्विप्रकृताऽपि रोषणतया मा स्म प्रतीपं गमः ।

[पुढें बाळ.]

इतः प्रत्यादेशात्स्वजनमनुगतं व्यवसिता
 मुहुस्तिष्ठेत्पुनश्चैवदति गुरुशिष्ये गुरुसमे ।
 पुनर्दृष्टिं बाष्पप्रसरकलुषामर्पितवती
 मयि क्रूरे यतात्सविषमिव शल्यं दहति माम् ॥

शाकुंतल ६.

जेव्हां दुष्यंतही स्वीकार करीना, व मुनिशिष्य शार्ङ्गवे द्वाही
 दरडावून रागें भरला, तेव्हां बिचाऱ्या शकुंतलेस देमाय धरणा ठाय
 प्रसें होऊन तिने डोळ्यांत आसवे आणून दीन दृष्टीनें पुनः राजाकडे
 पाहिलें, तरीही त्यास द्रव आलाच नाहीं. ही गोष्ट पुढें राजाच्या
 जिव्हारीं लागून विदूषकापाशीं तो तिजबद्दल पश्चात्ताप करीत
 आहे. हा सकरुण प्रसंग कवीनें चातुर्यानें कल्पून श्लोकांतही तो रस
 पूर्णपणें उतरविला आहे.

तसेंच पुढील श्लोकांतही—

पुरं निषादाधिपतेरिदं तद्यस्मिन्मया मौलिमणिं विहाय ।
 जटासु बद्धास्वरुदत्सुमंत्रः कैकेयि कामाः फलितास्तवेति॥

रघुवंश १३.

शकुंतलेचा विनाकारण त्याग करून मीं हतभाग्यानें आपल्या
 हातानेंच आपला बात करून घेतला. याप्रमाणें राजा खेद करीत
 असतां त्यास धनमित्राचा वृत्तांत कळला. तेव्हां तर त्याचें चित्त

भूयिष्ठं भव दाक्षिणा परिजने भाग्येष्वनुत्सेकिनी
 यांत्येवं गृहिणीपदं युतवयो वामाः कुलस्याधयः ॥
 अभिजनवतो भर्तुः श्लाघ्ये स्थिता गृहिणीपदे
 विभवगुरुभिः कृत्यैस्तस्य प्रतिक्षणमाकुला ।
 तनयमचिरात्प्राचीवार्कं प्रसूय च पावनं
 मम विरहजां न त्वं वत्से शुचं गणयिष्यसि ॥
 भूत्वा विराय चतुरंतमही सपत्नी
 दौष्यंतिमप्रतिरथं तनयं निवेदय ।
 भर्त्रा तदर्पितकुटुंबभरेण सार्द्धं
 शांते करिष्यसि पदं पुनराश्रमेऽस्मिन् ॥

आंतर्शांयित उदास होऊन संतनिविच्छेदास्तव पितॄंम अभोगांत
षडंगार याबद्दल त्यास मोठा विषाद वाटला, त्या वेळचा त्याचा
दुःखोद्गार वाचून कोणाचें अंतःकरण भरून येत नाही ?—

अस्मात्परं वत यथाश्रुतिसंभृतानि
को नः कुले निवपनानि नियच्छतीति ।

अस्मत्प्रसूतिविकलेन मया प्रसिक्तं
धौताश्रुशेषमुदकं पितर पिबन्ति ॥

शाकुंतल २.

त्याचप्रमाणे—

त्वं रक्षसा भीरु यतोऽपनीता न मार्गमेताः कृपया लता मे ।
अदर्शयन् वक्तुमशक्नुवंत्यः शाखाभिर्गवर्जितपल्लवाभिः ॥

रघुवंश १३.

मृग्यश्च दर्भाकुरनिर्व्यपेक्षास्तवागतिज्ञं समबोधयन्माम् ।
व्यापारयत्यां दिशि दक्षिणस्यामुत्पश्मराजीनि विलांचनानि

रघुवंश १३.

अत्रानुगोदं मगयानिवृत्तस्तरंगवातेन विनीतखेद ।
रहस्वदुत्संगनिषण्णवृद्धा स्मरामि वानीरगृहेषु सुप्तः ॥

रघुवंश १३.

कालिदासाच्या कवितेत अश्लीलत्व म्हणजे प्राम्यत्वाचा दोष
काठेही आढळत नाही. त्याचे हृदयाद्वार शुद्ध मार्मिकपणाचे असतात,
प्राम्यजनांच्या कुत्सित दृष्टीस मृष्टीतील सर्व विषय क्षुद्रत्वाने भासतात;
स्त्रिया म्हणजे केवळ उपभोग्य वस्तु अशी अप्रशस्त बुद्धि त्यांचे
ठायी असून त्याचे सर्व विचारही तदनुरूपच असतात. पण
ही अयोग्य समजत कालिदासाच्या काव्यांत अगदी दृष्टीस
पडत नाही. ब्रह्मदेवाचे कर्तृत्व ज्याचे ठायी पूर्णत्वानें दृष्टीस पडते,
ज्यांपरते रम्य मृष्टांत काही नाही, ज्यांस सारख्या प्रमाणानेंच बुद्धिगुण
देऊन हृदयाचा कोमलता ज्याचे ठायी विधात्यानें विशेष ठेविला,
कीं संसारांतील आपला वाटा संभावून त्यांनी आपल्या सहचरांस
विशेष सुख द्यावे,—अशा ज्या स्त्रिया, त्यांकडे कालिदासासारख्या

महाकवीच्या मनाचा ओष असा विपरीत कसा वाहेल ! अर्थातच वाहायचा नाही. त्याच्या कवितेत जेथे तेथे स्त्रियांविषयी आदर व गौरव हीच दृष्टीस पडतात. अजरारा आपल्या शत्रूस प्रस्वापनाखानें जिंकून टाकून शेवटीं इंदुमतीकडे आला; तेव्हां

स चापकोटीनिहितैकबाहुः शिरस्त्रनिष्कर्षणभिन्नमौलिः
ललाटवद्धश्रमवारिबिंदुर्भातां प्रियामेत्य वचो बभाषे ॥

“ इतः परानर्भकहार्थशस्त्रान् वैदर्भि पश्यानुमता मयासि ।
एवंविधेनाहवचेष्टिनेन त्वं प्रार्थ्यसे हस्तगता ममैभिः ” ॥

रघुवंश ७.

हे वीररसयुक्त भाषण त्या प्रसंगी किती शोभतें आहे ! ज्यानीं इंग्रजी कादंबऱ्या वाचल्या असतील त्यांस खरोखर सर वाल्टर स्कॉट याच्या अनुपम ग्रंथांची आठवण झाल्याविना राहणार नाही.

आपल्या कवींचा हा स्त्रियांविषयीचा पक्षपात इतका दृढ होता कीं, तसा विशेष प्रसंग नसताही तो मधें मधें झळकतो. अजरारा स्वयं-वगस निवाला असतां वाटेनें नर्मदेच्या कांठीं तळ देऊन राहिला; तो एकाएकीं एक प्रचंड हत्ती त्या नदीतून निघून त्यानें सैन्याची दाणा-दाण करून दिली. तो प्रसंग वर्णित होतसाता कवि म्हणतो,

स छिन्नबंधद्रुतयुग्यशून्यं भग्नाक्षपर्यस्तरथं क्षणेन ।

रामापरित्राणविहस्तयोधं सेनानिवेशं तुमुलं चकार ॥

रघुवंश ५.

इंदुमती एकाएकीं मरण पावली असतां अजरारा शोकविह्वल होतसाता तिचे गुण आठवतो—

गृहिणी सचिवः सखी मिथः प्रियशिष्या ललिते कालविधौ
करुणाविमुखेन मृत्युना हरता त्वां वद किं न मे हृतम्

रघुवंश ८.

स्त्रिया म्हणजे सर्व प्रकारें निथ, त्यांस बटीकपणाच योग्य, वगैरे ज्या अलीकडे आपल्या लोकांत समजुती होऊन गेल्या आहेत, त्यांत व बरील श्लोकाच्या प्रथमाधीत केवढी तफावत आहे ! पण हा कवीचा पक्षपात केवळ राजस्त्रिया वगैरे अशांकडेच होता असें नाही, तर एकंदर स्त्रीजातीकडे होता.—

त्वय्यायत्तं कृषिफलमिति भूविकारानभिज्ञैः
 प्रीतिस्निग्धैर्जनपदवधूलोचनैः पीयमानः ।
 सद्यः सीरोत्कषणसुरभि क्षेत्रमारुह्य मालं
 किञ्चित्पश्चाद् व्रज लघुगतिः किञ्चिदेवोत्तरेण ॥
 मेघदूत.

या पद्याच्या पूर्वार्धात शेतकऱ्यांच्या बायकांविषयींची स्वभावोक्ति
 किती हृदयग्राहक आहे !

आतां भाषणाचे काहीं उत्कृष्ट प्रकार दाखवितों.

अतोयमश्वः कपिलानुकारिणा
 पितुस्त्वदीयस्य मयापहारितः ।
 अलं प्रयत्नेन तवात्र मा निधाः
 पदं पदव्यां सगरस्य संततेः ॥ रघुवंश ३.

या श्लोकांत इंद्रानें थोड्याच पण खुबीदार शब्दानां रघूस केवढें
 जरब घातला ! पण तो पराक्रमी राजपुत्र अशा जरबेस विचारतो काय
 त्यानेंही लागलीच उत्तर दिलें,

ततः प्रहस्यापभयः पुरंदरं
 पुनर्वभाषे तुरगस्य रक्षिता ।
 गृहाण शस्त्रं यदि सर्ग एष ते
 न खल्वनिर्जित्य रघुं कृती भवान् ॥ रघुवंश ३.

हें उत्तर राजपुत्राच्या कुलोन्तेस, वारंवारस व त्या प्रसंगास किती
 उचित आहे !

हें वीररसाविषयीचें झालें; आतां तद्विरुद्ध जो करुणरस तन्मय
 भाषणाचें उदाहरण पहा—

जाने विशृष्टां प्रणिधानतस्त्वां मिथ्यापवादक्षुभितेन भर्त्रा ।
 तन्मा व्यथिष्ठा विषयांतरस्थं प्राप्ताऽसि वैदेहि पितुर्निकेतम् ।
 रघुवंश १४.

पारध्यानें क्राँच पक्ष्यास मारलें हें पाहतांच ज्याच्या तोंडांतून शाप-
 रूप छंदोमयी वाणी निघाली त्या आद्यकवीची दयार्द्रता व वाणीची
 प्रौढता वरील श्लोकांत कशी उत्कृष्ट उतरली आहे !

पण येथवर सांगितलेल्या उज्ज्वल गुणांसही लोपवणारा व इतर कवींस
 असाधारण असल्यामुळे कालिदासाचा विशेष होऊन राहिलेला
 असा एक गुण अद्यापि सांगावयाचाच आहे. तो कोणता ? तर उदा-
 त्तरस किंवा कल्पनाविशालत्व. आजपर्यंत सर्व देशांत जे जे कविश्रेष्ठ
 होऊन गेले ते सर्व या गुणेंकरून विशिष्ट होते. इंग्लिश कवितेच्या वर्ण-
 नांत एके जागी ड्रैडन् कवीचा एक सर्वप्रसिद्ध चुटका लिहिला होता
 तो वाचकांस आठवत असेलच. त्यांत या गुणाच्या संबंधें होमर
 कवीस अग्रगण्यत्व देऊन मिलतन् यासही त्याच्या जोडीस बसविलें
 आहे. ड्रैडन् हा एक शतक पुढें होऊन आपल्या कवीचे काव्यामृत
 जर चाखता, तर गेटीप्रमाणेंच तल्लीन होऊन वरील कविमालेंत तो
 त्यास खास घालता; कारण त्यास गुणांची पारख उत्कृष्ट असून त्याहू-
 नही दुर्लभ जी मनाची समवस्था, म्हणजे वृथाभिमान, मत्सर इत्यादि
 विकारांपासून मुक्तता, तीही त्यास अनुकूल होती; आणि कालि-
 दासाचा हा अत्युज्ज्वल गुण तर त्याच्या कवितेत चोहोंकडे आढळतो—
 पांड्योऽयमं सार्पितलं बहारः कल्पांगरागो हरिचंदनेन ।
 आभाति बालातपरक्तसानुः सनिर्झरोद्गार इवाद्रिराजः ॥

रघुवंश ६.

१ या रसाचा वाचक शब्द संस्कृत साहित्यांत नाही; यास्तव तो येथें
 नवा केला आहे. या रसास इंग्रजींत The sublime असे म्हणतात.

२ मूळ 'शाळापत्रकां' त या निबंधाच्या अगोदर इंग्रजी कवींचें
 थोडेंसे वर्णन केलें होतें. तें येथें नाही, यास्तव तो चुटका या ठिकाणीं
 देणें अवश्य आहे—

Three poets in three distant ages born,
 Greece, Italy and England did adorn;
 The first in loftiness of thought surpassed,
 The second in majesty, in both the last.
 The force of Nature could no further go;
 To Make a third, she joined the other two.

वरील सुंदर सुभाषित ड्रायडन्नें एका तजबिरीखालीं लिहून ठेविलें
 होतें. यावरून वरील कवीचे शीघ्रकवित्व व गुणग्राहकत्व हे गुण स्पष्ट
 होतात.

सरित्समुद्रान् सरसीश्च गत्वा रक्षःकर्पोद्वैरुपादितानि ।
तस्यापतन्मूर्ध्नि जलानि जिष्णोर्विन्ध्यस्य मेघप्रभवा इवापः

रघुवंश १४.

अस्त्युत्तरस्यां दिशि देवतात्मा हिमालयो नाम नगाधिराजः॥
पूर्वापरौ तोयनिधौ वगाह्य स्थितः पृथिव्या इव मानदंडः॥

कुमारसंभव १.

प्रजानामेव भूत्यर्थं स ताभ्यो बलिमग्रहोत् ।

सहस्रगुणमुत्सृष्टमादत्ते हि रसं रविः ॥ रघुवंश १.

राजांनीं कर घेणें म्हणजे केवळ प्रजेस बुचाडणें आहे ही जी अडाभी लोकांची समजूत तिचें निरसन व प्रजाहितावहत्वरूप जें करांचें यथार्थस्वरूप त्याचें विवरण, बरील दृष्टांतानें जसें उत्कृष्ट होते, तसें इतर कशानेंही होईल काय ?

अजराजपुत्रास विवाहवस्त्रें देऊन नंतर अंतःपुररक्षकांनी त्यास इंदुमतीकडे विवाहार्थ नेला, या गोष्टीचें वर्णन कवि करतोः—

दुकूलघासाः स बभूवसमीपं निन्ये विनीतैरवरोधरक्षैः ।

वेलासकाशं स्फुटफेनराजिनैर्वैरुदन्वानिव चंद्रपादैः ॥

रघुवंश ७.

या सुंदर दृष्टांतावरून कालिदासाच्या सृष्टिज्ञानाविषयी अनुमान करणें आम्ही आपल्या वाचकांवरच सोंपवितों.

विवाहामीभोवतालीं बधूवरें प्रदक्षिणा करूं लागलीं, त्या प्रसंगाचें वर्णन—
प्रदक्षिणप्रक्रमणात्कृशानोरुदचिषातन्मिथुनं चकासे ।

मेरोरुपांतेश्विव वर्तमानमन्योन्यसंसक्तमहस्त्रियामम् ॥

रघुवंश ७.

केवढी विशाल कल्पना ही ! मेरुभोवतीं दिवस व रात्र हें युग्म नित्यसंबंधानें फिरत आहे हा विचार सामान्य कवींच्या मनांत येणें केवढें कठिण आहे !

तिस्रस्त्रिलोकप्रथितेन सार्धमजेन मार्गे वसतीरुषित्वा ।

तस्मादपावर्तत कुंडिनेशः पर्वात्यये सोम इवोष्णरश्मेः ॥

रघुवंश ७.

चंद्र स्वतः प्रकाशमान नाहीं, व अमावास्येच्या दिवशीं तो पर्व-

ताच्या गुहेंत^१ वगैरे लपून न राहतां आकाशांतच सूर्याच्या अगदीं जवळ असतो, व कलाहीन होतो, इत्यादि ज्योतिषाचीं रहस्यें कालिदासास चांगलीं माहित होतीं असें त्याच्या ग्रंथावरून स्पष्ट दिसते. वरील श्लोकात चंद्राचा दृष्टात घेऊन तो तीन रात्री (वद्य चतुर्दशी, अमावास्या व प्रतिपदा) सूर्याजवळ असतो, व द्वितीयेस त्यापासून निघतो असें स्पष्ट सांगितलें आहे. असो.

**सप्तर्षिहस्तावचितावशेषाण्यधो विषस्वान् परिवर्तमानः ।
पद्मानि यस्याग्रसरोरुहाणि प्रबोधयत्यूर्ध्वमुखैर्मयूखैः ॥**

कुमारसंभव १.

हें पद्य वाचून हिमालयाची भव्य उंची कोणाच्या मनावर ठसत नाही ? कवीचा अभिप्राय असा आहे कीं, सूर्य क्षितिजाखालीं असताही त्याचे किरण हिमालयाच्या वरच्या प्रदेशांतील सरोवरांतल्या कमलांस विकासवितात ' सप्तर्षि० ' हे कमलाचे विशेषण व ' ऊर्ध्व-मुखैः ' हें किरणांचें विशेषण हीं वरील अर्थास अनुक्रमेंकरून पुष्टि व विशदत्व आणतात, यास्तव त्यांची योजना फार समर्पक होय.

१ ही कल्पना यहुदां लोकांची होती. २ मिल्टननें ' साम्सन् एगोनिस्टिसू ' नाटकाच्या आरंभीं स्वपर जो करुण उद्गार प्रगट केला आहे त्यांत म्हटलें आहे.

The sun to me is dark
And silent as the moon,
When she deserts the night.

Had in her vacant interlunar cave.

आपल्यात अशी वेडगळ समजूत मुळींच नव्हती हें ' अमावास्या ' (सह असणे), ' सूर्येदुसंगम ' इत्यादि शब्दांवरूनच दिसत आहे.

२ वरील पद्यावर मल्लिनाथाने जी टीका केली आहे तीवरून मागें उपोद्घातांत अर्वाचीन पंडितांविषयीं जें लिहिलें आहे त्याचा उत्कृष्ट प्रत्यय येईल. मूळ कवीनें हिमालयाच्या उन्नततेवर ज्या अत्यंत सरस व उदात्त अर्थाचें निबंधन केलें आहे तो टीकाकारास मुळींच समजला नाही. ' ऊर्ध्वमुखैर्मयूखैः ' यावर व्याख्यान करतांना तो म्हणतो— ' अतिमार्तंडमंडलत्वादग्रभूमेरिति भावः ' ! म्हणजे टीकाकर्त्याचा अभिप्राय असा कीं, हिमालयाच्या अग्रभागांतील सरोवरांत असणाऱ्या कमलांस सूर्याचीं किरणे ऊर्ध्वमुखत्वानें कां स्पर्श करितात ?—तर ते हिमालयाचे प्रदेश सूर्यमंडलाहून उंच आहेत म्हणून !! ज्या आमच्या चतुर कवीस ज्योतिषादि सर्व शास्त्रें चांगलीं अवगत असावींशीं दिसतात त्यानें हिमालयाचीं शिखरें सूर्याहून उंच असलीं अप्रयोजक कल्पना करणें हें केवढें विचित्र आहे !

मेघास हिमालयापर्यंत मार्ग सांगून पुढे कैलासास जाण्याचा उपाय यक्ष सांगतो,

प्रालेयाद्रेरुपतटमतिक्रम्य तांस्तान्विशेषान्
हंसद्वारं भृगुपतियशोवर्त्म यत्क्रौंचरंध्रम् ।
तेनोदीर्घो दिशमनुसरोस्तिर्यगायामशोभी
श्यामः पादो बलिनियमनाभ्युद्यतस्येव विष्णोः ॥
मेघदूत.

यक्ष म्हणतो, “ भार्गवरामानें क्रौंचपर्वतास जें विवर पाडले आहे त्यांतून जाण्याकरिता तू संकुचित होऊन लांबच लांब असा सोट हो, म्हणजे वामनावतारीं जेव्हां विष्णूनें विटाटस्वरूप धारण केलें त्या वेळेस साऱ्या स्वर्गास व्यापणारा त्याचा श्यामवर्ण पाय जसा प्रचंड दिसला तसा तूं दिसशील. ” या कल्पनेनें मनास केवढा चमत्कार भासतो व तें किती थक्क होतें !

याप्रमाणे कालिदासाच्या काव्यांतून जे गुण ठळक ठळक दिसतात त्यांचे वर्णन करून ज्या ज्या स्थलविशेषां वाचकाचें मन अत्यंत रममाण होते तेही सांगितले. आतां कदाचित् असे झालें असेल, की कित्येकांचे आवडते श्लोक वर आले नसतील. पण त्याबद्दल त्यांनीं आम्हांस दोष लावूं नये; तो सर्वथा कवीचाच होय. मोठा रत्नपरीक्षक जरी असला तरी जर एखाद्या सार्वभौम राजाच्या जवाहिराच्या भांडारांत त्यास सोडिलें, व कांही थोडीच रत्ने त्यास निवडाय़ास सांगितलीं, तर त्या बिचाऱ्या निवडणाराने काय करावे ! सरासरी जेवढीं एका मुठांत येतील तिन्ही तो निवडून काढील, इतकेंच. आपल्या कवीचे गुण अपार, तशींच चित्त रमण्याचीं स्थानेही नानाविध व पुष्कळ. तेव्हां अशा निर्धात निवडानिवड करणे हें केवळ अशक्य होय. तथापि ‘रघुवंशा’दि काव्याविषयी लिहितांना जे प्रशंसापर अभिप्राय वर लिहिले त्यांचा पूर्ण प्रत्यय वाचकांस यावा या हेतूनें वरील उतारे घेतले. त्यांत तरी कालिदासाच्या कवितेंतील अत्यंत सरस पद्यें बहुतेक चुकलीं नसतील असा भरंवसा आहे. असो; येथवर संस्कृत कविमालेत पाहिला जो कालिदास त्याविषयी झालें. यापुढें त्याच्या तोडीचा कवि व नाटककार जो भवभूति त्याविषयी लिहूं.

भवभूति.

भवभूतेः संबंधाद्भूधरभूरेव भारती भाति ।

एतत्कृतकारुण्ये किमन्यथा रोदिति ग्रावा ॥'

सप्तशती गोवर्धन.

मागे **कालिदासा** विषयी लिहितांना असे म्हटले होते की, त्याज विषयी खात्रीची माहिती कोणतीही बिलकूल मिळत नाही. फार तर काय, पण त्याची लाकोत्तर कीर्ति त्याच्या वेळेपासूनच जर न पसरली, व तो नाटके न लिहिता, तर त्याच्या नुसत्या काव्यावरून त्याच्या नांवाचाही मागभूस न लागता. **भवभूती**स ही गोष्ट सर्वथा लागत नाही. तो कोणत्या काळी होता, व कोठे राहात असे, वगैरे गोष्टींचा जरी **कालिदासा**च्याप्रमाणेच अगदी पत्ता लागत नाही, तरी आपला कुलवृत्तांत तरी पुढील लोकास समजावा अशी त्याने तजवीज करून ठेवली आहे. त्याच्या तिही नाटकाच्या आरंभा पुढील मजकूर सापडतो. दक्षिण देशात पद्मपुर नामक नगरी डबर नावाचे तपोनष्ठ ब्राह्मण राहत असत. त्यांच्या कुळात गोपाळभट्ट हा झाला. त्याचा पुत्र नीलकंठ, हा **भवभूतीचा** बाप. **भवभूती**च्या आईचे नाव जातुकर्णी. भट्टश्रीकंठ असेही नाव आपल्या कवीस पुढे मिळाले. खरा म्हणण्यासारखा **भवभूतीचा** वृत्तांत काय तो इतकाच. याशिवाय लोकांतही जी माहिती आहे ती केवळ कल्पनामय होय.

आपल्या लोकांत जुन्या संस्कृत कवीविषयी पुष्कळ दंतकथा आहेत. त्यांत **भवभूती**विषयी असे सांगतात की, भोजराजाच्या पदरी जे पुष्कळ पंडित होते त्यांत तोही होता. व कवित्वाविषयी त्याची व **कालिदासा**ची मोठी स्पर्धा असे. हे केवळ सामान्यतः झालें; पण

१ " भवभूतीच्या संबंधावरून पाहता सरस्वती ही पर्वताची कन्या म्हणजे पार्वतीच असावी असे वाटते. कारण एरवी त्याच्या करुणरसानें मात्तण कसा ग्हावयाम लागेल । "

विशेषतः असेही सांगतात की, भवभूतीचे 'उत्तररामचरित' नाटक वाचून कालिदासास अतिशय विस्मय झाला, व त्या आनंदभरांत ते नाटक मस्तकीं धरून तो धन्य धन्य म्हणून नाचला. तसेच त्या नाटकांतील पहिल्या अंकांत.

किमपि किमपि मंदं मंदमासत्तियोगा-
द्विरलितकपोलं जल्पतोरक्रमेण ।

अशिथिलपरिभ्रमव्यापृतैकैकदोष्णो-
रविदितगतयामा रात्रिरेवं व्यरंसीत् ॥

असा भवभूतीचा मूळचा श्लोक होता; तो कालिदासानें वाचून कवीस असें सुचविले की, शेवटल्या चरणातील ' एवं ' या पदाच्या जागी ' एव ' असे पद घातल्यास अर्थ विशेष खुलेल. ' या सूचनेवरून भवभूतीनेही तसेंच पाठांतर केले, व तोच पाठ अद्याप चालत आहे, असें सांगतात.

वरील मनोरंजक आख्यायिकेत केवळ असंभाव्यच असे कांही नाही; कां की, त्या नाटकाची योग्यता अशीच आहे कीं, 'शाकुंतल' नाटककारानेही ते मस्नकी धरावे; तसेंच विशालबुद्धीशी सहज जी निरभिमानता ती कालिदासाचेठायीं पूर्ण असावीशी दिसते. परंतु लिहावयास परम खेद वाटतो की, भवभूतीची नाटके कवीश्वरांच्याही शिरीं जीं चढलीं तीं अशा अल्पायासानें व अल्पावकाशांत चढलीं नाहींत;

नैसर्गिकी सुरभिणः कुसुमस्य सिद्धा

मूर्ध्नि स्थितिर्न चरणैरवताडनानि ॥

“ सर्वांनीं मस्तकीं धारण करावें हीच सुवासिक पुष्पांची स्वभावसिद्ध योग्यता; पायांखाली तुडवून जाणें ही नव्हे ” हें खरें; परंतु जगांत याच्या उलट अनुभव आले आहेत. याच देशांत काय, पण सर्व देशांतही अशा गोष्टी अनेक वेळां घडून आल्या आहेत कीं,

१ तो असा कीं, ' पूर्वोक्त प्रकारें बोलतां बोलतां 'रात्र मात्र' संपली, पण गोष्टी संपल्या नाहींत. ' पूर्वपाठाचा अर्थ इतकाच होत होता कीं, 'अशा प्रकारें बोलत असतां रात्र संपली'; यापेक्षां वरील अर्थ अधिक सरस होय हें अर्थमर्मज्ञान सहज समजण्यासारखें आहे.

नव्हे: मजसारखेच ज्याचे मनोधर्म आहेत असा कोणी तरी पुढे मागे होईलच होईल,—कां की, काल हा अनंत आहे व पृथ्वीही तशीच विस्तीर्ण आहे । ”

असमंजस लोकांनी वास्तविक योग्यता न ओळखता ज्यास क्षुद्रवत् लेखिले अशा कविमणांची भविष्यरूप यथार्थ उक्ति वरच्या इतकी उदार व सकरुण कोठे तरी सांपडेल काय / कल्पित सकरुण प्रसंगाचे वर्णन करून भवभूति वाचकास पुष्कळ ठिकाणीं द्रववितो, परंतु प्रस्तुत लोकांतील त्याची स्वतःचीच खरी स्थिति वाचून जसा हृदयास द्रव येतो तसा वरील कोणत्याही प्रसंगां येत नसेल ।

वरील पद्ये वाचून कालिदास व भवभूति यांचे समकालीनत्व अंमळ संशयाचेच खरे असे वाचकांस वाटल्यावाचून राहणार नाही; कां की, ज्याच्या अद्वितीयत्वाने ‘ अनामिकेचे नाव यथार्थ झाले ’ तो कोणीकडे; व ज्याची एकंदर लोकान् कर्ति होणे तर दूरच, पण कवितेचा नुमता रसज्ञही ज्यास कोणी न भेटल्यामुळे ‘ कालाच्या अनंतत्वावर व पृथ्वीच्या विस्तारावर ’ वाय ती भिन्न ज्यास ठेवार्वा लागली तो बिचारा काव कोणीकडे !

पण याशिवाय दुसऱ्याही अनेक गोष्टी आहेत, त्यांवरून वरील वादाचा बहुधा निर्णय होतो. त्याही येथे सविस्तर सांगणे अवश्य होय.

कालिदास व भवभूति हे समकालीन नव्हेत असे मानण्यास पहिला मोठा आधार हा की, पहिल्याची कीर्ति प्राचीन काळापासून ही आबालवृद्धांत सुद्धा असून दुसऱ्याची केवळ पंडितांत मात्र आहे. कालिदासावर त्याच्या जिवंतपणीही लोकांची इतकी विलक्षण भक्ति जडली होती की, त्याचे म्हटलें की, सर्वांनी त्यास आतिशायित मान द्यावा. ‘ विक्रमोर्वशी ’ नाटकांत आरंभी सूत्रधार सर्वास इतकीच विनंति करतो,

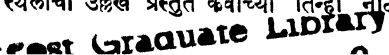
“प्रणयिषु दाक्षिण्यवशादथवा सद्गस्तुबहुमानात् ।

शृणुत जाना अवधानात् क्रिया मिमां कालेदासस्य” ॥

“हे प्रेक्षक जनहो ! या नाटकांत जीं नायक व नायिका आहेत त्यांविषयीं आदरयुक्त बुद्धि धरून, किंवा ही सत्कृति कालिदासाची होय हे मनात आणून आमच्या नाट्यप्रयोगाकडे लक्ष द्या.”

या सूत्रधारोक्तीत व वरील दोहोंमध्ये केवढा फरक आहे ! बरे, जर कालिदास स्वतः त्या वेळच्या लोकांस इतका वंद्य होता, तर ज्या कवीची कृति त्यासही शिरसावंद्य झाली तो कवि तर त्यास किती पूज्य असावा ! पण असा सुखसोहळा भोगणें विचान्या भवभूतीच्या नशीबीं कधींही आलें नाहीं, हें त्याच्या नाटकावरून अगदीं स्पष्ट दिसत आहे.

भवभूतीस राजाश्रय होता हेंही म्हणणे सयुक्तिक दिसत नाहीं; कारण तसें असतें तर त्याच्या तिन्ही नाटकांचा प्रयोग कालप्रिय-नाथाच्या यात्राप्रसर्गाच का व्हावा ? ^१ कालिदासाच्या कोणत्याही नाटकाच्या आरंभी रंगभूमीच्या स्थलाचा उल्लेख नाहीं, यावरून सहज अनुमान होते कीं, त्याचा प्रयोग राजाच्या दरबारीं वगैरे होत असेल. तसा भाग्योदय भवभूतीचा कधींही न झाल्यामुळे यात्रादि लोक-समाजांच्या प्रसर्गाच आपल्या नाटकाचा प्रयोग त्यानें करविला असावा असें वाटतें. पण याहूनही सबळ प्रमाणे खुद्द नाटकांमध्येच आहेत. कालिदासाच्या सर्व ग्रंथातून संस्कृत भाषेचे शुद्ध व साधे स्वरूप दृष्टीस पडतें. वाक्यांची रचना सरळ, तीत कृत्रिमत्वाचा लेशही नाहीं; तसेच शब्दही सुबोध असून समास थोडथोड्याच शब्दाचे. कालिदासाचे ग्रंथ सारे धुंडाळले तरी चार पांचांवर पदे एका समासांत थोड्याच ठिकाणीं सापडतील. उदाहरणार्थ ‘मेघदूत’ काव्यांत पहा. तें मंदाक्रांत या दीर्घ वृत्तात रचलें असतांही त्यातील समास प्रायः लहानलहानच आहेत पण ही भाषेची सरणी भवभूतीच्या नाटकांतून दृष्टीस पडत नाहीं. बाण, श्रीहर्ष इत्यादि पुढील कवींनीं लांब लांब समासाची जी कृत्रिम रचना हळू हळू प्रचारांत आणली

१ वरील स्थलाचा उल्लेख प्रस्तुत कवीच्या तिन्ही नाटकांच्या आरंभीं सांपडतो.

तीच त्यांत मधून मधून नजरेस येते तसेंच 'मालतीमाधव' नाटकांत बौद्धमताच्या स्त्रियास मुख्य पात्रांत घातल्या आहेत व कापालिक इत्यादि घोर पंथांचाही संबंध आणला आहे. पण अशाविषयी यत्किंचित् संबंधही व कालिदासाच्या काव्यात कोठेही आढळत नाही 'मृच्छकटिक,' 'प्रबोधचंद्रोदय,' नागानंद इत्यादि नाटकांत व 'दशकुमारचरित' वगैरे ग्रंथांत मात्र त्या वेळच्या लोकस्थितीचे कांही स्वरूप दृष्टीस पडते. यास्तव भवभूतीस कालिदासाच्या वेळचा मानण्यापेक्षां वरील ग्रंथ ज्या काळी झाले त्या सुमारास तो होता हें मानणें अधिक सयुक्तिक दिसतें. शिवाय, भवभूतीच्या नाटकांत कालिदासाच्या ग्रंथास अनुलक्षून लिहिलेले व त्यातील कांही शब्द घेतलेलेही आढळतात. 'मालतीमाधव'च्या दुसऱ्या अंकांत—

“कामंदकी । अयि सरले किमत्र मया भगवत्या शक्यम् ।
प्रभवति प्रायः कुमारिकाणां जनयिता दैवं च । यच्च
किल कौशिकी शकुंतला दुष्यंतमप्सराः पुरुरवसं चकमे
इत्यख्यानविद अचक्षते । वासवदत्ता च राज्ञे संजयाय
पित्रा प्रदत्तमात्माननुदयनाथ प्रयच्छदित्यादि । तदपि
साहसकल्पमित्यनुपदे एवायमर्थः ।”

या भाषणात 'शकुंतल' व 'विक्रमोर्वशी' या नाटकांचा व 'मेषदूत'दि ग्रंथांतून प्रसिद्ध जी वासवदत्ता व उदयनराजा यांची गोष्ट तिचा संबंध आणला आहे हें उघड आहे.

तसेंच त्याच नाटकाच्या नवव्या अंकांत मालतीच्या विरहाने वेढ झालेला माधव दाखविला आहे. तो अंक 'मेषदूत' व 'विक्रमोर्वशी' नाटकाचा चवथा अंक यांवर घोरण ठेवून कवीने लिहिला असावा असें कित्येक ठिकाणी भासतें.

‘महावीरचरिता’च्या सातव्या अंकांतः—

“ विभीषणः । देव

एते ते सुरसिधुधौतदृषदः कर्पूरखंडोज्ज्वलाः

पादा जर्जरभूर्जवल्कलभृतो "गौरीगुरोः पावनाः"

त्याच अंकांत पुनः

सुप्रीवः । * * 'उत्खातत्रिभुवनकंटको ऽतिदृष्य-

होर्दंडांचितमहिमाप्ययं निकारः ।

देव्याश्च प्रतिशमितस्तथात्र संघा

निर्व्यूढा प्रगुणविभीषणाभिषेकात् ॥'

यासारखेंच सादृश्य आणखीही कित्येक ठिकाणीं बारकाईने पाहूं
गेल्यास सांपडेल असे आम्हांस वाटते.

वरील वाद आमच्या वाचकांस बहुधा रुचणार नाही, व मागे
सांगितलेल्या मनोवैधक आख्यायिकेच्या विरुद्ध जीं प्रमाणे वर दाख-
विलीं तीं वाचून त्याचा फार हिरमोड होईल; पण या गोष्टीस इलाज
नाहीं. या जगात सत्यत्व व मनोहरत्व या गुणांचें साहचर्य नेहेमींच
आढळते असें नाही; यास्तव ज्यास निवळ सत्यासच धरून चाला-
वयाचें असेल त्यास अनेक प्रसंगीं मनाचा मोठा धडा करून आपल्या
अत्यंत प्रिय मतांवर व स्वाभाविक वृत्तींवरही सत्यप्रीत्यर्थ प.णी सोडावें
लागते. आतां जर कोणी असें विचारतील कीं, वरील गोष्ट खऱ्या-
सारखी दिसत असून तिला अगदीं नवीन बनविलेलीच कशी म्हणावी !
व तशीही म्हटली, तर ती रचणाराचा हेतु तरी काय ? तर यांवर
आमचे उत्तर इतकेंच आहे कीं, हा प्रकार कालिदास व भवभूति
यांच्याच संबंधे किंवा या देशांतच केवळ आढळतो असें नाही. मनु-

१ कार्या सैकतलीनहंसमिथुनस्रोतोवहा मालिनी

पादास्तामभितो निषण्णहारेणा 'गौरीगुरोः पावनाः'

शाकुंतल ६

* * 'उत्खातलोकत्रयकंटके' ऽपि

सत्यप्रतिज्ञे ऽप्यविकथने ऽपि ।

त्वा प्रत्यक्स्मात्कलुषप्रवृत्ता-

वस्त्येव मन्युर्भरताग्रजे मे ॥

रघुवंश १४

ध्याच्या मनाची सर्वत्र अशी प्रवृत्ति दिसून येते की, कोणी दोन अति विख्यात मनुष्य असले म्हणजे त्यांची कोणत्या तरी प्रसंगाने सांगड पाळून घावा. त्यांतूनही ते फार पुरातन असले म्हणजे तर कल्पकांच्या कल्पनाशक्तीस चागलेंच फावतें. मनुष्यास अत्यंत स्वाभाविक अशी ही मनोवृत्ति सर्व राष्ट्रांच्या आद्यविद्याभूत अशा कथासमूहांत [ज्यास इंग्रजीत Mythology म्हणतात त्यांत] फार उत्कृष्ट रीतीने दिसून येते. ती अशी की, मनुष्य अज्ञानदशेतच असतां ईश्वरदत्त बुद्धीचा जेव्हां हळुहळू त्याचे ठायीं विकास होऊं लागतो, त्या वेळेस चंद्र-सूर्यादि आकाशांतील तेजस्वी पदार्थ, तसेच समुद्र, पर्वत, नद्या इत्यादिकांकडे बघून तो थक्क होतो, व आपणाहून फार वरिष्ठ अशा या सर्व देवतांचा आहेत अशी पूज्यत्वाची बुद्धि त्याविषयी त्याचे ठायीं सहज उद्भवते. मग आपले सर्व धर्म त्यांजमध्येही कल्पून तो त्याचीं नाती व परस्पर संबंध जोडूं लागतो. याप्रमाणें एकदां आरंभ झाला म्हणजे पितृपुत्रपरंपरेनें त्याच कथांचा विस्तार होऊन पूर्वोक्त कथासमूह बनतो. हिंदु, ग्रीक, रोमन इत्यादि सर्व राष्ट्रांच्या प्राचीन कथासमूहाचे विषय सृष्टीतील भव्य व रमणीय पदार्थांचा आहेत. व त्यांची परस्पर तुलना हा अर्वाचीन भाषाभिज्ञांस मोठा मनोरंजक विषय झाला आहे. असो; याप्रमाणे ही मनोवृत्ति मनुष्यास केवळ अंगभूत असून तशीच प्रबलही आहे, व थोर पुरुषांविषयी लोकांत ज्या गोष्टी चालत आलेल्या असतात त्यांत प्रायः हें बीज बरेच असते. ' दश-कुमारचरित ' नामक ग्रंथाचा कर्ता दंडी, ज्याचें नांव मागे एका श्लोकांत आलें आहे, त्याची व कालिदासाचीही अशीच एक गोष्ट सांगतात. पण तीही पूर्वोक्त कारणांवरूनच केवळ असंभाव्य आहे इतकेंच नव्हे, तर शिवाय अप्रयोजक व ग्राम्यही आहे. आतां परदेशांतील एक उदाहरण सांगतों. ग्रीक लोकांतला प्रख्यात तत्वज्ञ जो सोलन् त्याची व प्राचीन लिडिया देशाचा अमितधनसंपन्न व भाग्यशाली राजा क्रीसम् याचीही एक अद्भुत गोष्ट इतिहासांत प्रसिद्ध

आहे. पण अर्वाचीन इतिहासकार असे म्हणतात की, शकाच्या संबंधें या गोष्टीचा चांगला मेळ बसत नाही, व या कारणावरून ती गोष्ट सर्व प्रसिद्ध असताही तिला ते प्रमाण मानीत नाहीत. याप्रमाणें या सर्व गोष्टींचा यथास्थित विचार केला असतां संस्कृत भाषेच्या दोघां कविमणींविषयीही त्याच्या कल्पनामृष्टिचतुर राष्ट्रांत वरील चित्तवेधक आख्यायिका परंपरेनें चालत आली आहे यात नवल काय ?

आतां या प्रसंगोपात्त विषयाच्या संबंधें एक मोठ्या महत्त्वाची गोष्ट येथे लिहिणे अवश्य वाटते ती ही की, अशा प्रकारच्या दंतकथा खोड्या तर खऱ्याच, पण खोड्या म्हणून टाकाऊ नव्हेत; उलट विद्वानांनीं आदरपूर्वक संग्रह करण्यासच त्या योग्य. कां की, एक तर त्या मनोरंजक; व दुसरे असें की, वस्तुतः मिथ्या असताही त्यांत सत्याचा एक मोठाच अंश असतो; तो हा की, त्यात एकंदर लोकांचें मत संक्षिप्त रूपानें असते. वरील भवभूतीविषयीची गोष्ट खरी असती, तर तिजवरून त्याची योग्यता इतकी मोठी दिसून न येती; पण ती अगदीं खोटी आहे यावरून पुढील लोकांत त्याची केवढी चहा झाली असावी हें दिसते. जर तो कालिदासाच्या वेळेसच असता, तर ज्या लोकांनीं 'शाकुंतल' व 'विक्रमोर्वशी' यांची वाहवा केली त्यांनींच 'उत्तररामचरित' व 'मालतीमाधव' यांचीही केली असती यांत कांहीं मोठें विशेष नव्हतें. पण तो कविसिंह गर्जून गेल्यावर जेव्हां पुष्कळ वेळ चोहोंकडे सामसूम झालें, व तशी गर्जना पुनः होणें कठिण असें बाहूं लागलें; तेव्हां पहिल्याची आठवण देणारा, किंबहुना त्याहूनही प्रचंड, असा दुसऱ्याचाही गंभीर नाद ऐकूं येऊं लागला, ही बरीच चमत्कारिक गोष्ट खरी !

वर जो कवीनें आपला वृत्तांत लिहिला आहे व आपल्या काळच्या लोकांचा अधिक्षेप केला आहे, त्यावरून तो आत्मश्लाघादोषास पात्र होतो असें कित्येकांस वाटेल यांत संशय नाही. पण अंमळ विचार केला तर ही समजूत सर्वथा चांगली आहे असें थोड्यांसच वाटेल. कवींची वगैरे फार प्रसिद्धि म्हटली म्हणजे त्यांच्या मरणानंतरच होऊं लागते; कारण त्यांच्या जिवंतपणीं त्याचा उत्कर्ष न साहून मत्सर कर-

णारे फार, सारज्ञ अमून निर्मल बुद्धीचे असे फारच विरळा. तेव्हा आपणाविषयींचा यथास्थित वृत्तांत लिहून ठेवणारा त्यांस दुसरा कोण मिळणार ? व मिळावा हें शक्यही नव्हे; कारण एकाचें अंतर्गत दुसऱ्यानें कसें लिहावें ! हें सर्व समजूनच कित्येक थोर मनुष्यांनीं स्वचरित्रे लिहून ठेविलीं आहेत, व त्याप्रमाणेंच सर्वांनींही जर ठेविलीं असतीं तर जगास केवढा अमूल्य लाभ होता ! समजा कीं, सध्या इंग्लंड देशांत कोणास **शेक्सपीयर** कवीचें स्वरचित सविस्तर चरित्र सापडेल, तर त्याच्या प्रती घेण्यास सर्व देशांतील लोकांच्या काय उच्या पडतील ! असो; असा प्रघात पूर्वीपासून असता तर दुसराही एक अनर्थ बराच टळता. तो हा कीं, क्षेपकें नवीन जोडून घालण्यास व दुसऱ्यांचे विचार उपटून आपलेसे म्हणविण्यास जसें शुद्र ग्रंथकारांस फावले तसें फावले नसतें. यावरून पाहतां महान् ग्रंथकाराचे स्वतः-विषयींचे लेख दूषणार्ह नव्हेत, तर त्यांपासून फार उपयोगही आहे, असें दिसून येईल. इतर संस्कृत कवि व विशेषतः नाटककार, यांनींही आपलीं नांवें बहुधा ग्रंथांत घातलेलीं आढळतात. ' मुद्राराक्षस, ' ' मृच्छकटिक ' इत्यादि नाटकांत व ' कादंबरी ' वगैरे काव्यांत तर त्या त्या कवींनीं आपआपणांविषयीं आरंभी बरेच लिहिलेलेही आढळतें. यास्तव याच संबंधें **भवभूती**स दोष देणें अगदीं गैर आहे. आतां हें खरें कीं, **कालिदासा**चे नांव त्याच्या नाटकांशिवाय बाकी कोणत्याही त्याच्या ग्रंथांत सांपडत नाहीं, व त्यातही जें त्याने घातलें आहे तें केवळ नाटककारांच्या रीतीस अनुसरूनच होय असें दिसते. पण **कालिदासा**ची गोष्ट अगदीं निराळी होती. त्याच्या काव्यांतून जे त्याचे कांहीं अंगचे गुण झळकतात त्यांत शालीनता प्रमुख आहे खरी; परंतु त्याच्या कृति आधींच सर्वमान्य झाल्यामुळे ती शोभून गेली, व स्वगुणप्रस्तावनेचें जें अश्लाघ्य कर्म त्याचा प्रसंगच मुळीं उडाला. **भवभूती**ची स्थिति तशी अनुकूल नसल्यामुळे स्वतःविषयीं

१ या विषयावर सामान्यतः पुष्कळ विवेचन केलेले पाहणें असल्यास ' निबंधमाला ' अंक १६ (गर्व) हा पहावा.

लिहिणें याशिवाय त्यास दुसरा उपायच उरला नाही. तसें तो न करता तर त्याच्या नांवाचा लोप होऊन ग्रंथ बुडण्याचेंही भय होतें; व या भयास्तवच कोठे सगळाले श्लोक, कोठें एक एक दोन दोन चरण, व कोठें नुसते शब्दच, त्यानें तिही नाटकांत सारखे घातले असावे असेंही अनुमान होतें. सारांश, या दोहों कवींची यासंबंधें तुलना करूं गेल्यास चालणार नाही. तथापि लोकमान्यतेच्या संबंधानें गुण-जनांच्या ज्या अत्यंत भिन्न अशा दोन अवस्था होतात त्यांची उत्कृष्ट उदाहरणें वरील दोन होत; व दोन्हीही मजेची असून ध्यानात ठेवण्यासारखी आहेत. आपल्या सहज लीलांनीच वश झालेल्या युवजनांस पाहून सुंदर कुमारिकाचे लाजेनें खाली पाहणें जसें चित्तास मोहून टाकतें, त्याप्रमाणेंच अर्भकाचा आपणाविषयी अनादर पाहून त्यांकडे त्यानीं फेकलेले तिरस्काराचे कटाक्षही मनोहर होणार नाहीत काय ?

भवभूतीच्या नावानें तीन नाटकेच काय ती प्रसिद्ध आहेत; तीं ' मालतीमाधव, ' ' महावीरचरित ' व ' उत्तररामचरित ' होत. येथीलच त्यानें मुळीं लिहिलीं, किंवा लिहिल्यांपैकीं इतकींच राहिलीं, याचा इतःपर निश्चय होणें बहुधा अशक्यच होय. तरी इतकें खरें आहे कीं, हीं तिन्ही त्यानेंच रचिलीं. एक तर, त्या सर्वांवर त्याचें नाव आहे म्हणून; व दुसरें कारण नुकतेंच वर सांगितलें आहे कीं, सर्वांत कांहीं श्लोक वगैरे सारखेच सांपडतात. आतां **भवभूती**नें **कालिदास**प्रमाणे काव्येही लिहिलीं कीं नाही हाही वाद सहज उत्पन्न होतो पण याचाही निर्णय करणें वरच्याप्रमाणेंच बहुधा दुर्घट आहे. तरी ' मालतीमाधव ' नाटकाच्या आरंभी सूत्रधाराच्या भाषणांत ' **भवभूति**माधव ' नाटकाच्या आरंभी सूत्रधाराच्या भाषणांत ' **भवभूति**नामा कविर्निसर्गसौहृदेन भरतेषु वर्तमानः ' (**भवभूति** नांवाचा कवि ज्याचा आम्हां नाटक करणारांशीं स्वभावतःच अत्यंत स्नेह आहे '--) असे जे घातलें आहे त्यांत मूळचा कांहीं विशेष अभिप्राय जर असला, तर आपल्या कवीची नाटकांकडे जात्याच प्रवृत्ति होती असें म्हणण्यास आधार होऊन वरील गोष्टीचा कांहींसा उलगडा पडेल. तसेंच त्याच्या नाटकांची आधीं सर्वथा अवज्ञा झाली असूनही

तीं पुढें कांहीं काळानें सर्वोत्कृष्ट ठरलीं, यावरूनही कदाचित् असे अनुमान वरतां येईल कीं, भवभूतीचा स्वभावतःच इकडे कल असून आपलें बुद्धिसर्वस्वही त्यानें इकडेच खर्चिले असावें. असो; एकंदरीत ही गोष्ट संशयात्मकच खरी.

‘ मालतीमाधव ’ या नाटकास बाकीच्या दोहोंप्रमाणें पुराणांतील कथेचा आधार नाही; त्यांतील गोष्ट केवळ कवीच्या कल्पनेचीच होय. तिचा सारांश येथें सांगतो. भूरिवसु व देवरात हे दोघे मित्र होते. ते आपल्या गुरूजवळ विद्याभ्यास करीत असता परस्परांचा असा संकेत झाला कीं, आपणास मुलगा व मुलगी अशी अपत्ये झालीं असतां त्यांचा परस्पर विवाह करावयाचा. पुढे भूरिवसु हा पद्मवतीच्या राजाचा प्रधान झाला, व देवरातासही विदर्भ देशाच्या राजानें आपला दिवाण केला. दैवयोगेंकरून त्यांच्या मनांत होतें तसेच झाले; भूरिवसूस मालतीनामे कन्या झाली, व देवरातास माधवनामें पुत्र झाला. हीं प्रस्तुत नाटकांतील नायिका व नायक होत. दोघे वयाचीं झाल्यावर कृतसंकल्पाप्रमाणें त्यांचे लग्न व्हावयाचें; पण मध्येच एक मोठी अडचण येऊन पडली. ती अशी कीं, नंदन नामेंकरून पद्मावतीच्या राजाचा एक आवडता सचिव होता; त्यानें मालतीकरितां तिच्या बापाकडे राजाकडून मागणी घालविली. भूरिवसु मोठ्या चिंतेत पडला, व आतां तोड कोणती काढावी हें त्यांस कांहीं सुचेना. या संकटसमयीं त्याची पूर्वीची गुरुबर्हाण कामंदकी, जिच्या समक्षच अपत्यसंबंधाविषयीं दोघा मित्रांचें बोलणें झालें होतें, तिनें त्याचें कार्य आपल्या अंगावर घेऊन तें मोठ्या चातुर्याने तडीस नेलें. तिनें आपलें अंग न दाखवितां आपल्या दासीकडून माधव व मालती यांचे अनेक प्रसंगांवरून प्रथमतः परस्परांवर प्रेम जडविलें. मग एके दिवशीं मालतीच्या समाचारास म्हणून जाऊन तिनें सहज माधवाची गोष्ट काढिली, आणि त्याच्या गुणांचें वर्णन करून त्याचा कुलवृत्तांतही प्रसंगवशात् मालतीस कळविला. तेणेकरून माधवाच्या कुलीनतेबद्दलचा मालतीचा संशय फिटून तिचा त्याविषयींचा पूर्वीचा अनुराग फारच दृढ झाला, व दुसरा वर जो नंदन त्याविषयीं द्वेष होऊन आपल्या

बापाची केवळ स्वार्थावरून दृष्टि आहे असा तिच्या मनांत संशय आला. पुढे मालतीचा नंदनाशी विवाह ठरून तिचे माधवावरील प्रेम तिला जन्मभर हृदयशल्य होण्याचा रंग दिसू लागला. माधवासही असा आशाभंग झाल्यामुळे सर्व जग शून्य भासू लागले. इकडे उभय पक्षांची लग्नसमारंभाची सर्व तयारी झाली,—पण इतक्यात चामुंडोपासक कपालकुंडलेने आपला गुरू जो अघोरघंट त्याच्या मंत्रसिद्धीस्तव देवीस बळी देण्याकरिता मालतीस उचलून आकाशमार्गाने नेले. ती आपल्या वाड्याच्या उंच मजल्यात निजली होती, आणि आतां जागी हाऊन पाहते तो आपणास बळी देण्यास सिद्ध केले आहे ! तिने मोठ्याने किंकाळी फोडिली,—ती, माधव निराशेने उदास होऊन म्मशानात फिरत होता त्याच्या कानां आली. मग मोठ्या त्वरेने तो चामुंडेच्या देवळांत गेला, आणि अघोरघंटाचा वध करून त्याने मालतीस सोडविले. इतक्यात वाड्यातही मालती नाहीशी झाल्याचा बोभाट झाला होता, व लोक चोहोंकडे शोधास लागले होते. मग ती या देवळांत सांपडल्यावर लग्नाचा थाट निघाला. कामंदकीने माधव व त्याचा मित्र मकरंद यांस ग्रामदेवतेच्या देवळांत लपवून ठेवून, तिला वंदन करण्याकरिता मालतीस तेथे आणावी असे सांगून ठेविले होते. त्याप्रमाणे मोठ्या परिवारासह मालती, वाजत गाजत देवाच्या दर्शनास आली. मग देवळांत गेल्यावर तिची अत्यंत प्रिय सखी लवंगिका हिच्या गर्ळी पडून मालती माधवाचे गुण व उपकार आठवून रडू लागली; आणि प्राणत्यागाचा निश्चय करून त्याविषयी तिने अनुमोदन द्यावे म्हणून तिच्या पायांही पडू लागली. इतक्यात लवंगिकेने खुणाविल्यावरून माधव तिच्या जागी येऊन उभा राहिला. तरी मालतीचे डोळे पाण्याने भरून आले असल्यामुळे तिला काहीही संशय आला नाही. शेवटी तिने माधवास लवंगिकाच समजून मिठी मारली, आणि आपल्या मनांतिल सर्व हितगुज त्यास सांगितले; आणि ही माधवाने गुंफिलेली बकुलमाला मालतीच्या जीविताची खूण म्हणून त्वां निरंतर आपल्या हृदयाशी वागवावी अशी विनवणी करून तिच्याच गर्ळ्यांत आपल्या बुद्धीने तिने ती माळ घातली. पण वर

पाहतांच माधवास ओळखून ती चपापली व लाजून मागे सरली. इत-
 क्यांत कामंदकी आंत येऊन, तिनें मालतीस व माधवास आपल्या
 मठाकडे चोर वाटेनें लावून दिले. तेथे अवलांकिता नामक आपल्या
 शिष्याणीकडून तिने अगोदरच लग्नाचे साहित्य करून ठेविले होते.
 इकडे मालतीचा साज मकरंदावर घालून त्यास कामंदकीने भूरिवसूच्या
 वाड्यात नेले, व कोणासही संशय येऊं न देता त्याचा नंदनाशी
 विवाह केला नंदनाची मदर्यांतका म्हणून बहीण होती; व तिचे प्रेम
 मकरंदावर आधीच जडले असून, वाघाच्या तडाक्यांतून तिला त्यानें
 अकस्मात् सोडवल्यापासून तर तें फारच दड झालें होतें. तिची व
 मकरंदाची गांठही याच संघास चमत्कारिक रीतीनें पडली आहे. नंतर
 कृतसंकेताप्रमाणे तीं दोघ, लवंगिका व कामंदकीची दुसरी शिष्याण
 बुद्धरक्षिता अशी चौघे मध्यरात्री वाड्यात चोहोंकडे सामसूम झालेलें
 पाहून मठाकडे चोरून निघालीं. पण वाटेनें नगरच्या रखवालदारांनीं
 त्यास अडवले; तेव्हा मकरंदानें तिचा ख्रियास माधवाचा हुजऱ्या
 कलहंसक याच्या बरोबर मठाकडे लावून देऊन आपण एकटा त्याशीं
 मारामारी करीत राहिला. पुढें माधवही तें वर्तमान ऐकताच आपल्या
 मित्राच्या साह्यास आला. दोघांनीं रखवालदार पुष्कळ असतांही
 त्यांचा अगदीं मोड केला. तो त्यांचा पराक्रम पाहून नगरच्या राजानें
 त्यांस बहुमानानें आपणाकडे बोलाविलें, आणि त्यांचा सगळा वृत्तांत
 ऐकून घेऊन, नंदन व भूरिवसु यांनीं आपली वहीण व आपली कन्या
 अशा अनुक्रमे त्यास द्याव्या असें ठरविलें. याप्रमाणे राजसत्कार पावून
 मोठ्या आनंदानें माधव व मकरंद कामंदकीच्या मठाकडे आले; पण
 पाहतात तों मालती नाही. लवंगिका वगैरे तिच्या सख्या. दूर
 झाल्याशा पाहून कपालकुंडलेनें तिला अकस्मात् उचलून नेले होते; व
 माधवाचा सूड उगवण्याकरतां तिला ती मारणार इतक्यांत त्याच
 श्रीपर्वतावर कामंदकीची एक पुरातन शिष्याण सौदामिनी नामेंकरून
 तपश्चर्या करीत होती, तिनें मध्ये पडून तिला सोडविलें. इकडे माधव,
 मालतीच्या विरहानें वेडा होऊन मकरंदासहवर्तमान तिच्या शाधार्थ
 रानोमाळ फिरूं लागला. ॥ फरतां फिर । दुःखभार सहन न होऊन

त्यास मूर्च्छा आली, तेव्हा मकरंदास जिवाचा अतिशयित त्रास येऊन तो वेढ्यावरून खाली नदीत उडी टाकावयास सिद्ध झाला. तो सौदामिनी योगबलेंकरून तेथे प्रकट झाली, आणि मकरंदाचे निवारण करून तिने मालतीच्या जीविताची खूण जी बकुलमाला ती मकरंदास दाखविली. इतक्यांत वाऱ्याची गार झुकूक सुटून माधवही सावध झाला, व उन्मादभरांत वायूची प्रार्थना करावयास लागून तो अंजलि करून उभा राहिला. तो सौदामिनीने तो योग्य प्रसंग जाणून त्याच्या हातांत ती माला अकस्मात् टाकली. माधवाने ती तत्क्षणीं ओळखली, व तेणेकरून त्याच्या चित्तास धोर आला. पुढे सौदामिनी प्रकट होऊन तिने मालतीचे वर्तमान त्या देघास रागितले शेवटीं कामंदकी, भूरिवसु व लवांगकादि मालतीच्या सख्या, यासही मालतीचा कोठेंच थांग न लागल्यामुळे अत्यंत दुःख झालें होतें, त्याचेंही सौदामिनीने आश्वासन केले, व मालतीस आणून भेटविली. नंतर सर्वास मोठा आनंद होऊन दोन्ही वृत्रांच्या लग्नांचा सोहळा झाला.

याप्रमाणे प्रकृत नाटकाचे सविधानक होय. हे बरेच लांब असूनही अगदीं सरळ आहे; फार आढवेढे घेतल्याने जसे एखादें बिकट झालेलें असतें तसें नव्हे. शिवाय, यातील प्रसंग इतके चमत्कारिक व विचित्र कल्पिले असतांही ते परस्परांशीं लवमात्रही विसंगत नाहींत. मूळचा कांहीं आधार नसून भवभूतीने अशा सुंदर गोष्ट रचली, यावरून त्याच्या अंगी कल्पकता गुण मोठा असावा असें दाटतें; तसेंच कापालिक पंथाचीं दोन पात्रे मध्ये घालून त्यांचा एकंदर संविधानकाशीं एकमेळ करून दिला आहे, इत्यादि गोष्टींवरून त्याचे चातुर्यही दिसून येतें. पात्रांचे स्वभाववैचित्र्य ढळढळीत रीतीने दाखविणें हे अंग संस्कृत नाटकांत, किंबहुना एकंदर संस्कृत कवितेंतही कमी; फार तर काय, पण नाटकांत 'वेणीसंहार' व काव्यांत 'महाभारत' यांखेरीज उक्त गुण इतरत्र कोठेही पूर्णपणे दृष्टीस पडत नाही असें म्हटले असतां चालेल. प्रस्तुत नाटकांतही तो गुण विशेष म्हणण्यासारखा अर्थात् नाहींच; तरी प्रत्येक पात्राच्या ठायी त्याच्या त्याच्या मानानें जे जे गुण असावेत ते ते उत्कृष्ट रीतीने दाखविले आहेत. माधव व मकरंदा

यांचें शौर्य व परस्पर स्नेह; मालतीचा गंभीर स्वभाव व कुलाभिमान; लवंगिका, बुद्धरक्षिता व अवलोकिता यांचे भाषणपटुत्व; कामंदकीचा प्रौढपणा व चातुर्य; तसेच अघोरघंट व कपालकुंडला यांचें क्रूरत्व हे सर्व गुण यांत पूर्णपणें उतरले आहेत यांतील मुख्य रस फार करून शृंगार आहे; तरी बहुतेक नाटकांतून जितका तो स्पष्ट व उद्दाम असतो तितकाही यांत दाखविला नाही. तो अगदीं नाजूक तऱ्हेचा असून मोठ्या प्रौढतेचा असा आहे. पहिल्या अंकांत मालतीची मदनोद्यानांत दृष्टादृष्ट झाल्यामुळे माधवास प्रथमतः कामविकार होऊन झालेला सर्व वृत्तांत तो मकरंदास सांगतो आहे, तो प्रसंग; सहाव्यांत मालतीस गहिंवर येऊन तिनें लवंगिकेच्या भ्रांतीनें माधवास आलिंगन दिलें व नंतर त्यास पाहून लाजली, तें; तसेच आठव्याच्या आरंभीचा खुबीदार शंगाराचा चुटका; हीं वरील गोष्टींचीं उदाहरणें होत. पण याहूनही पांचव्या अंकातील प्रसंग कवीनें फारच चातुर्यानें घातला आहे. त्यांत भयानक, अद्भुत, वीर व करुण हे भिन्न भिन्न रस एकवट झाले आहेत, व त्यांत शंगाराचाही जो भाग आहे तो उदात्तरूप असून अत्यंत शुद्ध आहे. निरनिराळ्या रसाची अशी एकात्मता फारच थोड्या ठिकाणीं सांपडेल यांत संशय नाही. मालतीचा नंदनाशीं विवाह ठरला तेव्हां माधव निराश होऊन त्याच्या मनाची जी स्थिति झाली ती, तसेच कपालकुंडलेनें तिला उचलून नेल्यावर तिचा विरह दुःसह होऊन जे त्यास अतिशयित दुःख झालें, तेही त्या त्या प्रसंगांच्या हृदयोद्गारांनीं उत्कृष्ट दाखविले आहे. बीभत्सरसाचेही या नाटकांत एक प्रसिद्ध उदाहरण आहे. जेव्हां माधव निराश होऊन स्मशानांत संध्याकाळच्या समयी फिरत होता, त्या वेळेस पिशाचांच्या चेष्टा त्याच्या दृष्टीस पडल्या त्याचें तो वर्णन करित आहे, तें तें होय. याप्रमाणें बहुधा सगळे रस कवीनें यांत आणले आहेत, व त्यांचा परिपाकही तसाच उत्कृष्ट उतरला आहे. मध्ये मध्ये कोठे कोठे वर्णन आहे तेंही सुंदर आहे, व विशेषतः नवव्या अंकांत सौदामिनी आकाशमार्गानें चालली असतां पद्मपुराजवळील वनश्रीचें वर्णन करते आहे, तें तर फारच बहारीचें आहे. या नाटकांत रचनेच्याही संबंधें एक विशेष

लक्षांत ठेवण्यासारखा आहे, तो इतर थोड्याच नाटकांत सांपडतो. संस्कृत काव्यविषयक ग्रंथांत नाटकात अंक अमुकच असावे असा निर्बंध नाही; यास्तव इंग्रजी नाटकाप्रमाणे त्यांत पाचच अंक नेहेमी नसून ते दहांपर्यंतही क्वचित् आढळतात. तसेंच सांप्रत नाटकात आहे; व बाकीच्या दोहोंत नसून यांतच हा विशेष असण्याचे कारणही उघड आहे. ते हें की, संविधानक फार लांब पडले; तेव्हां सहा सातच अंकांत ते आटपायासारखे नव्हते. तरी या नाटकाचा प्रयोग करूं गेल्यास त्यास नेहेमीपेक्षा ज्यास्त वेळ लागेल असे वाटत नाही; कारण पृष्ठांच्या मानाने पाहता ते इतरायेवढेच सुमारे आहे.

‘ महावीरचरित ’ हे नाटक रामायणाच्या सर्वप्रसिद्ध कथेवर रचलें आहे. तरी त्यांतील कथानकाहून याचें संविधानक फारच निराळें बांधलें आहे, यास्तव ते येथें संक्षेपानें सांगतों. विश्वामित्र दशरथाकडे जाऊन यज्ञविघ्ननिवारणार्थ राम व लक्ष्मण यांस आपल्या आश्रमास घेऊन आला. त्यानें जनकराजासही यज्ञसमारंभ पाहण्यासाठीं निमंत्रण केलें होतें, पण त्यास स्वतः येण्यास न पावल्यामुळे त्यानें आपला भाऊ कुशध्वज व कन्या सीता आणि ऊर्मिला अशा तिघांस तिकडे पाठवून दिले. याप्रमाणें प्रथमतः विश्वामित्राच्या आश्रमांत या दोन राजपुत्रांची व राजकन्यांची गांठ पडली. इतक्यांत रावणाकडून एक राक्षस कुशध्वज व विश्वामित्र याकडे सीतेविषयी मागणी घालण्याकरितां आला. त्याचें स्वागत करून त्यांनीं त्यास तेथे बसविले; तो ताटकेचा भयंकर शब्द ऐकूं आला. तेव्हां विश्वामित्राच्या आज्ञेवरून रामानें तत्क्षणो तित्चा वध केला. पुढें कुशध्वजानें शिवधनुष्यही तेथे आणविलें, तेव्ही रामानें मोडल्यावरून त्या दोन्ही कन्या राम लक्ष्मण यांस अनुक्रमे द्याव्या असा संकेत ठरला. इतकें झाल्यावर रावणाकडील राक्षस भयचकित व निराश होतासाता चालता झाला, व लंकेस पोचल्यावर त्यानें झालेला वृत्तांत रावणाचा आज्ञा व अमात्य जो माल्यवान् त्यास सांगितला. तो ऐकतांच माल्यवानास मोठी चिंता लागली, व तेव्हांपासून रामाचा घात करण्याविषयी तो नाना उपाय योजूं लागला. प्रथमतः महेन्द्रापास जाऊन त्यानें परशुरामास शिवधनुष्याचा

वृत्तांत सांगितला, व त्याबद्दल रामाचा सूड उगाविण्याविषयी त्यास उत्तेजन दिलें. परशुरामही परम क्रुद्ध होऊन मिथिला नगरीस आला. तेव्हां रामाशी युद्ध न करण्याविषयी विश्वामित्र व वासष्ठ त्याची विनंति करूं लागले, पण तो काही बेल्या आपला आग्रह सोडीना. तें पाहून जनकाचा पुरोहित शतानंद फार संतापला, व दोघांची बोलाचाली होऊन शतानंद परशुरामास शापोदकानें भस्म करणार इतक्यांत दशरथराजानें त्याचे निवारण केलें. पुढें रामानेच स्वतः येऊन परशुरामास युद्धास बोलाविलें, व दोघांचा समरप्रसंग होऊन परशुराम पराभव पावला. याप्रमाणें माल्यवानाची पहिली मसलत फसल्यावर त्यानें पुनः दुसरा बेत मांडला; तो असा कीं, शूर्पणखेस मंथरेच्या शरीरात संचार करावयास सांगून तिजकडून रामास वनांत घालविण्याविषयी कैकेयीची बुद्धि फिरविली; व विराध, खर इत्यादिकांस रामाचा नाश करण्याविषयी ताकीद देऊन वानरांचा राजा जो वाल्मी त्यासही अनुकूल करून घेऊन तेंच सांगितलें. इकडे परशुरामानें शस्त्रसंन्यास करून दंडकारण्यातील मुनिजनांचें राक्षसांपासून रक्षण करण्याचा अधिकार रामाकडे सोंपविला, व आपण तपश्चर्येस निघाला. रामानेंही तो मोठ्या आनंदानें पत्करला, व त्यामुळेच कैकेयीने दिलेल्या वनवासाचे त्यास यत्किंचित्ही दुःख वाटलें नाहीं. दंडकारण्यांतील खरदूषणवधादि वृत्तांत, तसेच सीतेचे हरण, हें सर्व जटायु व संपाति यांच्या भाषणांत सुचविलें आहे. पुढें राम व लक्ष्मण हे दोघे अरण्यांतून सीतेचा शोध करांत फिरत असता बिभीषणाकडून श्रमणा नांवाचा एक स्त्री त्याचा लेख घेऊन आली, त्यांत त्यानें रामाचा आश्रय मागितला होता. रामानें तो लेख मान्य केला, व सीतेविषयीं तुला कांहीं बातमी आहे काय असें तिला विचारलें. तिनें इतकेंच सांगितलें कीं, सीतेनें एक वस्त्र खालीं टाकलें तें सुग्रीव बिभीषण, हनुमान् इत्यादिकांनीं तुमच्या जेहास्तव आपणांपाशीं ठेवले आहे. हें समजतांच दोघे किष्किंधानगरीकडे चालले. पुढें रामाचें व वाल्मीचे युद्ध होऊन वाल्मीने मरणसमयीं सुग्रीव व अंगद यांस राज्याधिकार देऊन रामाचें व सुग्रीवाचें अग्निस्वाक्षिक सख्य करविलें. यानंतर झालेल्या लंकादहनादि

गोष्टी नाटक संप्रदायाप्रमाणें कोठें पडद्यामागील भाषणांत, कोठें पात्रांच्या भाषणांत वगैरे सुचविल्या आहेत; व थोरल्या युद्धप्रसंगाचें इंद्र व चित्ररथ यांच्या संभाषणाच्या रूपानें वर्णन केलें आहे. शेवटल्या म्हणजे सातव्या अंकात आरंभी लंका शोकाकुल होतसाती आली आहे, व नंतर अलका म्हणजे कुबेराच्या नगरीची देवता येऊन तिचें सांत्वन करिते. शेवटीं पुष्पक विमानांत राम, सीता, लक्ष्मण व सुग्रीवविभीषणादि बसून अयोध्येकडे निघाले आहेत, व वाटेनें राम निरनिराळ्या प्रसंगांचा पूर्वीं घडलेला वृत्तांत सीतेस निवेदन करीत आहे. नंतर अयोध्येस पोचल्यावर भरताची भेट होऊन रामास राज्याभिषेक झाला.

वरील संविधानकावरून सहज दिसून येईल कीं, प्रकृत नाटकास रामायण केवळ आधारभूत मात्र आहे, वरकड सर्व रचना केवळ कवीच्याच कल्पनेची होय. मूळच्या कथेत व साप्रतच्या संविधानकात पहिला मोठा भेद असा आहे कीं, परशुरामाशीं व वालीशीं जें रामाचें युद्ध झालें, तसेंच त्यास वनवासात जावें लागलें, इत्यादि गोष्टी स्वतंत्रपणे घडल्या असताही, त्याचा घाट माल्यवानानें कपटानें घातला असें येथें कल्पिलें आहे. व असें आपल्या चतुर कवीनें कां केलें याचें कारणही आमच्या सुज्ञ वाचकाच्या मनात तेव्हांच आल्यावाचून रहाणार नाही तें हें कीं, वरच्यासारख्या गोष्टी कितीही पुष्कळ असल्या तरी त्यांचे पृथक् वर्णन काव्यात केलें असता चालतें; पण त्या परस्पराशीं असंबद्ध असल्यामुळे व नाटकाचें मुख्य पर्यवसान, —जसें येथें रामरावणयुद्ध— त्यावर त्याचें धोरण मुळींच नसल्यामुळे, त्या नाटकात तुटक तुटक दिसतात; आणि नाटकाचा प्रधान गुण जें वस्त्वैक्य त्याचा भंग होतो याप्रमाणेंच दुसरेही फेरफार जे कवीनें केले आहेत ते असेच समजस प्रकाशने आहेत. विश्वामित्र ताटकेस पाहून झाला, रावण शिवधनुष्य उचलून त्यास प्रत्यंचा चढवीत असता उलथून पडला, परशुराम क्रुद्ध होऊन आल असतां दशरथाची भयाने गाळण झाली, इत्यादि गोष्टी मनास प्रशस्त

१ (Unity of Action), नाटकाच्या संविधानकात हे कृत्य असतें त्यास ' वस्तु ' अशीं संस्कृत पारिभाषिक संज्ञा आहे त्यांचें ' ऐक्य ' म्हणजे सर्व भागांचा एकमेकाशीं मेळ.

वाटणाऱ्या नव्हेत, यास्तव त्यांचा प्रसंगच मुळीं उढवून कवीने निरा-
ळीच रचना केली आहे. परशुरामाचा स्वभावही जसा निर्दय व अत्युग्र
दाखविलेला असतो तसाच केवळ येथे दृष्टीस न पडतां बराच सौम्य
दिसतो. तसेंच बाली व सुग्रीव यांचे वैर, त्यांतून पाहिल्याचा दांडगे-
पणा, व त्याशीं रामाने केलेले कपट, या गोष्टींचाही या नाटकांत माग-
मूस देखील बिलकूल दिसत नाही. याप्रमाणे नाटककारांच्या सांप्रदायास
अनुसरून भवभूतीने संविधानकाचा चमत्कार करण्याकरितां व पात्रां-
चे ठायीं उदात्तशीलता दाखविण्याकरितां मूळची रामायणांतील कथा
आपणास हवी तशी पुष्कळ ठिकाणी बदलली आहे.

प्रस्तुत नाटकाच्या नांवाप्रमाणे त्यांत वीररसच मुख्यतः आहे व
आरंभी सभासदपेक्षित गुणांचे वर्णन करीत होत्साता सूत्रधारही तसेंच
म्हणतो,

महापुरुषसंरंभो यत्र गंभीरभीषणः ।

प्रसन्नकर्कशा यत्र विपुलार्था च भारती ॥

अप्रकृतेषु पात्रेषु यत्र वीरः स्थितो रसः ।

भेदैः सूक्ष्मैरभिव्यक्तैः प्रत्याधारं विभज्यते ॥

“ अभिनय करावयाच्या पुढील जाटकात महापुरुषांचा गंभीर व
भयंकर असा आवेश दाखविलेला असावा; भाषणे स्पष्ट, उदास व
खुबीदार असावा; पात्रे उंच पदवीचीं असून त्यांचे ठायीं वीररस
स्फुरत असावा, व तो त्या त्या पात्रांत त्यास शोभेल इतक्या बेताचा
असावा. ”

या प्रस्तावनेप्रमाणेच यांतील सर्व गुण आहेत. कांहीं थोड्या
ठिकाणी मात्र शृंगाररसाची झाला आहे. याखेरीज इतर कोणताही
रस ‘ महावीरचरिता ’ त फार करून नाहीच म्हटलें असतां चालेल.

या नाटकांतील पात्रांच्या स्वभावांचे वर्णन येथे केले पाहिजे असें
नाहीं; कारण तीं सर्व प्रख्यातच आहेत. पुराणप्रसिद्ध किंवा इतिहास-
प्रसिद्ध कथेवर नाटक लिहिणारास येवढी गोष्ट आयती सांपडते कीं,
वाचकांच्या किंवा प्रेक्षकांच्या ठायीं ज्या मनोवृत्ति त्यांस उभ्या करा-
वयाच्या असतात त्या अगोदरच त्यांचे ठायीं सिद्ध असतात. इतकेंच

मात्र की, संविधानक अप्रयोजक रीतीचे जुळून किंवा पात्रांची भाषणे त्यांस न शोभण्यासारखी घालून, मूळच्या गोष्टीची रसहानि त्यानें करतां कामा नये, त्याच्या अंगीं तसें चातुर्य असल्यास तीच गोष्ट त्यास सुधारतांही येते; व हा शेवटला प्रकार सांप्रत नाटकांत **भवभूती**नें कोठकोठें व कसकसा केला आहे हें वर सांगितलेंच आहे. असो; प्रकृत नाटक कवीच्या कल्पनेप्रमाणेंच उत्कृष्ट उतरलेंही आहे. यास्तव अमुकच भाग उत्तम असा निर्देश करणें अशक्य होय. तथापि काहीं स्थलाचें अंमळ विशेष वर्णन करणें अवश्य आहे. पांचव्या अंकाच्या आरंभीचा जटायु व संपाति यांचा प्रवेश; तसेंच शेवटल्या अंकांत राम, सीता वगैरे पुष्पक विमानांत बसून सूर्यमंडळासन्निध गेलीं, व पूर्ववृत्तांतस्मारक अशा दंडकारण्यावरून अयोध्येस परत आलीं, तो प्रसंग; हीं दोन्ही भव्य व उदात्तरसभरित आहेत. सहाव्या अंकांत सातोर्विषयीं सोत्कंठ होत्साता रावण आला आहे; मग मंदोदरीस येताना पाहून त्यानें आपली मुद्रा छपविली, व तिनें सांगितलेल्या सेतुबंधाच्या वृत्तांताचा उपहास करून तिचें आश्वासन केलें; पुढें त्याचा सेनापति प्रहस्त येऊन त्यानें राम सैन्यासकट समुद्र तरून लंकेवर चाल करून आला हें वर्तमान रावणास स्पष्ट दोनदां सांगितलें असतांही त्यानें धुंदीत ऐकलेंच नाहीं; इत्यदि गोष्टी मोठ्या चातुर्यानें घातल्या आहेत. त्यावरून रावणाचा गर्व, संकटाविषयीं उन्मादपूर्वक अनास्था व अप्रासंगिक कामातुरत्व हीं अगदीं रेखल्यासारखी स्पष्ट दिसून येतात.

‘ उत्तररामचरित ’ हें **भवभूती**चें तिसरें नाटक होय. याची मागील दोहोंपेक्षांही विशेष ख्याति असून कोणी कोणी तर यास सर्व संस्कृत नाटकांत उत्तम लेखितात. **कालिदास**ाविषयीं याच नाटकाच्या संबंधानें जीं आख्यायिका परंपरेनें चालत आलीं आहे, तीं नुकती वर सांगितलीच आहे; तींवरून **भवभूती**स संस्कृतज्ञ पांडितांत केवढा मान आहे हें स्पष्ट दिसून येत. हें नाटक मागील ‘ महावीरचरिता ’स उत्तरभागरूप आहे. मागच्यांत रामायणकथा रामाच्या अभिषेकापर्यंत असून यांत ती बहुधा शेवटपर्यंत नेली

आहे, तरी 'महावीरचरिता'प्रमाणेंच यांतही मूळच्या कथेपेक्षां पुष्कळ ठिकाणीं फेरफार केले आहेत. ते पुढील संविधानकावरून सहज लक्षांत येतील.

राम राज्यावर बसून कांही काळ लोटल्यावर ऋष्यशृंगानें द्वादश-
वार्षिक सत्र आरंभिलें. ऋष्यशृंग हा, रामाची बहीण शांता हिचा
नवरा यानें बोलावल्यावरून रामाच्या तिथी आया, वसिष्ठ व अरुं-
घती, अशीं राजकुलांतील वडील माणसें तिकडे गेलीं. जनकराजा
राम व सीता यांस भेटण्याकरितां अयोध्येस येऊन क्रियेक दिवस रा-
हिला होता तोही नुकताच परत मिथिलेस गेला. त्यामुळें जानकीस
खेद झालेला पाहून तिच्या कर्मणुकीस्तव रामाने आपल्या सर्व वृत्तांता-
चा चित्रपट तयार करविण्यास लक्ष्मणास सांगितले होतें. तो घेऊन
लक्ष्मण आला, व तीं चित्रें अनुक्रमेंकरून तो दाखवीत असतां रामास
त्या त्या वृत्तांताच्या स्मरणानें पूर्वानुभूत हर्ष, विरह, शोक इत्यादि
मनोवृत्तींचा पुनः एकवार पहिल्याप्रमाणे अनुभव घडला. याप्रमाणे
पाहतां पाहता दंडकारण्यांतील गोष्टीपर्यंत जेव्हां आलें, तेव्हां रामास
जानकीव्रियोगाचे स्मरण असह्य होऊन त्यानें लक्ष्मणास थांब म्हणून
सांगितलें, सीतेस ती विचित्र वनशोभा पाहून गर्भारपणामुळें असा
डोहोळा झाला कीं, भागीरथीच्या पावित्रतीरीं जाऊन तेथील वनांत
रहावें. मग तिची ती इच्छा पूर्ण करण्यास रामानें लक्ष्मणास रथ
तयार करण्यास सांगितलें. लक्ष्मण तिकडे गेल्यावर सीता चित्रदर्श-
नानें परिश्रांत होऊन रामाचा हात उशाशीं घेऊन निजली. इतक्यांत
दुर्मुख नांवाचा रामाचा गुप्त बातमीदार आला. त्यास रामानें लोक
आपणाविषयीं काय बोलतात असें विचारल्यावरून सीतेविषयींचा
भयंकर लोकापवाद त्यानें त्याच्या कानांत सांगितला. तो ऐकतांच
राम मूर्छित झाला, पण पुनः सावध होऊन निरुपायास्तव त्याने सीतेस
अरण्यांत सोडण्याविषयीं निश्चय केला. मग त्या क्रूर संकल्पाप्रमाणें
करण्यास त्यानें दुर्मुखाकडून गुप्तपणे लक्ष्मणास सांगवले. यानंतर
यापुढील पुष्कळ वृत्तांत,—म्हणजे कुश व लव हे जुळे मुलगे गंगेनें
स्वतः आणून वाल्मीकीच्या स्वाधीन केले; ब्रह्मदेवानें वर दिल्यावरून

तो आद्यकवि रामायण रचावयास लागला; वसिष्ठ अरुंधती व रामाच्या आया इतकीं जणें सत्रसमाप्तीनंतर वाल्मीकीच्या आश्रमांत येऊन राहिलीं; रामानें अश्वमेधास आरंभ करून घोडा सोडला, व त्याबरोबर सेनेसहवर्तमान लक्ष्मणाचा मुलगा चंद्रकेतु याची योजना केली—हा सर्व, वासंती नांवाची जनस्थानांत राहणाऱी वनदेवता व वाल्मीकीच्या आश्रमांत राहणारी तापसी आत्रेयी यांच्या परस्परसंवादांत सुचविला आहे. आत्रेयीनें शेवटीं हेंही सांगितलें कीं, शंबूकनामक शूद्र या पंचवटीत स्वधर्माविरुद्ध तपश्चरण करून लोकांच्या अकालमरणादि अनर्थास कारण होत आहे असें आकाशवाणीनें सांगितल्यावरून राम त्यास दंड करण्याकरितां इकडे लवकरच येणार आहे त्याप्रमाणें राम येऊन त्यानें शंबूकाच्या वध करताच तो दिव्य देह धारण करून प्रगट झाला. पुढें शंबूकाच्या भाषणावरून तें दंडकारण्य होय असें रामास समजून तो पूर्ववृत्तात आठवून तेथील शोभा पाहूं लागला. नंतर अगस्त्याच्या आश्रमाकडून बोलावणें आल्यावरून त्या ऋषीच्या दर्शनास तिकडे गेला. तिकडून परत अयोध्येकडे जातांना रामानें आपलें पुष्पक विमान पुनः त्या दंडकारण्यात थांबविले, कीं पूर्वीचीं स्थळें पाहून सीताविरहाचे दुःख अंमळ हलकें करावें. परंतु तसें न होतां जनस्थानाच्या दर्शनानें त्याचें वियोगदुःख अधिकच जागृत मात्र होऊन त्यास मूर्छा आली. हा होणारा अनर्थ गंगेनें आधींच जाणून त्याच्या निवारणाचा उपायही योजून ठेविला होता. तो हा कीं, आपल्या प्रभावानें सीतेस अदृश्य राहण्याची शक्ति देऊन तमसेस तिजजवळ ठेविला होती. यास्तव राम मूर्छित पडताच सीता अदृश्यरूपानें त्याजवळ गेली. आणि तिच्या हाताचा परिचित रस होतांच राम सावध झाला. पण डोळे उघडून पहातो तों जवळ कोणी नाहीं. तेव्हां फार खेद होऊन त्यास वाटलें कीं, सीतेच्या निदिध्यासामुळें मला ही उगीच भ्रांति झाली. इतक्यांत वनदेवता वासंती घाबऱ्या घाबऱ्या रामाकडे आली;

१ सांप्रत ज्यास 'नाशिक' म्हणतात त्याच्याच भोंवतालच्या प्रदेशास प्राचीन काळीं 'जनस्थान' असें म्हणत असत,

आणि सांमूं लागली की, सीतेनें पूर्वी ज्यास आपल्या हातानें वाढविलें त्या तरुण लहान हत्तीवर एक मोठा दुसरा हत्ती घाला घालीत आहे. तेव्हां त्यास सोडविण्याकरितां राम त्वरेनें तिकडे गेला. पण पहातो तो तोच जय पावून आपल्या व्हीसहवर्तमान खुशाल जलविहार करीत आहे. याप्रमाणेंच इतर पशुपक्षीहि पूर्वीच्या परिचयाचे त्यानें पाहिले, व वासंतीनें पूर्वीच्या अनेक प्रसंगांचें रामास स्मरण दिल्यामुळें त्या त्या औत्सुक्यादि वृत्ति त्याच्या मनांत उठल्या. बोलतां बोलतां सीतेविषयीही गोष्ट काढून तिचा परित्याग केल्याबद्दल वासंतीनें केवळ हृदयभेदक अशा शब्दांनीं रामाचा उपालंभ केला. रामासही सीतेचा समागम चिरकाल अंतरल्यावरून व घोर अरण्यांत तिची गति काय झाली ती मुळीच न कळल्यावरून अत्यंत गर्हिवर आला, व दुःखावेग सहन न होऊन मूर्छाही आली. तेव्हा पुनः पाहिल्याप्रमाणें सीतेनें त्याच्या ललाटास आपल्या हातानें स्पर्श करून त्यास सावध केलें, पण त्याच्या किंवा व संनीच्या दृष्टीस पडली नाही. शेवटीं अश्वमेधाचा काळ अंतरेल यास्तव वासंतीस पुसून राम विमानांत बसून आयोध्येकडे निघाला. यापुढील स्थल वाल्मीकीचा आश्रम कल्पिला आहे. तेथें वसिष्ठ वगैरे मंडळी होतीच, आणि जनकही वाल्मीकीस भेटावयास आला आहे. त्यांचा सीतेच्या भयंकर गतिस्तिव शोक चालला असतां आश्रमांतील बटुंपैकीं एक त्यांच्याकडे आला. त्यानें माझे नांव लव व वढील भावाचें नांव कुश सांगितलें. आईबापांचीं नांवें विचारतां, तीं मला माहीत नाहीत, आम्ही दोघे वाल्मीकिऋषीचे इतकेंच काय तें आम्हांस ठाऊक आहे असें तो बोलला. तरी जनकास व कौसल्येस त्या मुलाच्या तोंडावळ्यावरून व चालचलणुकीवरून सीतेच्या व रामाच्या खुणा पटल्या. इतक्यात त्या मुलाचे खेळगडी धावत धावत त्याकडे आले, आणि 'अश्व या नावाचा एक चमत्कारिक पशु आपल्या आश्रमांत आला आहे, तो तुला दाखवतो चल, असें म्हणून त्यास तिकडे घेऊन गेले. पुढें त्यानें तो अश्व धरून ठेवल्यावरून त्याचे रक्षक त्याच्यावर चालून आले. पण रामाची दिव्यांनें त्यास जन्मतःच प्राप्त झाली असल्यामुळें त्यानें एकट्यानें सर्व सैन्याचा परामव

केला. तें वर्तमान ऐकून कुमार चंद्रकेतु त्याशीं मिडावयास आला. नंतर दोघांची वीरभाषणें होऊन युद्धप्रसंग झाला. हें सर्व राम शंबूक-वध करून दंडकारण्याहून परत येण्याच्या आंत झालें. मग राम येतांच त्याने दोघांस युद्ध थांबविण्याविषयीं आज्ञा देऊन आपणाकडे बोलाविलें. चंद्रकेतूने लवाची फार प्रशंसा केली, व रामायणकथेचा मुख्य पुरुष हा असें समजतांच लवानेंही रामास वंदन केलें. पुढे कुशही तेथें येऊन रामास अनेक कारणांवरून आपल्या दोघां पुत्रांची ओळख पटली. शेवटीं वाल्मीकिऋषींच्या आज्ञेवरून लक्ष्मणाने गंगातीरीं मोठा समाज बसण्यासारखी रंगभूमि तयार केली, व तेथे त्या कवीनें रचलेल्या लहानशा नाटकाचा अप्सरांनीं प्रयोग केला. हा प्रयोग सर्वासमक्ष करण्याचा त्या मुनींचा उद्देश असा कीं, सीतेस वनांत सोडल्यावर पुढें काय वृत्तांत झाला तो सर्वास विदित व्हावा. त्याप्रमाणें सीतेनें आपला देह गंगेंत टाकला, तिला दोन पुत्र झाले, नंतर गंगेनें व पृथ्वीनें तिचें रक्षण करून दोघां पुत्रांस क्षात्र संस्कार करण्यास्तव वाल्मीकींच्या स्वाधीन केले, इत्यादि सर्व वृत्तांत त्या दृश्यकाव्यांत लोकास प्रत्यक्ष झाल्यासारखा झाला. शेवटीं या उपनाटकांतील सीतेनें पृथ्वीच्या पोटांत टाव मागितला, व आंत गडप झाली. नंतर सर्व पडद्यांत गेल्या, परंतु लागलीच सर्वासमक्ष खरोखरीची सीता, गंगा व पृथ्वी अशा तिघी गंगेतून निघाल्या, व याप्रमाणें सीतेची शुद्धि सर्वा-देखत सिद्ध झाल्यावर रामानें सीतेचा पुनः अंगिकार केला. शेवटीं वाल्मीकीनें सर्वास आशीर्वचन केलें आहे.

वरील संविधानकांत मुख्यतः दोन गोष्टी बदलून घातल्या आहेत. एक ही की, मूळच्या कथेंत लव व कुश यांनीं रामलक्ष्मणादिकांचा पराभव करून टाकला असें वर्णन असतां, येथें लव व लक्ष्मणाचा पुत्र चंद्रकेतु याचाच मात्र युद्धप्रसंग आणिला आहे. तशीच दुसरी गोष्ट ही की, राम, लक्ष्मण व सीता यांचा शेवट फार दुःखाचा झाला असतां येथें तो गोड झालासा दाखविला आहे. पहिला फेरफार करण्याचें कारण उघडच आहे कीं, नाटकाच्या नायकादि मुख्य पात्रांवर लाघवदोष येत होता तो न यावा; व दुसरा तर अगदीं आवश्यकच

होय. कां कीं, दुःखपरिणामी नाटकांचा—ज्यांस इंग्रजींत 'ट्राजेडी' म्हणतात त्यांचा—प्रघात संस्कृतांत मुळींच नाही, व अशा प्रकारचा नाटकाचा शेवट असूं नये अशाविषयी साहित्यशास्त्राचा स्पष्ट नियमही आहे. संविधानकाच्या इतर भागांची रचनाही अशीच चातुर्याने केली आहे. तीवरून मुख्य पात्रांच्या अंगचे उदात्त गुण कवीस स्पष्ट रीतीने दाखवितां आले आहेत. सीतेवर रामाचा इतका जीवप्राण असतां, व चित्रपटावरून झालेल्या पूर्ववृत्तांत दर्शनानें तर त्याचें हृदय अत्यंत द्रवून प्रेमभरांत आलें असतांही दुर्मुखाच्या तोंडून जनापवाद कार्णी पडतांच तें त्यानें तत्क्षणी दगडाप्रमाणें कठिण केलें व वसिष्ठाच्या निरोपास आणि आपल्या नुकत्याच केलेल्या कठोर प्रतिज्ञेस अक्षरशः अनुसरून सीतेनें निद्रिस्त असतां घातलेली मिठी मोठ्या क्रूरपणानें तत्काळ तोडली, व अत्यंत सद्गदित होऊन तिचा शेवटचा निरोप घेतला ! याचप्रमाणें दुसऱ्या व तिसऱ्या अंकांतील प्रसंगही हृदयभेदक आहेत. त्यांवरून महाशयपुरुषांचें अंतःकरण समयविशेषी, किंबहुना एकेच वेळीं, 'वज्राहून कठोर व कुसुमाहून मृदु' कसें असतें तें कवीनें दाखविलें आहे. शंबुकवधाचा प्रसंग कवीस अवश्य घालावा लागला; कारण अशा कांहीं कामाशिवाय राजकार्य सोडून दंडकारण्यांत येण्यास रामास सवड कोठची ? तरी त्याच्या सदयत्वास विरुद्ध असें तें कर्म असल्यामुळे, व शिवाय रंगभूमीवर प्रयोग करण्यास अप्रशस्त, यास्तव त्याचा प्रसंग फार संक्षेपानें उडवून त्यास दिव्यपुरुषाच्या रूपानें लागलीच आणला आहे. तिसऱ्या अंकांत तर करुणरस जसा काय अवतरलाच आहे. दंडकारण्यांतील वनशोभा पाहून रामाचें मन द्रवलें, व तें स्थान पुष्कळ वर्षांनीं पुनः पाहिल्यामुळे जो जो पदार्थ त्याच्या दृष्टीस पडे तो तो पूर्ववृत्तांतस्मारक होऊन सीताविरहाचें दुःख जागृत करी. तशांत सीतेची सखी वनदेवता वासंती हिचीही गांठ पडली आहे. पण यांहूनही एक चमत्कारिक गोष्ट या अंकाच्या संविधानकांत कवीनें मोठ्या चातुर्यानें योजिली आहे. ती तर यांतील करुणरसास विशेष अनुकूल झाली आहे. ती सीतेची अदृश्यता होय. जिची घोर अरण्यांत काय गति झाली हें कांहींच न समजल्यामुळे रामाच्या

हृदयांत दुःखाचे उमाळे येताहेत, तीच स्वतः पुढें उभी असतांही त्यास कळूं नये; व तिचाच परिचित हस्तस्पर्श झाला असतांही रामाच्या भाषणावरून त्यास उन्माद झाला अशी वासंतीस शंका यावी, व रामानेही ती व्यर्थ भ्रांतीच मानावी; या गोष्टी अत्यंत हृदयद्रावक होत, व यांच्या योगानें सीतेचा परित्याग केल्याबद्दलचा जो रामाचा कठोरपणा त्याचा अगदीं विसर पडतो. चवथ्या अंकास वाल्मीकीचा आश्रम हें स्थल अनेक कारणांनीं फार समर्पक झालें आहे. राम व सीता हीं दोघे लहानपणापासून फार गुणाचीं असतांही त्यांस सुख म्हणून कधीं लागलेंच नाही व शेवटीं तर फारच भयंकर परिणाम झाला, हें पाहून कौसल्येस व जनकास पराकाष्ठेचें दुःख होऊन त्यांची चित्तवृत्ति उदास व विरक्त झाली असता, त्यांचे हृदयोद्गार वाचकांच्या किंवा प्रेक्षकांच्या हृदयावर स्थलौचित्यानें विशेष ठसाविण्यास ऋषींच्या आश्रमाशिवाय दुसरे योग्य स्थान कोणतें सांपडणार ? तसेंच संसारांतील नानाविध दुःखाचे प्रसंग काढून भागलेला असा वृद्धवर्ग सशोक व संचित होत्साता एकीकडे बसला असता, आश्रमाच्या दुसऱ्या बाजूस तेथील बटु अनध्यायास्तव निश्चितपणें व स्वच्छंदपणें खेळत असून त्यांत अगदीं दंग होऊन गेले होते. या दोन्ही गोष्टीही एकापुढे एक घातल्यानें परस्पर फारच शोभतात; कां तर संसारांतील या दोन अवस्था परस्परांहून अत्यंत भिन्न असल्यामुळें अशा ठिकाणीं त्यांचा भेद फारच ठळक रीतीनें दिसून विशेष खुलतो. पुढें लव येऊन सीतेविषयीं निराश झालेल्या जनकास व कौसल्येस त्याकडे पाहून सीतेचा हा पुत्र असेल अशी शंका उत्पन्न झाली वगैरे वृत्तांत; लवाचे खेळगडी येऊन त्यांनीं केलेलें घोड्याचें मौजेचें वर्णन; आणि राजपुरुषांनीं दटाविलें असतां इतर बटूंमध्ये व त्या तेजस्वी क्षत्रियकुमारांत तत्क्षणीं दिसलेलें अंतर, या सर्व गोष्टीही मोठ्या खुबीनें आणल्यामुळें त्या ह्या अंकास शोभाप्रद झाल्या आहेत. असो. या पुढील शेवटल्या तीन अंकांचेही याप्रमाणें विशेष वर्णन करण्याचें प्रयोजन दिसत नाही. वरील संविधानकावरूनच त्यांविषयीं आमच्या चतुर वाचकांस बरीच कल्पना बांधतां येईल असें आम्हांस वाटतें.

‘ उत्तररामचरितां ’ त मुख्य रस म्हटला म्हणजे करुण होय. पाहिल्या अंकांत तो कोठें संभोगशृंगाराशीं, व कोठें विप्रलंभशृंगाराशीं, असा मिश्रित आहे. दुसऱ्याच्या शेवटीं पुनः विप्रलंभशृंगाराशी मिश्रित असून तेथें त्यास नुकता आरंभ मात्र झाला आहे. पण पुढील अंकांत त्याचा अगदी कळस झाला आहे. चवथ्यांत जनक व कौसल्या यांच्या व दुसऱ्याच्या आरंभीं वासंतीच्या, भाषणांत शुद्ध करुणरस आहे. पांचव्यात व साहव्याच्या आरंभीं वीर असून, दोघेही योद्धे कुमार असल्यामुळे त्यांची भाषणें विशेष मजेची वाटतात. शेवटल्या म्हणजे सातव्या अंकांत आरंभीं करुण व शेवटीं अद्भुतरस आहे. याप्रमाणें प्रस्तुत नाटकांत कवीनें करुणरसावर मुख्य धोरण ठेवून इतर केवळ प्रसंगोपात्त किंवा तदंगभूत असे आणले आहेत. हें सर्व या नाटकाच्या आंतील रचनेविषयीं झालें. पण केवळ बाह्यतः पाहतांही यांतील निरनिराळीं स्थळे कवीनें किती चमत्कारिक योजलीं आहेत तीं सहज वाचणारांच्या सुद्धां लक्षांत आल्यावांचून राहणार नाहीत. कोठें ऋषींचा आश्रम, कोठें वनदेवतांची रम्य व भव्य अरण्ये, कोठें विद्याधरलोकांचा दिव्य प्रदेश, कोठें सुरासुरादि सर्व भूतसृष्टीनें अधिष्ठित असा आश्चर्यभूत रंग, कोठें समरभूमि, अशा चित्रविचित्र स्थलांची कल्पना केल्यानें त्या त्या अंकांतील रस वाचकांच्या, व विशेषतः प्रेक्षकांच्या मनावर विशेष आल्हादकारक होण्यासारखा झाला आहे. प्रकृत नाटकांत सृष्टिवर्णनाचाही प्रसंग कवीनें आणला आहे; तो दुसऱ्या व तिसऱ्या अंकांत होय. या दोहों ठिकाणीं केलेलें दंड कारण्याचें वर्णन फार सुंदर आहे. तसेच कांहीं दुसऱ्या जागींही प्रसंगवशात् जेथें जेथें वर्णन करणें आले आहे तेथें तेथेही तें तसेंच उत्कृष्ट व समर्पक केलें आहे. यांतील पात्रें बहुतेक रामायणावरून प्रसिद्धच आहेत; व येथेही त्यांचे उदात्त गुण तसें संविधानक योजून कवीनें अधिक व्यक्त केले आहेत. याप्रमाणें अनेक गुणांनीं ‘ उत्तररामचरित ’ फार रमणीय झालें आहे. व यावरूनच तें एकदम रसिकप्रिय होऊन आजपर्यंत त्याचीच बाकीच्या दोहोपेक्षां पूर्वीच्या पंडितांत विशेष प्रसिद्धि आहे; व ही त्याची ख्याति कालगतीबरोबर सतत वृद्धिंगत

होऊन भवभूतीचें नांव दिगंतरीही जाऊन तें चिरकाल राहील यांत तिळमात्रही संदेह नाही !

येथवर भवभूतीचे सर्व ग्रंथांविषयीं—म्हणजे त्याच्या तीन नाटकांविषयीं—झाले. आतां त्यांत जे कांहीं विशेष ठळक रीतीने दिसतात ते अगोदर सांगून नंतर त्याच्या कवित्वगुणाचे एकंदरीत वर्णन करूं. संविधानकाच्या संबंधें पाहतां भवभूतीच्या नाटकांत प्रथमतः हा एक मोठा विशेष दिसतो कीं, त्यांतील विष्कंभक अगदीं साधा असतो. त्यांत आधीं नादी म्हणजे मंगलाचरणच पहा. बाकीच्या सर्व नाटकांतून हिला जितका डौल आणवेल तितका बहुधा आणलेला असतो—म्हणजे शिखरिणी, स्रग्धरा, अशा प्रकारचे एकादें दीर्घवृत्त घालून त्यांत अर्थाची व पदांची रचना खुबीची केलेली असते. तसेच कित्येकांत अशा प्रकारचें एकच पद्य पुरेसें न होऊन अधिकही घातलेली असतात. उदाहरणार्थ, ‘ वेणीसंहार ’; या नाटकांत हीं मंगलाचरणपद्ये सहा सात घातलीं आहेत. पण असें केल्यानें प्रेक्षकजनांच्या कुतूहलाचा विघात होतो, यास्तव ‘ काव्यप्रकाश ’ नामक ग्रंथात साहित्यग्रंथांत त्यास दोष दिला आहे. असो; पण भवभूतीच्या ‘ महावीरचरित ’ व ‘ उत्तररामचरित ’ या दोन्ही नाटकांच्या आरंभीच्या नांथा अनुष्टुप् छंदांत असून अगदीं साध्या आहेत. आतां हें खरें कीं, ‘ मालतीमाधवा ’ च्या आरंभी तीन दीर्घ वृत्ते घालून नांदी केली आहे, व त्यांत अर्थही चमत्कारिक व प्रौढ आणला आहे; पण तें केवळ प्रसंगविशेषानुरोधास्तव किंवा नाटक करणाऱ्या मंडळाच्या आग्रहास्तव भवभूतीनें केले असावें असें आम्हांस वाटतें. बाकीच्या सर्व नाटकांतून पहिलीं पात्रें रंगभूमीवर आणण्यास कवीनें अशी युक्ति केली असते कीं, सूत्रधार आणि नटी किंवा पारिपार्श्वक यांच्या भाषणाचा व पहिल्यानें प्रवेश करणाऱ्या पात्रांचा कांहीं तरी संबंध घालून दिला असतो. कांहीं नाटकांत हा संबंध वस्तुतः नसून श्लिष्टपदांच्या योजनेनें त्याचा आभास मात्र होण्याची तजवीज केली असते. पण भवभूतीच्या नाटकांत हाही प्रकार कांहींच आढळत नाही. विष्कंभक व पहिला प्रवेश हे अगदीं विलग असतात. विष्कंभकांत सूत्रधार

कवीचें वर्णन करून पुढील संविधानकांचें दिग्दर्शन करतो, व पहिलीं पात्रें कोण येणार हें प्रेक्षकांस सुचवितो. नंतर तीं पात्रे येऊन नाटकास खरा आरंभ होतो. इतर नाटकांतूनही कवीचे वर्णन वगैरे अगोदर केलेले असतेंच, पण यापुढे दोहोंत एक मोठाच फरक असतो. **भवभूती**च्या नाटकांतील सूत्रधार आपलें बाह्यत्व शेवटपर्यंत^१ राखतो; पणा या दुसऱ्या नाटकांतून तसे नसून, तो तें मध्येंच विसरतो, व पहिल्या येणाऱ्या पात्रांशीं आपण परिचित आहों असें दाखवितो. हे नाटकरीत्य पाहतां विलक्षण होय; व हा दोष समजून तो आपल्या नाटकांवर न यावा म्हणून आपल्या कवीनें विष्कंभकाचा चमत्कार करण्याकडे आपलें चातुर्य मुळींच खर्चिलें नसावें असे वाटतें. हें एक; व दुसरे असे कीं, वरील वैपरीत्य वस्तुतः दोषरूप असताही मोठमोठ्या कवींनीं^२ सुद्धां वाचकाच्या किंवा श्रोत्यांच्या मनास चमत्कार भासव

१ कोणी कदाचित् असा वाद घेतील कीं, हे सूत्रधाराचें बाह्यत्व 'उत्तररामचरितां' त त्याच्या निष्कांतीपर्यंत ठेवले नाही, कां तर, तो व नट यांचें सीतोविषयीच्या अपवादाबद्दल भाषण होऊन ते रामाकडे चालते झाले आहेत. पण अंमळ विचार केला असतां सहज लक्षांत येईल कीं, त्या नाटकांत सूत्रधाराचा सूत्रधारपणा 'एषोऽहं कार्यवशादायोध्यिकस्तदानींतनश्च संवृत्तः' (हा मी आजच्या नाटक-प्रयोगास्तव अयोध्यावासी व त्या वेळचा बनलो पहा !) असे म्हण तांच गेला; व त्याचें आणि नटाचें पुढील भाषण रंगभूमीवरील पात्रांच्या प्रमाणेंच समजावयाचें. नाटकाच्या कथानकास आरंभ करावयाचा हा प्रकार किती साधा व सुंदर आहे हेंही आमच्या मर्मज्ञ वाचकांस येथें प्रसंगवशात् सांगितल्यावांचून आमच्यानें राहवत नाही.

२ नाटकाविषयीं बोलणे असतां 'कवि' असा सामान्यार्थवाचक शब्द घालण्याचें कारण हें कीं, उक्तप्रकार अन्यदेशीय कवि होमर व मिल्टन् यांच्या महाकाव्यांच्या आरंभीं आढळतो. दोघांही कवींनीं कवित्वदेवतेची स्वानुकूलतेस्तव प्रार्थना करीत असतां तसाच एकदम काव्याच्या कथानकास आरंभ केला आहे. असें करण्यांत मुख्य खुबी ही असते कीं, नदीमुखानें अफाट समुद्रांत जसे शिरावें, तसे वाचकांस होऊन एकदम भर गोष्टीत आपण कसे आलों असा विस्मय त्यांस वाटावा.

ण्याकरितां तें आपल्या कृतींत आणलें आहे, यास्तव हवें त्यानेंही तसें केल्यास चालण्यासारखें आहे, असें म्हणतां येईल खरें; तथापि एकच युक्ति पुष्कळांनीं अनेक प्रकारांनीं आधींच लढविली असल्यावर तींत अगदीं रस रहात नाही; आणि जरी यथाकथंचित् श्लेष साधण्याकरिता वगैरे खटपट करून **भवभूती**नें तसा विष्कंभकाचा चमत्कार केलाच असता, तरी तें केवळ पूर्वीच्या कवींचें अनुकरण केल्यासारखें मात्र दिसतें. या दोहों कारणांवरून, आमच्या मते, **भवभूती**नें आपल्या नाटकांतील विष्कंभक असे अकृत्रिम रचिले; व हीच रीत मूळचा असावी हेंही स्पष्ट दिसतें. इंप्रजी नाटकांत तर मंगलाचरण, विष्कंभक वगैरे कांहींच नसून खुद्द नाटकासच एकदम आरंभ केलेला असतो, व रंगभूमीवर येणारी पात्रें कोण हें समजण्यास एका हस्तपत्रकाशिवाय दुसरा मार्गच नसतो. आरंभीं व शेवटीं श्रोत्यांस उद्देशून सूत्रधारानें भाषण करावें अशी त्यांच्यांत चाल आहे खरी; पण ही भाषणें व संस्कृत नाटकांतील विष्कंभक व भरतवाक्य यांत फारच अंतर आहे. नाटकप्रयोगाचा आरंभ व त्याचा शेवट हीं एकदमच केलीं असता ओकें दिसतें, तें न दिसावें; आणि श्रोत्यांचें लक्ष पुढील नाटकाकडे लागावें, किंवा नाटक झाल्यावर त्यांचे आभार मानून सबहुमान त्यांचे विसर्जन करावे; येवढाच इंप्रजी नाटककारांचा ती भाषणे नाटकास जोडण्यांत उद्देश असतो. यास्तव अर्थातच हीं नाटकाचीं टोपणे नाटकापासून अगदीं विलग असून, कधीं कधीं तीं दुसऱ्या एकाद्या प्रख्यात कवीपासूनही नाटककार लिहून घेतात. असो; याप्रमाणें विष्कंभकरचनेच्या संबंधें पाहतां **भवभूती**चा इतर संस्कृत नाटककारांहून जरी तृतीय पंथ दिसतो, तरी त्याचीच रीत वस्तुतः पाहतां खरी असून मूळची होय हें स्पष्ट आहे. व दुसरा असाही एक विचार आहे की, ज्या कारागिराच्या मनांत आपल्या कसबाविषयी अशी पक्की खातरी वागत आहे, कीं आपण बांधिलेल्या मंदिराचा जो जो भाग लोक बघतील त्या त्याकडे ते पाहतच राहतील, तो दरवाज्यावर मेहेरपी व नक्षी करण्याखालीच आपली अर्धी करामत कशास खचील ?

भवभूतीच्या नाटकांविषयी दुसरी लक्षांत ठेवण्यासारखी गोष्ट ही की, ती तिन्ही उत्कृष्ट असून एकाच सारखी एक अशी नाहीत. तिघांतही निरनिराळे रस असून रचनेचे सर्व प्रकार वेगवेगळे. हे विशेष रीतीने सांगण्याचे कारण असे की, हा प्रकार इतर नाटककारांपैकी कोणाचेही ठायी दृष्टीस पडत नाही. प्रत्यक्ष कालिदासा-विषयीच पहा. कवि व नाटककार यांचे विसदृश गुण एकाच ठायी पूर्णत्वाने एकवट झाल्याचे उदाहरण कालिदासाहून दुसरे कदाचित् कोणत्याही देशांत व कोणत्याही काळांत सांपडणे नाही; तरी त्याच्या तीन नाटकांची परस्पर तुलना केली असता अगदीं वरवर वाचणारास सुद्धा असे आढळून येईल की, पहिल्यांत जो रंग आहे तो दुसऱ्यांत नाही, व दुसऱ्यांत आहे तो तिसऱ्यांत नाही. शिवाय रसाविषयी वगैरे पाहतां भवभूतीची नाटके परस्परांहून जशी अगदीं भिन्न आहेत तशीही ती नाहीत. दुसरे उदाहरण श्रीहर्षाचे व्यास याचे पहिले नाटक ' रत्नावली ' संविधानकचातुर्य, पदलालित्य, श्लेषप्रयोग इत्यादि गुणांनीं रमणीय झाले आहे; पण त्याचीच दुसरी कृति ' नागानंद ' हे तसे न साधून सामान्य प्रतीच्या नाटकांतच ते मोडते. अशी त्याची गति होण्यास एक मोठे कारण असे झाले आहे की, पहिल्या नाटकाशी त्याचे कित्येक ठिकाणी अत्यंत सादृश्य आहे. याप्रमाणेच आणखीही इतर कवींची उदाहरणे कदाचित् देतां येतां—पण हे म्हणणे आतां व्यर्थ होय ! कालगतीच्या सपाट्यांत नाश झाल्याने म्हणा, अगर दुसऱ्या कारणांनीं म्हणा, संस्कृत कवींचे ग्रंथ पाहूं गेलें असतां प्रायः असे आढळते की, काव्यावरून ज्याची ख्याति चालत आली आहे त्यांची नावे नाटककारांत नाहीत; व कित्येकांनीं उत्कृष्ट नाटके रचलीं असतांही त्यांच्या एका नाटकाशिवाय त्यांच्या नावे दुसरे काहीं एक प्रसिद्ध नाही. भारवि, माघ, बाण, मयूर, जगन्ना-

१ ' पार्वतीपरिणय ' म्हणून एक नाटक बाण कवीच्या नावाचे आमच्या पाहण्यांत आले आहे. हे त्या निख्यात कवीनेच रचले किंवा कसे याचा लांब वाद करणे नलगे. जो यांतील एकादा अंक वाचील त्यास त्याच्या अप्रयोजकपणाचा व ग्रंथकार्याच्या साहसाचा चमत्कार वाटल्यावांचून राहणार नाही बाण कवीचे नांव, व ' कुमारसंभवा ' तुन अर्जाबात चोरलेला एकंदर मजकूर, हीं यांत वजा केलीं असतां ग्रंथकाराचा मूर्खपणा व धाडसाची शर्थ हीच खालची निवळ बाकी !

थराय हे पहिल्या प्रकारचे होत; व दुसऱ्या प्रकारचे शूद्रक (' मृच्छकटिक ') विशाखदत्त (' मुद्राराक्षस '), नारायणभट्ट (' वेणीसंहार ') कृष्णमिश्र (' प्रबोधचंद्रोदय ') ' रामभद्र दीक्षित (' जानकीपरिणय ') इत्यादि होत. वरील दोहों प्रकारचे ग्रंथ ज्यांचे अजून प्रसिद्ध आहेत असे कवि कालिदासाखेरीज आणखी दावेच कायते आहेत असे वाटते. एक श्रीहर्ष,—ज्याच्या नांवाने पूर्वोक्त दोन नाटकांशिवाय, अतिशयोक्तिरूपवर्णनादि दोष व मृदुत्वातिशयादि गुण यांनी युक्त असे ' नैषध ' नामक विख्यात काव्य प्रसिद्ध आहे, तो; व दुसरा ' गीतगोविंद ' व ' प्रसन्नराघव नाटक ' याचा कर्ता जयदेव. तेव्हां एकंदरीत पाहता उत्कृष्ट असून परस्परंशीं अत्यंत विसदृश, व एकाहून अधिक, अशीं नाटके भवभूतीचीच मात्र.

वरील विसदृशतेविषयीचा उल्लेख नाटकांच्या एकंदर रचनेच्या संबंधें जसा केला आहे, तसाच तो त्यांतील प्रत्येक विचारांविषयी केल्यास ही बहुधा चालणार आहे; म्हणजे एके ठिकाणीं जो विचार आला तोच दुसरे ठिकाणींही आलेला भवभूतीच्या नाटकांत प्रायः आढळणार नाही असे वाटते. कालिदासाचीं काव्ये अंमळ लक्षपूर्वक ज्यांनीं समग्र वाचिलीं असतील त्यांच्या लक्षांत ही गोष्ट अवश्य आलीच असेल कीं, त्या कवीचे कित्येक विचार अनेक स्थलीं अगदीं सारखे किंवा थोडा फेर केलेले असे आढळतात. उदाहरणार्थ पुढील श्लोकः—

प्रजागरात्स्निर्लीभूतस्तस्या स्वप्ने समागमः

बाष्पस्तु न ददात्येनां द्रष्टुं चित्रगतामपि ॥

शाकुंतल ६

तेंच पुनः—

हृदयमिषुभिः कामस्यांतः सशल्यमिदं ततः

कथमुपलभे । न द्रां स्वप्ने समागमकारिणीम् ।

न च सुवदनामालेख्येऽपि प्रियां समवाप्य तां

मम नयनयोरुद्बाष्पत्वं सखे न भविष्यति ॥

विक्रमोर्वशी २

वरील श्लोकांच्या उत्तरार्धातील अर्थ पुनः ' मेघदूतां ' तद्दी वर्णिला आहे—

त्वामालिख्य प्रणयकुपितां धातुरागैः शिलाया-
मात्मानं ते चरणगतितं यावदिच्छामि कर्तुम् ।
अस्रैस्तावन्मुहुरुपचितैर्दृष्टिरालुप्यते मे
क्रूरस्तस्मिन्नपि न सहते संगमं नौ कृतांतः ॥

उत्तरमेघ.

याप्रमाणे दुसरीही उदाहरणे देता येतील. एकंदर सांगण्याचे तात्पर्य इतकेच की, वरच्यासारखे अर्थाचे ऐक्य भवभूतीच्या ग्रंथांत सांपडत नाही; तर त्याचे विचार प्रत्येक ठिकाणी निरनिराळे व नवे असतात. शिवाय, त्यांविषयी येथे दुसरी अशीही गोष्ट सांगितली पाहिजे की, ते नेहेमी कवीचेच स्वतःचे असून इतर काव्यग्रंथांचा त्यास बिलकुल आधार दिसत नाही.^१

येथवर भवभूतीच्या नाटकांविषयी बाह्यतः व इतर कवींच्या संबंधे विचार झाला आतां खुद्द त्यांविषयीच—म्हणजे त्यांतील गुणां-विषयी—विचार करूं. मार्गे कालिदासाच्या कवितेंतील पदरचने-विषयी लिहितांना असें म्हटलें होते की, तिचे गुण सामान्यतः पाहिले

१ वर कालिदासाचे समानार्थक तीन श्लोक लिहिल्यावर तसाच एक भवभूतीचाही श्लोक येथे लिहिल्यावांचून राहवत नाही —

वारंवारं तिरयति दृशोरुद्रमं बाष्पधूर-

स्तत्संकलपोपाहितजडिमस्तभमभ्येति गात्रम् ।

सद्यः स्विद्यन्नयमविरतोत्कंपलोलांगुलीकः

पाणिर्लेखाविधिषु नितरां व्रते किं करोमि ।

मालतीमाधव, अंक १

ह्या श्लोकास वरील श्लोकांचा आधार आहे की नाही याचा निश्चय करणे अगदी अशक्य होय. सध्या इतकेच सुचवायाचे की, जरी तसा आधार आहे म्हटलें, तरी ज्या अर्थी तोच हृदयोद्गार वरील श्लोकांत इतका फैलावून व खुलवून वर्णिल्याने गुरूवरही शिष्यानें ताण केली आहे, त्या अर्थी वर मूळग्रंथांत भवभूतीविषयी जो उल्लेख केला आहे त्यास विशेष बाध येणार नाही अशी खातरी आहे.

असतां अत्यंत माधुर्य व कोमलत्व हे होत. हे गुण भवभूतीनेही प्रसंगविशेषी—म्हणजे शृंगार व करुण हे रस साधतांना—आणले आहेत; पण या कवीची एकंदर धाटणी म्हटली म्हणजे झोंकदार लिहिण्याची. हा झोंक भवभूतीच्या नाटकांत सर्वत्र दृष्टीस पडतो—गद्य असो, पद्य असो; भाषण उदात्त व गंभीर किंवा सामान्य व विनोदाचें असो, कोठेही या गुणांत कमतरपणा दिसत नाही. ज्या ज्या ठिकाणीं वरिरस आणला आहे त्या त्या ठिकाणीं तर

धीरोद्धता नमयतीव गतिर्धरित्रीम्^१

या श्लोकपादात वर्णिलेल्या कुशाच्या मर्दुमकीच्या चालीप्रमाणें शब्दांचा ओघही फारच झोंकाचा दिसून येतो; व हा वरील चरणच भवभूतीच्या पदरचनाप्रकाराचें एक उदाहरण असून तसाच तद्वर्णन-परही होय !

भवभूतीच्या नाटकांत निरनिराळ्या प्रसंगां भिन्न भिन्न रसांचा परिपाक उतरविला आहे. त्यांत अगोदर शृंगाराविषयी. हा रस पूर्वोक्त तीन नाटकांपैकी मुख्यत्वे 'मालतीमाधवां'तच विशेषेकरून आहे; राहिल्या दोहोंपैकी 'महावीरचरिता'त त्याची उगाच झाक मात्र आहे, व 'उत्तररामचरिता'त तो अगदीं शुद्ध रूपाने नसून करुणरसाशी मिश्रित आहे. यास्तव आपल्या कवीच्या हातून तो कितपत उतरला आहे हें पूर्णतेने पाहणें झाल्यास तें 'मालतीमाधवांत'च पाहिलें पाहिजे. या नाटकाविषयी पूर्वी लिहितांना याच संबंधें आम्हीं जें म्हटलें होतें तें आमच्या वाचकांस बहुधा आठवतच असेल; त्यावरच येथें अंमळ विस्तार करूं. भवभूतीच्या नाटकांत जी शृंगाराची तन्हा आहे ती कोणत्याही इतर नाटकांत व काव्यांत प्रायः सांपडणें नाही. आपल्या कालिदासादि कवींस कविवृंदांत अग्रभागीं गणून युरोपातील कित्येक पंडितांनीं त्यांस कीर्तिमंदिरांत एकदम अत्युच्चपदीं अढळ बसविलें, हें

१ 'याची (कुशाची) चाल वीराप्रमाणें मोठ्या ऐटीची असून तीबरोबर भूमि खाली दडपतेच आहे काय असे वाटते !'—

उत्तररामचरित्र अंक ६.

ज्यांस पाहवत नाहीं असे कित्येक इंग्रज ग्रंथकार एकंदर संस्कृत कवितेस असा दोष लावतात कीं, तींतील शृंगाराचा उद्भव शुद्ध प्रेभरसापासून तादृश नसून कामवासनेपासूनच पुष्कळ असतो. हें म्हणणें हठवाद्यांच्या मतांप्रमाणें अर्थात् अंशतः मात्र खरें आहे संस्कृत कवितेचे आद्य शुद्ध स्वरूप जेव्हां भ्रष्ट होऊं लागले तेव्हांच्या कित्येक कृतींत व आलीकडे ज्यांची प्रवृत्ति विशेष पडली असे बीभत्स भाणें यांवर मात्र वरील दोष येतो खरा; पण येवढ्यावरून एकंदर कवितेस दोष देणें हें किती सयुक्तिक आहे हे सांगायास नको ! बरें, पूर्वोक्त दोष एके संस्कृत कवितेसच लागतो काय ? ग्रीक व रोमन कवींसही यासंबंधे नांव ठेवण्यास कांठेंच जागा नाहीं काय ?—पण इतकेही लांब जाणें नका; इंग्लिश भाषेचें रससर्वस्व ज्यांत सांठविलें आहे असे जे शेक्सपीयर कवीचे ग्रंथ ते तरी वर सांगितलेल्या दोषापासून सर्वथा मुक्त आहेत काय ? जर असते, तर कुटुंबांतील माणसांनीं—म्हणजे पुरुष, बायका, मुलें या सर्वांनीं एकत्र वाचण्यालायक अशा त्या कवींच्या संक्षिप्त आवृत्ति पुराव्या कशास निघतात ? असो, सध्यां प्रकृत विषयाच्या संबंधे आम्हांस येथें शेवटीं इतकेच सांगणे आहे कीं, पूर्वदेशीय म्हणजे फारशी, संस्कृत इत्यादि भाषांतल्या कवींचीं काव्यें व निर्बंधरहित शृंगारवर्णन यांचा परस्पर नित्यसंबंध आहे अशी जी पूर्वापार समजूत चालत आली आहे ती सर्वथा खरी आहे असें नाहीं, अशी ज्यांस पूर्ण खात्री करून घेणें असेल त्यांनीं आमच्या भवभूतीच्या नाटकांचें पर्यालोचन करावें. तें केलें असतां त्यांतील शृंगार किती खुबीदार, किती नाजूक व किती प्रौढ आहे तें त्यांच्या लक्षांत सहज येईल.

या शृंगाराची उदाहरणे देण्यापूर्वीं येथें त्याविषयीं एक गोष्ट वाचकांस समजाविली पाहिजे ती ही कीं, मागें कालिदासाच्या ग्रंथांतून तीं

१ ' भाण ' म्हणून एक नाटकाचाच प्रकार आहे. त्यांत पात्र एकच असतें. तें त्यांतिल नायक होय. हा नायक कांहीं आपणाशीं व कांहीं दुसऱ्यांस अनुलक्षून बोलत असतो. 'वसंततिलक', 'मुकुंदानंद' इत्यादि कांहीं लोकांत विशेष प्रसिद्ध आहे.

जशी पृथक्त्वानें व थोडक्यांत देतां आलीं तशीं तीं येथें देणें पुष्कळ ठिकाणीं अशक्य होय. कारण मार्गाल उदाहरणें बहुतेक काव्यांतीलच असल्यामुळें तीं पूर्वापरसंदर्भजन्य स्वारस्याचीं हानि न होतां वेगळीं काढतां आलीं. पण नाटकांची रचना कृत्रिम व संविधानवर असते, यास्तव त्यांतील कोठचाही भाग निराव्या केला असतां तो लागलीच विलग दिसूं लागतो; व यथाकथंचित् काढलाच, तर तो बराच मोठा काढल्याविना चालत नाही. जसा सोन्याचा पत्रा कितीही लांब असला तरी त्यांतून हवा तेथें व हवा तेवढा तुकडा तोडण्यास सवड असत; पण तेंच एकाद्या उत्कृष्ट चित्रास किंवा पुतळ्यास करतां येत नाही. असो. यास्तव **भवभूती**च्या कृतींतील रसांचा ज्यास अनुभव घेणें असेल त्यानीं त्याच्या तिन्ही नाटकांतील उत्कृष्ट स्थले जीं जीं वर सांगण्यांत आलीं तीं शोधून पाहिलीं पाहिजेत,—म्हणजे तो नाटकेंच प्रायः समग्र वाचलीं पाहिजेत असेंच सरासरी झालें. तरी असे करण्यास ज्यास सवड नाही किंवा सवड असूनही ग्रंथांतील गुणांचें यथास्थित आकलन करण्याजोगें ज्यांच्या बुद्धीस रसास्वादनपटुत्व अद्यापि आलें नाही, अशा वाचकांकरितां पुढील वेंचे जसे काढता येतील तसे येथे सादर करतो.—

मालतीनें माधवास मदनोद्यानांत प्रथमतः पाहतांच तिच्या शृंगार-चेष्टांनीं त्याची जी अवस्था झाली तिचें तोच स्वतः मकरंदापाशीं वर्णन करतो—

अत्रांतरे किमपि वाग्विभवातिवृत्त-

वैचित्र्यमुल्लसितविभ्रममुत्पलाश्याः ।

तद्भूरिसात्विकविकारमपास्तधैर्य-

माचार्यकं विजयि मान्मथमाविरासीत् ॥

ततश्च ।

स्तिमितविकसितानामुल्लसद्भूलतानां

मसृणमुकुलितानां प्रातविस्तारभाजाम् ।

प्रतिनयननिपाते किञ्चिदाकुञ्चितानां

विविधमहमभूवं पात्रमालोकितानाम् ॥

तैश्च ।

अलसवलितमुग्धस्निग्धनिष्पंदमंदै-
रधिकविकसदंतर्विस्मयस्मेरतारैः ।
हृदयमशरणं मे पक्ष्मलाक्ष्याः कटाक्षै-
रपहृतमपविद्धं पीतमुन्मूलितं च ॥

मालतीमाधव १

तसेंच दुसऱ्या दोन प्रसंगांचें वर्णन—

सभ्रूविलासमथ सोऽयमितीरयित्वा
सप्रत्यभिज्ञमिव मामवलोक्य तस्याः
अन्योग्यभावचतुरेण सखीजनेन
मुक्तास्तदा स्मितसुधामधुराः कटाक्षाः ॥

यांत्या मुहुर्बलितकंधरमाननं तत्
आवृत्तवृत्तशतपत्रनिभं वहंत्या ।
दिग्धोऽमृतेन च विषेण च पक्ष्मलाक्ष्या
गाढं निखात इव मे हृदये कटाक्षः ॥

मालतीनें काढलेली माधवाची तजवीर कलहंसकाने त्याजपाशीं दिल्यावर त्यानेंही मकरंदाच्या आग्रहावरून तेथें मालतीचें चित्र काढिलें, व तसाच खालीं एक श्लोकही तत्क्षणीं रचून लोहिला—

जगति जयिनस्ते ते भाषा नवैदुकलादयः
प्रकृतिमधुराः संत्येवान्ये मनो मदयंति ये ।
मम तु यदियं याता लोके विलोचनचंद्रिका
नयनविषयं जन्मन्येकः स एव महोत्सवः ॥

आपल्या हृदयंगमेच्या चित्रफलकावर अत्यंत सरस अशा पदांचें व अर्थाचें सुभाषित ज्या रसिकास लिहावयाचें असेल त्यास ते वरच्या-हूनही उत्कृष्ट कोठेंही सांपडेलसें आम्हांस वाटत नाहीं !

मालती कामदेवायतनाहून सपरिवार निघाली असतां तिची एक सखी (लत्रांगिका) फुलें वेंचण्याच्या मिषानें माधवाजवळ येऊन त्याजपाशींचा बकुलहार मागूं लागली, तो वृत्तांत माधव मकरंदास सांगतो—

माधवः—सखे । भूयताम् । अथ तस्याः करेणुकारो-
हणसमय एव महतः सखीकदंबकादन्यतमा धारयोषिद्वि-
लंब्य बालवकुलकुसुमावचयक्रमेण नेदीयसी भूत्वा प्र-
णम्य कुसुमापीडव्याजेन मामेवमुक्तवती । “ महाभाग
सुश्लिष्टगुणतया रमणीय एष वः सुमनसां सन्निवेशः
कुतूहलिनी च नो भर्तृदारिका वर्तते तस्यामभिनवो विचित्रः
कुसुमेषुव्यापारः । तद्भवतु कृतार्थता वैदग्ध्यस्य फलतु
निर्माणरमणीयतं विधातुः आसादयतु सरस एष भर्तृ-
दारिकायां कंठावलंबनमहाध्व्यतामिति ” । १

मकरंदः—अहो वैदग्ध्यम् !

हा कवील मकरंदाचा उद्गार जसा लवंगिकेस उद्देशून आहे तसाच तो नाटककर्त्या कवीविषयी कोण सहृदय वाचक करीत नाही !

हे वेंचे सर्व पहिल्याच अंकातील झाले, व हा या नाटकातील शृंगाराचा केवळ आरंभ होय. पण याचीच जेथे अत्यंत पूर्णता झाली आहे तेथे या कवीचा वर सांगितलेला शृंगाराविषयीचा विशेष अगदी स्पष्ट रीतीने दिसून येतो. असा अंक आठवा होय. यात स्थल, समय व प्रसंग ही फारच मजेची आणली आहेत. स्थल वनप्रवेश; समय वसंतमासांतील मध्यरात्र व नुक्ताच चंद्रोदय झालेला; आणि प्रसंग ही तसाच—नायक, नायिका व एक सखी इतकीच काय तीं तेथे. शिवाय त्या दिवशीं एकामागून एक घडून आलेल्या चमत्कारिक गोष्टी—म्हणजे मदनोद्यानांत झालेली दृष्टादृष्ट, वाघ सुटल्याचा व कपालकुंडलेनें मालतीस नेल्याचा भयंकर प्रसंग आणि दोन्ही वेळीं माधवानें दाखविलेला पराक्रम, तसाच ग्रामदेवतेच्या देवळात नुक्ताच

१ अवतरणचिन्हांत जेवढें भाषण आहे तेवढें श्लिष्ट आहे, म्हणजे बकुलहारास व माधवास तें निरनिराळ्या अर्थानीं लागतें. असे द्वयर्थी शब्द मोठ्या अक्षरांनीं वर दाखविले आहेत. ‘ विधातुः ’ व ‘ सरसः ’ हे शब्दही श्लिष्टच म्हटले आहेत हे सर्वांस बहुधा नवीन वाढेल; पण भाषणाच्या एकंदर रीखावरून श्लेष शोबटपर्यंत असावा असें दिसतें.

झालेला विनोद करण्याजोगा वृत्तांत—याचेंही त्या वेळच्या शृंगाराचें विशेष उद्दीपन करण्यास साहित्य असतां कवीनें आपला नेहमींचा क्रम सोडला नाहीं. शृंगारांत फार न भडकतां नायिकेस परमभूषणरूप जो शालीनता ती या चुटक्यांत फार उत्कृष्ट दाखविली आहे, व प्रस्तुत नाटकांत त्या रसाचा कळस जरी याच ठिकाणीं झाला आहे तरी इतर नाटकांतून तो ज्या रीतीनें दृष्टीस पडतो त्यापेक्षां येथें तो फारच वेगळ्या प्रकारचा आहे. असो; शेवटीं त्यासंबंधें वाचकांस येथें इतकेंच सांगणें आहे. कीं, तो सगळा उतारा येथें घेणें स्थलसंवाचास्तव अशक्य होय. यास्तव ज्यांस आपली इच्छा तृप्त करणे असेल त्यांनीं मूळ ग्रंथ किंवा त्याचें मराठी भाषांतर^१ पाहवें.

वर सर्व शुद्ध शृंगाराविषयीं झालें. आता तो जेथें रसांतरमिश्रित आहे तेथेच वेचे घेऊं.

मार्गे याच नाटकाच्या वर्णनांत सांगितलें आहे कीं, पांचव्या अंकांत शृंगार उदात्तरूप असून वीरकरुणादि इतर रसांशीं संयुक्त आहे. यास्तव पुढील पद्यें समजण्यास त्या अंकाचें संविधानक वाचकांनीं लक्षांत आणावें.

माधवः—महाभागे ! न भेतव्यम् ।

मरणसमये शंकां त्यक्त्वा प्रतापनिरर्गल-

प्रकटितनिजस्नेहः सोऽयं सखा पुर एव ते ।

सुतनु विसृजोत्कंपं संप्रत्यसाविह पाप्मनः

फलमनुभवत्युग्रं पापः प्रतीपविपाकिनः ॥

मालतीमाधव ५.

१ कांहीं वर्षांपूर्वीं दक्षिणा प्रार्ज कर्मिटीच्या विद्यमानें संस्कृत नाटकांचीं जीं भाषांतरे प्रसिद्ध झालीं त्या सर्वांत वरील नाटकाचें भाषांतर सर्वानुमते सर्वोत्कृष्ट ठरलें आहे. हेच इतकें चांगलें उतरण्याचें कारण त्या वेळच्या चिटणिसांनीं तें चांगलें तपासून कित्येक पद्यें तर नवींही करून घातलीं हें होय. वरील सर्व नाटके दिवसानु-दिवस दुर्मिळ होऊन अनेक पंडितांच्या दीर्घकालिक श्रमाचें फळ नष्ट होत चाललें आहे ही मोट्या खेदाची गोष्ट आहे !

—(सलज्जम्)

त्वत्पाणिपंकजपरिश्रहपुण्यजन्मा
भूयासमित्यभिनिवेशकदर्थ्यमानः ।
भ्राम्यन्नुमांसपणनाय परेतभूमा-
वाकर्ण्य भीरु रुदितानि तद्वागतोऽस्मि ॥

—दुरात्मन् ! पाषंड ! चांडाल !

असारं संसारं परिमुषितरत्नं त्रिभुवनं
निरालोकं लोकं मरणशरणं बांधवजनम् ।
अर्घ्यं कंदर्पं जननयननिर्माणमफलं
जगज्जीर्णारण्यं कथमसि विधातु व्यवसितः ॥

चामुंडेस बळी देण्याकरितां अघोरघंट मालतीस सिद्ध करीत असतां
तिनें किंकाळी फोडली. ती माधवाच्या कानीं स्मशानांत येऊन
त्याची तत्क्षणीं झालेली अवस्था—

माधवः—(स.कूनमाकर्ण्य)

नादस्तावद्विकलकुररीकूजितस्निग्धतारः
चित्ताकर्षी परिचित इव श्रोत्रसंवादमेति ।
अंतर्भिन्नं भ्रमति हृदयं विह्वलत्यंगमंगं
देहस्तंभः खलति च गतिः कः प्रकारः किमेतत् ॥

पुढें तिजवरचें तें थोर प्राणसंकट प्रत्यक्ष पाहिल्यावर तें किती
थोड्यानें चुकलें हें मनांत येऊन तो म्हणतोः—

माधवः—अहो न खलु भोः । तदेतत्काकतालीयं नाम । संप्रति हि
राहोश्चंद्रकलामिवाननचरीं दैवात्समासाद्य मे
दस्योरस्य कृपाणपातविषयादार्च्छितः प्रेयसीम् ।
आतंकाद्विकलं द्रुतं करुणया विक्षोभितं विस्मयात्
क्रोधेन ज्वलितं मुदा विकसितं चेतः कथं वर्तताम् ॥

त्या चमत्कारिक प्रसंगी नानाप्रकारचे जे कल्होळ माधवाच्या मनांत एकदम उठले त्यांचे वर्णन वगील श्लोकांत किती उत्कृष्ट केले आहे ! असे प्रसंग कल्पून ते वाचकाच्या किंवा प्रेक्षकांच्या समोर असे काय हुबेहुब उठवून देण्यास मानवी स्वभावाचे म्हणजे मनुष्याच्या हृदयाचे मार्मिक ज्ञान प्रथक्कर्त्यास पूर्ण असवे लागते. ते भवभूतीने या स्थली उत्कृष्ट रीतीने दाखविल्यावरून विलसून साहेब प्रस्तुत नाटकावर अभिप्राय लिहितांना असे म्हणतात की, या संबंधे कालिदासावरही या कवीची कडी झाली आहे !

पुढील पद्यांत करुणमिश्रित शृंगार आहे—

निकामं क्षामागी सरसकदलीगर्भसुमगा
कलाशेषा मूर्तिः शशिन इव नेत्रोत्सवकरी ।
अवस्थामापन्ना मदनदहनोद्वाहविधुरा—
मियं नः कल्याणी रमयति मनः कंपयति च ॥

मालतीमाधव २.

मालतीचा नंदनार्शी विवाह ठरून जेव्हा माधव तिच्या प्राप्तीविषयी अगदी निराश झाला तेव्हाचे त्याचे दुःखोद्गार—

चिरादाशातंतुस्रुटतु नलिनीसूत्रभिदुरो
महानाधिभ्याधिर्निरवधिरिदानीं प्रसरतु ।
प्रतिष्ठामव्याजं व्रजतु माये पारिप्लवधुरा
विधिः स्वास्थ्यं धत्तां भवतु कृतकृत्यश्च मदनः ॥

अथवा ।

समानप्रेमाणं जनमसुलभं प्रार्थितवतो
विधौ वामारंभे मम समुचितैषा परिणतिः ।
तथाप्यस्मिन् दानश्रवणसमयेऽस्याः प्रविगल-
त्प्रमं प्रातश्चंद्रद्युति वदनमंतर्दहति माम् ॥

मालतीमाधव ४.

शृंगाराचे उदाहरण—
विनोदपर

लवंगिका— इयं तथा नाम यदात्थ किं वदा-
भ्ययं त्वक्स्माद्विकलः कथांतरे ।

कदंबगोलाकृतिमाश्रितः कथं

त्रिशुद्धमुग्धः कुलकन्यकाजनः ॥

मालतीमाधव ७.

चित्रपट पाहून पूर्ववृत्तांतांचे स्मरण झाले असतां निरनिराळ्या ठिकाणचें पूर्वानुभूत सुख राम वर्णितो—

अलमलुलितमुग्धान्यध्यसंजातखेदान्

अशिथिलपरिमैर्दत्तसंवाहनानि ।

पारमेदितभृणालीदुर्बलान्यंगानि

त्वमुरसि मम कृत्वा यत्र निद्रामवाप्ता ॥

उत्तररामचरित १.

किमपि किरपि मंदं मंदमासत्तिभोगात्

अविरलितकपोलं जल्पनोरक्रमेण ।

अशिथिलपारंभव्यापृतं कैकदोष्णो-

रविदितगतयामा रात्रिरेव व्यरंभीत् ॥^१

पुष्पकविमानांत वसून राम अयोध्येस परत यावयास निघाला असतां सीतेचे प्रथम अभिज्ञान जे उत्तरीय तें सापडून जो त्यास दर्प झाला त्याचें तो वर्णन करतो.—

दृशोः शरच्छीतकरप्रकाशः

कायेऽपि रूर्पूरपरागपूरः ।

स्वांतेऽपि साद्रामृतकुंभसेक-

स्तदा यदासीत् किल दृष्टमात्रम् ॥

महावीरचरित ७.

इतके वेचे पुरेत. इतक्यावरून भवभूतीच्या शृंगाराचे पूर्वोक्त स्वरूप वाचकांच्या ध्यानात आलेच असेल. आतां याच गोष्टीवरून भवभूताच्या जीवनास्थितीविषयी जो एक तर्क सुचतो तो येथें लिहून

१ ह्या श्लोकाविषयी पंडितप्रसिद्ध जी आख्यायिका आहे ती आरंभी सांगण्यांत आलीच आहे.

या रक्षाचें निरूपण समाप्त करूं. बाकीच्या सर्व संस्कृत कवींहून याच कवीचे ठायी जो शृंगारवर्णनाच्या संबंधाने विशेष आढळतो त्याचें तसेंच कांहीं कारण असल्यावांचून तो संभवत नाही. हें कारण कवीचा जन्मसिद्ध स्वभावच मुख्यतः होय. पण ज्या अर्थी मनुष्याचा मूळचा स्वभाव शेवटपर्यंतही तसाच प्रायः न राहून संसारांतील नानाविध प्रसंगांनी पुष्कळ अंशी उणा अधिक होत असतो, त्याअर्थी त्यांचाही विचार करणे अगदी अवश्य होय. भवभूतीचा कुलवृत्तांत आरंभो दिला आहे त्यावरून तो घरचा संपन्न असेल असे मुळीच वाटत नाही. पुढे त्याचा कावत्वशक्ति प्रगट झाल्यावर चोहोकडे कीर्ति होऊन त्याचा भाग्योदय व्हावयाचा,—म्हणजे प्राचीन राजांच्या सांप्रदाया-प्रमाणे कावत्वगुणास भुलून किंवा केवळ कीर्तीसाठीं एकाद्या राजाने त्यास आपल्या पदरां ठवून त्याची मानमान्यता वाढवावयाची. पण आपल्या कवीस लोककीर्ति किंवा राजसत्कार यापैकी कोणतेही मिळाले नाही हे वर सांगण्यात आलेच आहे. अशी दुर्भाग्याची स्थिति आपणास येण्यास तरी तोच स्वतः कारण झाला असावा यांतही तिळमात्र संदेह नाही. अलीकडे मात्र इंग्लंड, फ्रान्स, अमेरिका वगैरे ज्ञानसंपन्न देशांत गुणी मनुष्यास कोणाचाही हाजी हाजी करणे न पडून गुणास विशेष शोभा देणारा जो न.स्पृ.पणा तो भांगता येण्यास सवड झाली आहे. कारण लोकांत ज्ञानाचा पुष्कळ प्रसार झाल्यामुळे गुणाच चाह-तेही बहुत होऊन ग्रंथकर्त्यास त्याच्या योग्यतेनुरूप लोकांपासूनच आश्रय मिळतो. पण अशी स्थिति आजपर्यंत कोणत्याही देशात नव्हती. ज्या कोणास प्रसिद्धीस येणे असे त्याच्या आगां केवढाही मोठा गुण असला तरी लज्जोत्सर्ग करून आत्मश्लाघा केल्याखेरीज व आपल्या प्रभूच्या मनोधारेणार्थ वाग्देवास नर्तकीप्रमाणें नाचाविल्याखेरीज त्यास दुसरा उपायच नसे. सध्याच्या काळीं सारज्ञ पुष्कळ असल्यामुळे जरी कांहीं मत्सरी असले तरी सगळेच तसे नसतात, व एकंदर लोकांसही गुणाची थोडाबहुत परीक्षा असतेच. यास्तव गुणिजनांची हेळसांड सहसा हांत नाही. पण प्राचीन काळीं असे कांहींच नसे. तेव्हाची दुःखकारक स्थिति भर्तृहरिने स्वतःच्या अनुभवावरून अगदी बरोबर वर्णिली आहेः—

बोद्धारो मत्सरग्रस्ताः प्रभवः स्मयदूषिताः ।

अबोधोपहृताश्चान्ये जीर्णमंगे सुभाषितम् ॥

“ ज्यांस गुणाची परीक्षा आहे ते हेवेखार; राजे तर गर्वाखाली मरणार; व इतर लोक काय ! त्यांस कांहीं कळतच नाही; यास्तव कवित्वशक्ति उदयास न येतां आतल्याआंतच जिरून जाते ! ” असो. याप्रमाणे ग्रंथकारांचे गुण प्रसिद्ध होण्यास त्या काळीं फार अडचणी असत; व हांजी हाजी करणे ज्यांस साधत नसे, किंवा तसें करण्याचा ज्यांस मनापासून त्रास असे, त्यांवर लक्ष्मीची कृपा होण्याचा मार्ग मुळींच खुंटला म्हणून समजावयाचें. हांच गति भवभूतीची झाली असावी असें वाटतें. कारण त्या वेळेस सर्व देश हिंदु राजांच्या सत्ते तच असल्यामुळे भवभूतीसारख्या कविमणीचाही अव्हेर करून घरीं चालत आलेले भाग्य कोणी दवडता असें वाटत नाही ! पण आपल्या कवींच्या गंभीर व उदार मनास राजांचे अंकित होऊन वैभव भोगण्यापेक्षां दारिद्रावस्थेतच स्वतंत्र राहून आपल्या वाग्देवतेस निष्कलंक ठेवणे अधिक रुचले असावे असें दिसतें. हा त्याचा दृढ निश्चय निंदकाच्या अवज्ञेनें किंवा आपल्या कृतींची हवी तशी प्रसिद्धि न झाल्यामुळे पुढें त्या कदाचित् बुडतील या भयानेही तिळमात्र देखील ढळला नाही; व स्वकवित्वाच्या गुणाची त्यास इतकी पक्की खात्री होती, व इतका विलक्षण धिमेपणा आगी होता की, आपल्या वेळच्या लोकांच्या निंदेनें खचून न जातां पुढील काळावरच त्यानें सारखी नजर ठेविली व स्वकृतीचें अभिनंदन तेव्हा होईल असा भविष्यवाद केला. या गोष्टी परम आश्चर्याच्या होत, व यांवरून आपल्या कवीचें मन केवढें थोर असावे याची सहज कल्पना होते ! असो; याप्रमाणे भवभूतीस राजदरबारचा संपर्क कधींच न लागल्यामुळे त्याच्या मनाच्या आद्य स्थितींत कधीही फेर पडला नाही व म्हणूनच त्याच्या श्रृंगारवर्णनांत इतकी अपूर्व शुद्धता दृष्टीस पडते असें आमचें अनुमान होतें.

वीररस हा भवभूतीनें तिन्ही नाटकांत साधला आहे. ‘महावीरचरितांत’ तर तो प्रधानच आहे. व बाकीच्या दोहोंत तो कोणकोणत्या प्रसंगां आणला आहे हेही वर त्यांच्या संविधानकांत सांगण्यांत

आलेंच आहे. हीं पुढील या रसार्ची कांहीं उत्कृष्ट उदाहरणें होतः—
जामदग्न्यः—अहो दुरात्मनः क्षत्रियबटोरनात्मज्ञता !

न त्रस्तं यदि नाम भूतकरुणासंतानशांतात्मन-
स्तेन व्यारुजता धनुर्मगवतो देवाद्भवानीपतेः ।
तत्पुत्रस्तु मदांधतारकवधाद्विश्वस्य दत्तोत्सवः
स्कंदः स्कंदवदप्रियोऽहमथवा शिष्यः कथं न श्रुतः ॥

एष मे प्रशमस्य कर्कशः परिणामः ।

यत्क्षत्रियेष्वपि पुनः स्थितमाधिपत्यं
तैरेव संप्रति धृतानि पुनर्धनूषि ।
उन्माद्यतां भुजबलेन मयाऽपि कष्ट-
मुच्छृंखलानि चरितानि पुनः श्रुतानि ॥

महावीरचरित २.

—आः क्षत्रियबटो अति नाम प्रगल्भसे ।
प्रहर नमतु चापं प्राक्प्रहारप्रियोऽहं
मयि तु कृतनिघाते किं विदध्याः परेण ।
धिगितिविततवन्त्युद्गारभास्वत्कुठार-
प्रविघटितकठोरस्कंधबंधः कबंधः ॥

—एतस्य राघवशिशोः कृतचापलस्य
लूत्वा शिरो मयि वनाय पुनः प्रयाते ।
स्वस्थाश्चिराय रघवो जनकाश्च संतु
मा भूत् पुनर्बत कथंचिदतिप्रसंगः ॥

महावीरचरित ३.

‘महावीरचरितां’त पहिल्यापासून शेवटपर्यंत रामाच्या पराक्रमांचेंच वर्णन मुख्यतः असल्यामुळे तें प्रायः वीररसमयच होय. यास्तव त्यांतील उतारे जितके व्यावे तितके थोडेच. आतां या वीररसास विशेष शोभा देणारा जो एक दुसरा गुण भवभूतीच्या नाटकांतील भाषणांत कोठें कोठें आढळतो तो मात्र येथें सांगतों. तो हा कीं,

वरील भाषणें वीरश्रीस साजण्यासारखीं असून त्यांत दांडगेपणा नसतो, तर उलटीं विनय व चातुर्य यांनीं युक्त अशींच तीं असतातः—

वालिरामौ—(अन्योन्यमुद्दिश्य)

कामं त्वया सह श्लाघ्यो वीरगोष्ठीमहोत्सवः ।

किं त्विदानीमतिक्रान्ते त्वय्यवीरा वसुंधरा ॥

महावीरचरित ५.

तसेंच,

चंद्रकेतुः—भो भोः कुमार !

अत्यद्भुतादपि गुणातिशयात्प्रियोऽसि

तस्मात्सखा त्वमसि यन्मम तत्तवैव ।

तर्त्तिक निजे परिजने कदनं करोषि

नन्वेष दर्पनिकषस्तव चंद्रकेतुः ॥

उत्तररामचरित ५.

मालतीच्या प्राणसंकटसमयीं माधव चामुंडेच्या देवळांत अकस्मात् गेला असतां तो अघोरघंटावर तरवार उचलून त्यास धिक्कारपूर्वक क्रोधानें म्हणतो—

माधवः—रे रे पाप !

प्रणयिसखीसलीलपरिहासरसाधिगतै-

र्ललितशिरीषपुष्पहननैरपि ताम्यति यत् ।

वपुषि वधाय तत्र तव ह स्त्रमुपक्षिपतः

पततु शिरस्यकांड्यमदंड इवैष भुजः ॥

मालतीमाधव ५.

त्याचप्रमाणेंच अंमळ पुढें,

—अयि भीरु !

धैर्यं निधेहि हृदये हत एष पापः

किंवा कदाचिदपि केनचिदन्वभावि ।

सारंगसंगरविधाविभकुंभकूट-

कुट्टाकपाणिकुलिशस्य हरः प्रमादः ॥

चंद्रकेतु व लव यांची गांठ पडून परस्पर वीरभाषणें झालीं. त्यांत लव रामाच्या संबंधे असूयापूर्वक उपहास करून म्हणतो—

सिद्धं ह्येतद्वान्नि वीर्यं द्विजानां

बाह्योर्वीर्यं यत्तु तत्क्षत्रियाणाम् ।

शस्त्रग्राही ब्राह्मणो जामदग्न्यः

तस्मिन् दांते का स्तुतिस्तस्य राज्ञः ॥

उत्तररामचरित ५.

वृद्धास्ते न विचारणीयचरितास्तिष्ठंतु हुं वर्तते

सुंदस्त्रीदमनेऽप्यखंडयशसो लोके महान्तो हि ते ।

यानि त्रीण्यकुतोभयान्यपि पदान्यासन् खरायोधने

यद्वा कौशलमिद्रसूनुदमने तत्राप्यभिज्ञो जनः ॥

आतां यापुढे करुणारस. वरील दोहोंचीं मुख्य स्थानें जशीं मालतीमाधव ' व ' महावीरचरित ' हीं अनुक्रमें होत, तसें य रसाचें मुख्य स्थल ' उत्तररामचरित ' होय. आठ रसपैकीं मुख्य जे पहिले तीन त्यांपैकीं प्रत्येकाची बद्दल एकेका नाटकांत करून द्यावी असा भवभूतीचा उद्देश दिसतो. त्यांतून पहिल्या दोहोंचे उतारे वर झालेच; त्यावरून ते मनावर उठवून देण्याचें सामर्थ्य आपल्या कवींचे ठायीं किती आहे हे आमच्या रसिक वाचकांस पूर्णपणें समजलेंच असेल. तसेंच सांप्रत रसाचाही परिपाक त्याने कितपत उतरविला आहे याचाही पुढे येणाऱ्या उताऱ्यावरून त्यांस सहज प्रत्यय येईल अशी आमची खातरी आहे. परंतु तसें करण्यापूर्वीं वर सांगितलेलीच एक गोष्ट येथें पुनः वाचकांस एकवार कळावली पाहिजे. ती अर्थात् हीच की, नाटकांतील पद्ये वगैरे निराळीं काढलीं असतां तीं पूर्वापर संदर्भ तुटल्यामुळें बहुधा नीरस होतात; म्हणजे सगळा अंक किंवा सगळें नाटक वाचलें असतां त्यांतील एकाद्या भाषाणचा वगैरे रसानुभव जसा पूर्ण व यथास्थित होतो तसा नुसतें तेंच वाचून कांहींच होत नाही. तथापि ज्या अर्थी हा निबंध एके रीतीनें उपोद्घातरूप आहे—म्हणजे त्या त्या कवींच्या ग्रंथांत प्रवेश होऊन त्यांचें मार्मिक

ज्ञान कांहीं तरी वाचकांस व्हावें असा याचा उद्देश होय—त्या अर्थां पूर्वक्रमास अनुसरून भवभूतीच्या नाटकांतील करुणरसार्ची कांहीं उदाहरणें येथें दाखवितो. तीं अर्थांतच अपुरतीं असतील, व त्यांवरून वरील रसाचें जें स्वरूप वाचकाच्या ध्यानांत येईल तेही तसेच अंशतः मात्र, असो.

दुर्मुखानें सीतेविषयीचा जनापवाद रामाच्या कानांत सांगितला असतां तो तत्क्षणीं मूर्च्छित होऊन पडला. मग पुनः सावध होतांच तो आपणाशीं म्हणतो—

रामः---(आश्चस्य)

हा हा धिक् परगृहवासदूषणं यद्
वैदेह्याः प्रशमितमद्रुभुतैरुपायैः ।

एतत्तत्पुनरपि दैवदुर्विपाका-

दालर्क विषमिव सर्वतः प्रसृतम् ॥

या मंदगति छंदाची योजना येथील प्रसंगास फार अनुकूल होय असें आम्हांस वाटतें. रामाच्या हृदयास जो धक्का बसला त्यामुळें त्याचा कंठ दाढून येऊन वरील हृदयोद्गार तो मोठ्या कष्टाने काढीत आहे असा केवळ श्रवणमात्रेंकरून भास होतो !

पुढें निद्रिस्त सीतेस उद्देशून तो म्हणतो--

त्वया जगंति पुण्यानि त्वय्यपुण्या जनोक्तयः ।

नाथवंतस्त्वया लोकास्त्वमनाथा विपत्स्यसे ॥

नंतर तिला वनांत सोडण्याचा क्रूर संकल्प करून त्या तजविजीस त्यानें दुर्मुखास पाठविल्यावर, हा मी घातकी आपल्या दृष्ट स्पर्शानें देवीस कशास विटाळूं असें म्हणून रामाने तत्त्या आगाखालचा हात काढून घेतला, आणि म्हणतो—

अपूर्वकर्मचाडालमयि नृग्धे नि मुंच माम् ।

श्रिताऽसि चंदनभ्रांत्या दुर्विपाक विषद्रुमम् ॥

तसेंच,

विश्रम्भादुरासि निपत्य लब्धनिद्रा-

मुमुच्य प्रियगृहिणीं गृहस्य शोभाम् ।

आतंकस्फुरितकठोरगर्भगुर्वी
ऋव्याद्भूयो बलिमिव निर्घृणः क्षिपामि ॥

उत्तररामचरित १.

लोकाराधनासाठी रामाने मनाचा मोठा हिऱ्या करून सीतेचाही तत्क्षणी परित्याग केला खरा, पण ती गोष्ट पुढे सतत त्याच्या जिवसा लागून राहिली. तिचा विरह आधीच दुःसह, त्यांत तिच्याशी त्याने जो घातकीपणा केला त्यामुळे तर तो अत्यंत तीव्र होऊन त्याच्या हृदयाशी अगदी भिनून गेला. रामाचा हा पुढील उद्गार किती स्वाभाविक व किती हृदयभेदक आहे !—

रे हस्त दक्षिण मृतस्य शिशोर्द्विजस्य
जीवातवे विसृज शूद्रमुनी कृपाणम् ।
रामस्य गात्रमसि दुर्वहगर्भस्त्रि-
सीताविवासनपटोः करुणा कुतस्ते ॥

उत्तररामचरित २.

ज्या दंडकारण्यांतील रम्य प्रदेशांत नुकतेच काही वर्षांपूर्वी रामाने सीतेच्या समागमाने आनंदने दिवस घालाविले तेच पुनः प्रसंगवशात् दृष्टीस पडले असता जी त्याची अवस्था होऊन गेली ती पुढील पद्यांत किती उत्कृष्ट उतरली आहे !—

रामः—हंत परिहरंतमपि मामितः पंचवटीस्नेहो बलादपकर्षणीव ।
यस्यांते दिवसास्तथा सह मया नीता यथा स्वे गृहे
यत्संबधिकथाभिरेव सततं दीर्घाभिगस्थीयते ।
एकः संप्रांते नाशितप्रियतमस्नामद्य रामः कथं
पापः पंचवटी विलोकयतु वा गच्छत्वसंभात्य वा ॥

—२.

यत्र द्रुमा अपि मृगा अपि बंधवो मे
यामि प्रियसहचरश्चिरमध्ययात्सम् ।
एतानि तानि बहुनिर्झरकंदराणि
गादावरीपरिसरस्य निरेस्तटानि ॥

—३.

वर सागतल्या माणें राम दंडकारण्यातील निरनिराळीं पूर्वपरिचित स्थल पहात असता त्यास तेथील वनदेवता वासंती सीतेची सखी ती भेटली. तिला सीताविवासनचा वृत्तान कळला होता. यास्तव त्या वनासंबंधा इ. इ. तिकडचे माषण अगोदर झाल्याव. तिने डोळ्यांत आसवे आणून रामास पुसले, 'महाराज, कुमार लक्ष्मण बरा आहे ना ?' पण रामाचें चित्त ते पूर्वपरिचित स्थल पाहण्यात अगदीं चूर झालें हेंतें; यास्तव वासंतीशीं बोलत असताही तिचा वरील प्रश्न मुळींच न ऐकता तो आपणाशींच म्हणतो—

करकमलवित्तीर्णैरंबुनीवारशष्पै-

स्तरुशकुनिकुरंगान् मैथिली यानपुष्यत् ।

भवति मम विकारस्तेषु दृष्टेषु कोऽपि

द्रव इव हृदयस्य प्रस्तरोज्जेदयोग्यः ॥

उत्तररामचरित ३.

वासंतीनें तोच प्रश्न पुनः केला. तो ऐकतांच तिचा आशय' जाणून रामास फारच गहिवर आला, व तो रडूं लागला.

पुढें रामानें सीतेशीं जो कठोरपणा केला त्याजबद्दल वासंती त्याचा उपालंभ करते—

त्वं जावितं त्वमसि मे हृदयं द्वितीयं

त्वं कौमुदी नयनयोरमृतं त्वमंगे ।

इत्यादिभिः प्रियशतैरनुरुध्य मुग्धां

तामेव शांतमथवा किमिहोत्तरेण ॥

अयि कठोर यशः किल ते प्रियं

किमयशो ननु घोरमतः परम् ।

१ वासंतीनें आपली प्रियसखी सीता हिजविषयीं अगोदर पुसायचें, पण तिचा प्रंथव मुळीं आटपला हें जाणून तिने लक्ष्मणाविषयींच प्रश्न केला. ही एक गोष्ट रामाच्या जिवास लागून त्यास गहिवर आला. व दुसरें असें कीं, पूर्वीचा त्याचा अत्यंत स्नेहभाव असताही अपरिचितप्रमाण बहुमानपूर्वक 'महाराज' असे संबोधन तिनें योजलें !

(१०६.)

किमभवद्विपिने हरिणिदृशः

कथय नाथ कथं बत मन्यसे ॥

उत्तररामचरित ३.

मागे कालिदासाविषयी लिहितांना ' शाकुंतला ' च्या चवथ्या अंकांतील करुण व वत्सल रसानें थबथबलेले आणि प्राचीन काळापासून रसिकप्रिय होऊन राहिलेले चार श्लोक सांगितले होते; त्यांच्याच तोडीचे वरील दोन होत. त्यांच्या योगानें तिसऱ्या अंकास, ' उत्तररामचरित ' नाटकास, भवभूतीच्या ग्रंथांस, व एकंदर संस्कृत भाषेस मोठी शोभा आली आहे !

दुःखावेग केवळ असह्य झाले असतां रामाचा हृदयोद्गार—

हाहा देवि स्फुटति हृदयं संसते देहबंधः

शून्यं मन्ये जगदविरतज्वालमंतर्ज्वलामि ।

सीदन्नंधे तमसि विधुरो मज्जतीवांतरात्मा

विष्वङ्मोहः स्थगयति कथं मंदभाग्यः करोमि ॥

उत्तररामचरित ३.

सीतेचा वनांत घात झाला असें समजून जनकराजा शोक करितोः—

जनकः—हा वत्से !

नूनं त्वया परिभवं च वनं च घोरं

तां च व्यथां प्रसवकालकृतामवाप्य

ऋत्याद्रूणेषु परितः परिवारयत्सु

संत्रस्तया शरणमित्यसकृत् स्मृतोऽस्मि ॥

उत्तररामचरित ४.

इतके उतारे बहुधा पुरे आहेत. तथापि आणखी एक चमत्कारिक आहे यास्तव येथे घालतो. जानकीच्या विरहाचे दुःख अंमळ हलकें व्हावें यास्तव पूर्ववृत्तांतस्मारक अशी अनेक स्थाने राम पहात असतां

एका लतागृहांत म्हणजे कुंजात पूर्वी घडलेला वृत्तांत वासंती निवेदन करते—

वासंती—देवदेव !

अस्मिन्नेव लतागृहे त्वमभवस्तन्मार्गदत्तेक्षणः

सा हंसैः स्थिरकौतुका चिरमभूद्रोदावरीबोधसि ।

आयंत्या परिदुर्मनायितमिव त्वां वीक्ष्य वद्धस्तया

कातर्यादरविंदकुड्मलनिभो मुग्धः प्रणामांजलिः ॥

वरील चुटक्यांत किती नाजूक व किती खुबीदार प्रसंग कवीने कल्पिला आहे ! व सर्व आयुष्यात अत्यंत मनोहर जी मुग्धावस्था ती रामाची व सांतेची वरील पद्यांत किती उत्कृष्ट शब्दांनी रेखली आहे !^१

भवभूतीची करुणसाविषयी हद्द आहे अशी त्याची पूर्वापार-पासून कीर्ति चालत आली आहे. आपल्या जुन्या पांडितात मोठमोठ्या

१ असाच एक अत्यंत हृद्य प्रसंग वल्पून कालिदासाने ' शकुंतल ' नाटकांत घातला आहे. तोही येथे लिहित्यावाचून आमच्याने राहवत नाही. तो असाः—

शकुंतलेस दुष्यंताकडे पाठविली असता तिचा तो अंगिकार करीना. तेव्हां शकुंतला राजास स्मरण देण्याकरिता त्याच्या मुद्रेची आंगठी हातांतून काढून लागली. पण ती नाहीशी पाहून तीबद्दल पूर्वी झालेली एक ध्यानांत राहण्यासारखी गोष्ट तिने दुष्यंतास सांगतली. ती ही—

“ नन्वेकस्मिन् दिवसे नवमालिकामंडपे नलिनीपत्रभाजनगतमुदकं तव हस्ते सान्नाहतमासीत् । तत्क्षणं स मे पुत्रकृतको दीर्घापांगो नाम मृगपोतक उपस्थितः । त्वया अयं तात्वत्प्रथमं पिबतु इत्यनुकपिना उप-च्छंदितः उदकेन न पुनस्ते अपरिचय द्दस्नाभ्यासमुपगतः । पश्चात्तस्मिन्नेव मया गृहीते सलिले अनेन कृतः प्रणयः । तदा त्वामित्थं प्रहसितो-ऽसि । सर्वः सगंधेषु विश्वसिति द्वावप्यत्रारण्यकाविति । ”

संस्कृत कवीविषयीं कांहींना कांहीं तरी पद्य किंवा वाक्य सर्वांच्या तोंडां असतेंच. भवभूतीविषयीं असें आहे--

कारुण्यं भवभूतीरेव तनुते^१--

“ करुणरस असा भवभूतीनेच साधावा. ” आणि खरोखरीच सर्व संस्कृत कवींमध्ये यासंबंधे त्याच्या बरोबरीचे असे देन तीनच कदाचित् निघतील, व त्याहून वरचढ असा तर कोणीच नाही. यास्तव मागे कालिदासाचा कवित्वगुणविशेष जसा उदात्तरस सांगितला होता, तसा भवभूतीचा हा करुणरस म्हटल्यास साजेल.

हा रस उठवून देण्याची हतोटी आपल्या कवीस इतकी अपूर्व कशी साधली हें समजण्यास तरी फार खोल विचारांत शिरलें पाहिजे असें नाही. कवित्वाचें तत्व सहृदयता होय, म्हणजे सामान्यजनांत व कवींत विशेष म्हणून येवढाच कीं, हृदयाच्या नानाविध वृत्ति, (ज्यांस ‘ रस ’ अशी पारिभाषिक संज्ञा आहे) त्या त्यास स्वभावतःच अत्यंत सूक्ष्मत्वानें व स्पष्टत्वाने भासतात. ही शक्ति भवभूतीचे ठायीं स्वभावसिद्ध असून तिला दुसऱ्याही देन गुणांचे साहित्य होतें. ते त्याच्या मनाची कोमलता व शुद्धता हे होत. या त्याच्या गुणांच्या संबंधाने वर बराच विस्तार झाला आहे, व ते त्याच्या मनास किती अत्यंत अंगभूत होऊन राहिले होते याचें उत्कृष्ट प्रमाण हें कीं, शृंगार व वीर यांतही ते अगदीं स्पष्ट दिसत आहेत. मग करुणरसांत तर काय ! येथें अर्थीतच ते आवश्यक अस. त्यामुळे या रसाच्या परमोत्कर्षास ते सहजच कारणीभूत झाले आहेत.

पूर्वोक्त तीन रसाशिवाय इतर जे रस भवभूतीच्या नाटकांत आहेत त्यांचे उतारे येथें घेण्याची गरज दिसत नाही. कां कीं, त्यांपैकी कांहीं केवळ गौण म्हणजे प्रसंगवशात् साधलेले आहेत; व कांहीं स्वरूपतः म्हणजे पृथग्भूत असे न दिसून अन्यरसांतर्गतच होत. हे भवभूतीने कोठें कोठें आणले आहेत हेंही प्रत्येक नाटकाच्या वर्णनांत

१ हें केवळ वाक्य आहे किंवा एकाद्या सगळ्या श्लोकाचे तुटक शब्द आहेत हें आमच्यानें सांगवत नाही. इतकें मात्र दिसतें कीं, शार्दूलविक्रीडित छंदाप्रमाणें याची रचना आहे.

वर सांगितलेंच आहे; त्यावरून तीं स्थलें आमच्या जिज्ञामुवाचकांस सहज शोधून काढतां येतील.

मागे एके प्रसंगीं सृष्टिवर्णनाचा प्रकार संस्कृत कवितेंत कितपत आढळतो याविषयी काहीं लिहून तिजमध्ये व आलीकडाल इंग्लिश कवि-तेमध्ये यासंबंधाने कोणता मोठा फरक दिसून येतो हे सांगितलें होतें. तथापि प्रस्तुत प्रसंगीं **भवभूती**च्या संबंधाने इतकें अवश्य लिहिलें पाहिजे कीं, पूर्वी एवंदर संस्कृत कवींविषयीं जो आक्षेप केला आहे तो त्यासच एकास मात्र लागत नाही. आलीकडील इंग्लिश कवींच्या थाटावर केलेलें सृष्टिवैभवाचें वर्णन त्याच्याच ग्रंथांत मात्र आढळतें. बाकीच्या कवींनीं हें वर्णन मुळांच केलें नाही असें नाही; पण तें निराळ्या प्रकारचे. काहीं अत्यंत प्रसिद्ध व ठीव गोष्टींस सोडून तें कधीहि नसावयाचें; व यावरून अशीही शंका घेण्यास जागा राहते कीं, त्यांतील कित्येकांनीं—निदान आलीकडच्यांनीं तरी—स्वतः वर्णिलेल्या सृष्टिचमत्काराचा अनुभव प्रत्यक्ष न घेता केवळ प्राचीन ग्रंथांवरूनच घेतला असावा. असो. अशा कवींपैकीं **भवभूति** नव्हता असें आम्हास खास वाटतें, व सर्वासही बहुधा असेंच वाटेल. **वर्डस्वर्थ** कवींविषयीं अशी प्रसिद्धि आहे कीं, त्यानें आपल्या डाळ्यांनीं जो पाहिला नाही असा सृष्टीतील पदार्थ किंवा चमत्कार त्यानें एकही वर्णिला नाही. हीच गोष्ट आपल्या कवींसही लागेल; कां कीं, सर्व संस्कृत कवींत विशेषेवरून त्यानेंच जें अनेक प्रसंगीं सृष्टिसौंदर्याचें इतकें उत्कृष्ट वर्णन केलें आहे तें केवळ स्वकपोलकल्पित व अवास्तवच असेल हें म्हणणें समंजस दिसत नाही. बाकीच्या संस्कृत कवींच्या आणि **भवभूती**च्या (तसेंच इंग्लिश कवींच्याही) सृष्टिवर्णनांत दुसरा असाहि एक मोठा भेद स्पष्ट दिसून येतो कीं, पहिल्यांचे वर्णन प्रायः अलंकाररूप—म्हणजे उपमा, रूपक, उत्प्रेक्षा इत्यादिगर्भित असतें; पण दुसऱ्यांचे तसें नसून नुसतें साधेंच असतें—म्हणजे त्या त्या सृष्ट पदार्थांचे केवळ स्वरूपतःच वर्णन केलेलें असतें. यावरून असें दिसतें कीं, वनश्रीचीं तन्हेतन्हेचीं रूपे पाहण्याचा **भवभूती**स जात्याच

फार छंद असावा. असो. या गोष्टीचा प्रत्यय आमच्या वाचकांस पुढील उतान्यांवरून सहज येणार आहे:—

दंडकारण्यांतील सृष्टिवैभवाचें वर्णन:—

इह समदशकुंताक्रांतवानरिवीरुत्-
प्रसवसुरभिशीतस्वच्छतोया वहंति ।
फलभरपरिणामश्यामजंबूनिकुंज-
स्खलनमुखरभूरिस्त्रोतसो निर्झरिण्यः ।

उत्तररामचरित २

एते त एव गिरयो विरुवन्मयूरा-
स्तान्येव मत्तहरिणानि वनस्थलानि ।
आमंजुवंजुललतानि च तान्यमूनि
नीरंध्रनीलनिचुलानि सरित्तटानि ॥

एते ते कुहरेषु गद्गदनदद्गोदावरविारयो
मेघालंबितमौलिनीलशिखरा क्षाणीभृतो दक्षिणाः ।
अन्योन्यप्रतिघातसंकुलचलत्कल्लोलकालाहलै-
रुत्तालास्त इमे गभीरपर्यसः पुण्याः सरित्संगमाः ॥

उत्तररामच. २

रामः—देवि । रमणीयमेतत्पंपासरः ।

एतस्मिन् मदकलमल्लिकाख्यपक्ष-
व्याधूतस्फुरदुरुदंडपुंडरीकाः ।
बाष्पाभः परिपतनोद्गमांतराले
संदृष्टाः कुवलयिनो भुवो विभागाः

‘मालतीमाधवा’चा नववा अंक सृष्टीतील निरनिराळ्या देखाव्याच्या वर्णनांनी भरला आहे. तो आमच्या वाचकांपैकी ज्यांस काव्य-परिचयाच्या योगानें तशा प्रकारचा रासिकता प्राप्त झाली असेल त्यांनीं समग्र वाचण्यासारखा आहे. सध्यां एकंदर वाचकांसाठीं त्यांतील कांहीं वेचे घेतो.—

सौदामिनी—भोस्तथाहमुत्पतिता यथा सकल एष
गिरिनगरग्रामसरिदरण्यव्यतिकरश्चक्षुषा परिक्षिप्यते ।

(पश्चाद्विलोक्य) साधु साधु ।

पद्मावतीविमलवारिविशालसिंधु-
पारासरित्परिकरच्छलतो विभर्ति ।
उत्तुंगसौधसुरमंदिरगोपुराट्ट-
संघट्टपाटितविमुक्तमिवांतरिक्षम् ॥

अपि च ।

सैषा विभाति लवणा ललितोर्मिपांक्ते-
रभ्रागमे जनपदप्रमदाय यस्याः ।
गोगर्भिणीप्रियनबोलपमालभारे
सेव्योपकंठविपिनावलयो विभांति

[अन्यतोऽवलोक्य] अयमसौ भवगत्याः सिंधोर्दारितिरसातलप्रायस्तट-
प्रपातः ।

यत्रत्य एष तुमुलो ध्वनिरेवुगर्भ-
गंभीरनूतनघनस्तनितप्रचंडः ॥
पर्यंतभूधरनिकुंजविजृम्भणोद्य-
हेरंबकंठरसितप्रतिमानमेति ॥

एताश्चंदनाश्वकर्णसरलपाटलप्रायतरुगहनाः परिणत-
भासुरसुरभयोऽरण्यगिरिभूमयः स्मारयन्ति खलु तरु-
णकदंबजंबूवनावनद्धांधकारगुरुनिकुंजगर्भिरगवहरो-
द्गारगोदावरीरवमुखारितविशालमेखला भुवो दक्षिणा-
रण्यभूधरान् ॥ अयं च मधुमतीसिंधुसभेदपाषाणो
भगवान् भवानीपतिरपौरुषेयप्रतिष्ठैः सुवर्णविंदुरि-
त्याख्यायते—

मकरंदः—सखे प्रसीद । पश्य ।

वानिरप्रसवैर्निकुंजसरितामासक्तवासं पयः
पर्यंतेषु च यूथिकासुमनसामुज्जृम्भितं जालकैः ।
उन्मीलत्कुटजप्रहासिषु गिरेरालंब्य सानूनितः
प्राग्भारेषु शिखंडितांडवविधौ मेघैर्वितानायते ॥

राम, सीता इत्यादि सर्व पुष्पकविमानात बसून परत अयोध्येकडे निघाली असता मलयाचलाकडे बोट दाखवून राम लक्ष्मणास म्हणतो:—

राम:—[अंगुल्या निर्दिशन्] वत्स ।

एता भुवः परिचिनोषि मिलत्तमाल-

च्छायांधकारितुषारनिकुंजपुंजाः ।

उन्मूच्छदच्छमलयाचलतुंगशृंग-

प्राग्भारनिष्पतितनिर्झरपूरभाजः ॥

महावीरचरित ७

लक्ष्मणासही तेथील एका पूर्ववृत्तांताची आठवण होऊन तो त्याचे वर्णन करतो. हा प्रसंग वर्षाकाळच्या एका रात्री त्याची जी अवस्था झाली ती होय:—

गज्जर्जज्जरितासु दिक्षु बधिरे तत्स्फूर्जथुस्फूर्जितै-

व्योम्नि भ्राम्यति दुष्प्रभंजनजवादभ्रेऽप्यदभ्रे मुहुः ।

आक्षिप्यांधयति द्रुमांधतमसे चक्षुः प्रविश्य क्षपा

यत्रासीत् क्षपिता क्षरज्जलधरे त्वक्सारलक्षकृते ॥

वरील सर्व उतारे बाह्यसृष्टिवर्णनपर झाले. आतां अंतःसृष्टीचे म्हणजे अंतःकरणाच्या नानाविध वृत्तीचे वर्णन भवभूतीने ज्या ज्या स्थली केलें आहे त्यांतील कित्येक येथे घेतों—

सीतेचा हात स्वतःच आपल्या गळ्यांत घालून तें सुख अनुभवीत होतसाता राम म्हणतो—

विनिश्चेतुं शक्यो न सुखमिति वा दुःखमिति वा

प्रमोहो निद्रा वा किमु विषविसर्पः किमु मदः ।

तव स्पर्शे स्पर्शे मम हि परिमूढेन्द्रियगणा

विकारश्चैतन्य भ्रमयति च संमीलयति च ॥

उत्तररामचरित १

राम मूर्छित झाल्यावर सीतेने अदृश्यरूपानें त्याच्या ललाटास स्पर्श केला असतां पुनः सावध होऊन तो म्हणतो—

स्पर्शः पुरा परिचितो नियतं स एष
 संजीवनश्च मनसः परिमोहनश्च ।
 संतापजां सपदि यः प्रतिहत्य मूर्छा-
 मानंदनेन जडतां पुनरातनोति ॥

लवाने रामास पाहतांच त्याची शत्रुत्वाची व औद्धत्याची वृत्ति एका-
 एकीं मावळून जी मनाची अवस्था झाली ती तो वर्णितो—

लवः—आश्चर्यम् !

विरोधो विश्रांतः प्रसरति रसो निर्वृतिघन-
 स्तदौद्धत्यं कापि व्रजति विनयः प्रह्वयति माम् ।
 झटित्यास्मिन् दृष्टे किमपि परवानस्मि यदि वा
 महार्थस्तीर्थार्थानामिव हि महतां कोऽप्यतिशयः ॥

— ६

याशिवाय दुसऱ्याही अनेक प्रसंगीं भवभूतीनें वर्णन केलें आहे.
 तें भिन्न भिन्न रसांत आहे, यास्तव त्याचे चुटके येथें अनुक्रमानें येतो.
 (मालतीचें वर्णन)

[शृंगारपर]

सा रामणीयकनिधेरधिदेवता वा
 सौंदर्यसारसमुदायनिकेतनं वा ।
 तस्याः सखे नियतामिदुसुधामृणाल-
 ज्योत्स्नादि कारणमभून्मदनश्च वेधाः ॥

मालतीमाधव १

(मालतीनें लवंगिकेच्या भ्रांतीनें माधवास आलिंगन दिल्याचा प्रसंग)

एकीकृतस्त्वचि निषिक्त इवावपीड्य
 निर्भुग्नपीनकुचकुड्मलयाऽनया मे ।
 कर्पूरहारहरिचंदनचंद्रकांत-
 निष्यंदशैवलमृणालहिमादिवर्गः ॥

— ६

(मालतीस मूर्छा आली असतां ती पुनः सावध होते)

भवति विततश्वासा नासा प्रसन्नपयोधरं
हृदयमपिच स्निग्धं चक्षुर्निजप्रकृतौ स्थितम् ।
तदनु वदनं मूर्च्छाच्छेदात्प्रसादि विराजते
परिगतमिव प्रारम्भेऽहः श्रिया सरसीरुहम् ॥^१

— १०

(लवकुशांवरुन रामास सीतेची ओळख पटली तो प्रसंग)

अपि जनकसुतायास्तच्च तच्चानुरूपं
स्फुटमिह शिशुयुग्मे नैपुणोन्नेयमस्ति ।
ननु पुनरिव तन्मे गोचरीभूतमक्ष्णो-
रभिनवशतपत्राग्रमदास्यं प्रियायाः ॥

उत्तररामचरित ६

(सीता वनवासांत असतां तिच्या अलंकाराविरहित मुखाची मुग्ध
शोभा राम आठवतो.)

श्रमांबुशिशिरीभवत्प्रसूनमंदमंदाकिनी-
मरुत्तरलितालकाकुलललाटचंद्रद्युति ।
अकुंकुमकलंकितोज्ज्वलकपोलमुत्प्रेक्ष्यते
निराभरणसुंदरश्रवणपाशसौम्यं मुखम् ॥

१ असाच प्रसंग 'विक्रमोर्वशी' त वर्णिला आहे—

आविर्भूते शशिनि तमसा रिच्यमानेव रात्रि-
नैशस्यार्चिर्हुतभुज इव च्छिन्नभूयिष्ठधूमा ।
मोहेनातर्वरतनुरयं दृश्यते मुच्यमाना
गंगा रोधःपतनकलुषा गच्छतीव प्रसादम् ॥

अंक १

या श्लोकावरुच धोरण ठेवून वरील श्लोक बहुधा लिहिला असावा.
तरी येवढ्यावरुनच भवभूतीचे पूर्वोक्त दोन गुण विशेष फार उतकृष्ट
रीतीने दिसून येतात. एक तर त्याचा स्वतंत्र काव्यरचनेविषयीचा
बाणा, व दुसरा नुक्ताच वर सांगितलेला विशेष काँ, त्याचें वर्णन उप-
मायलंकाररूप नसतां केवळ यथावत असतें.

(११५)

(वीरपर)

(कुशाचें वर्णन)

दृष्टिस्तृणीकृतजगत्त्रयसत्त्वसारा ·

धीरोद्धता नमयतीव गतिर्धरित्रांम् ।

कौमारकेऽपि गिरिवद्रुतां दधानो

वीरो रसः किमयमेत्युत दर्प एव ॥

उत्तररामचरित १.

(चंद्रकेतूनें युद्धास बोलावले असतां लवाचें आचरण)

व्यपवर्तत एष बालवीरः पृतनानिर्मथनात् त्वयोपहृतः ।

स्तनयित्पुरवादिभाषलीनामवमर्दादिष दृप्तसिंहशावः ॥

— ५

[वत्सलपर]

(सीतेच्या बाल्याचें वर्णन)

अनियतरुदितस्मितं विराजत्-

कतिपयकोमलदंतकुड्मलाग्रम् ।

वदनकमलकं शिशोः स्मरामि

स्खलदसमंजसमंजुजल्पितं ते ॥^१

उत्तररामचरित ४.

१ सर्वे संस्कृतज्ञांस हा श्लोक वाचतांच ' शाकुंतला ' तील एतत्स-
मानार्थक श्लोकाचा आठवण झाल्याविना राहणार नाही. तो हाः—

आलक्ष्यदंतमुकुलाननिमित्तहासै-

रव्यक्तवर्णरमणायवच.प्रवृत्तीन् ।

अंकाश्रयप्रणयिनस्तनयान् वहंतो

धन्यास्तदंगरजसा मलिनीभवति ॥

अंक ७

या श्लोकास विशेष प्रसिद्धि येण्याचें कारण मागे सांगण्यांत आलेंच
आहे की, शेफीनामक फ्रेंच पंडितास यानें अगदीं तल्लीन करून सोडलें

(अश्वाचें वर्णन)

पश्चात्पुच्छं वहति विपुलं तच्च धूनोत्यजस्रं
 दीर्घग्रीवः स भवति खुरास्तस्य चत्वार एव ।
 शष्पाण्यत्ति प्रकिरति शर्कट्पिडकानाम्रमात्रान्
 किंवा ख्यातैर्व्रजति स पुनर्दूरमेह्योहि यामः ॥

आतां फक्त एकाच रसाचीं उदाहरणें द्यावयाचीं राहिलीं आहेत. मागे कालिदासाविषयीं लिहितांना उदात्त रसाचीं उदाहरणे बरींच देतां आलीं. कारण तीं त्याच्या ग्रंथांतून जागोजाग पुष्कळ आढळतात. पण भवभूतीच्या नाटकांत तसें नाहीं. ' मालतीमाधवा ' चा नववा अंक, तसेंच ' महावीरचरिता ' चा पांचवा व सातवा अंक यांखेरीज बरील रसाचीं उदाहरणें फारशीं कोठेंही आढळत नाहींत. या गोष्टीचें कारण तरी उघडच आहे. काव्य रचणारास हव्या तितक्या विषयाचा समावेश आपल्या ग्रंथांत करण्यास जशी सवड असते तशी नाटककारास असत नाहीं. मूळचें संविधानक हवें तसे बदलून घालण्यास किंवा अगदीं नवेंच रचण्यास जरी त्यास मुभा असते, तरी पात्र, प्रसंग, स्थल इत्यादिकांच्या औचित्याकडे त्यास दुर्लक्ष करितां येत नाहीं— म्हणजे त्या त्या पात्रास, प्रसंगास व स्थलास जें जितकें शोभेल तितकेंच तें त्यास घालावें लागतें. शिवाय नाटक म्हणजे जगांतील व्यवहाराचें चित्र होय. यास्तव लोकांत बोलण्याचालण्याचा प्रकार जसा आढळतो तसाच सामान्यतः नाटकांत उतरावा लागतो. या सर्व निर्बंधामुळे नाटककारास आपले सर्व गुण एकाच नाटकांत प्रकट करितां येत नाहींत. सारांश, कवीच्या व विशेषतः नाटककाराच्या एकट्या-दुकट्या ग्रंथावरून त्यांच्या गुणांची इयत्ता काढणें अगदीं असमंजस होय. असो. आतां वर सांगितलेल्या रसाचीं कांहीं उदाहरणे आम्ही वाचकांस सादर करितों, त्यांवरून त्यांची खात्री होईल की, हा रस थोड्याच ठिकाणीं जरी आणला आहे, तरी तो साधण्याची आपल्या कवीचे ठायीं चांगली शक्ति होती.

संपातिः—नूनमद्य वत्सजटायुरभिवादनाय मलयकंदरकुलायमुपसी
दति ।

तथाहि—

पर्यायक्षणदृष्टनष्टकुम्भः संवर्तविस्तारयो-
नीहारीकृतमेघमोचितधुतव्यक्तरुद्रद्विद्युतः ।
आरात् कीर्णखणत्खणीकृतगुरुग्रावोच्चयश्रेणयः
श्यैनेयस्य बृहत्पतत्रधुतयः प्रख्यापयंत्यागमम् ॥

महावीरचरित ५

जटायुः—तदयमार्यो मन्वंतरपुराणगृध्रराजः संपातिः ।

अहो भ्रातृस्नेहः !

पुराकल्पे दूरोत्पतनखुरलीकेलिजनिता-
दतिपत्यासंगात् परितपति गात्राणि तपने ।
अवष्टभ्यासौ मामुपरि ततपक्षः शिशुरिति
स्वपक्षाभ्यां प्लोषादविकलमरक्षत् करुणया ॥

जटायुः—(उत्पत्य । गगनगमनमभिनीय)

एषोऽहं प्रलयमरुत्प्रचंडरंहः-
संक्षिप्तप्रथिम पिबन्निषांतरिक्षम् ।
क्षेपीयो मलयगिरेर्निवासभूभृत्-
संसक्तक्षितिरुहजालमभ्युपेतः ॥

(लंका पेटून झालेला आकांत)

॥ नेपथ्ये ॥

भ्रांतीः सप्ताधिकानां प्रविद्धदरुणैरर्चिषां चक्रवालैः
द्राग्वीराणामलक्ष्यप्रसृतिरतिसमुत्तप्तारौक्म्यालयेषु ।

अर्धप्लुष्टापसर्पद्रजनिचरभटोद्गाढकल्पांतशंकं
लंकां प्रौढो हुताशः सह परिदलितोऽग्नेस्त्रिकूटेन लीढे ॥

महावीरचरित ६

चंद्रकेतूनें युद्धनिमंत्रण केले असतां लव त्याकडे जाण्यास निघाला;
पण सेनेचा पुन्हा आपणाभोंवतीं गराडा पडत चाललेला पाहून क्रोधाने
म्हणतो:—

लवः—धिग्जाल्मान् ।

अयं शैलाघातक्षुभितवडवावक्रहुतभुक्
प्रचंडक्रोधार्चिर्निचयकवलत्वं व्रजतु मे ।
समंतादुत्सर्पन् घनतुमुलसेनाकलकलः
पयोराशरोधः प्रलयपवनास्फालित इव ॥

उत्तररामचरित ५

भवभूतीचे ग्रंथ म्हणजे काय तीं तीन नाटकेंच, या मानानें
पाहतां वरील उतारे एकंदर पुष्कळच झाले. तरी असें करणें इष्ट नसून
त्याबद्दल आम्हास वाचकांची माफी मागितली पाहिजे असें आम्हांस
अगदी वाटत नाही. आपल्या थोर पूर्वजांच्या विशाल बुद्धीचे प्रत्यक्ष
प्रमाण होऊन राहिलेलें जें विद्यारूप महाभांडार आपणापाशी आहे—
कीं जें मात्र या देशाचें अक्षय्य वैभव होय; ज्याचें या पूर्वी मुसल-
मानांच्यानें हरण करवले नाही, व या पुढें युरोपातील राष्ट्रांच्या तडा-
क्यासमोर टिकाव न निघून जरी एतद्देशीय लोकांचा बिचाऱ्या अमे-
रिकनांप्रमाणें कालेंकरून कदाचित् समूळ निःपात झाला, (ईश्वर करो
आणि असें कधींही न होवो !) तरी जगत्प्रलयावाधि जें या लोकांचें
नाव घेऊन उठेलच उठेल, सध्यांच्या निकृष्ट स्थितीस्तव बाकिच्या सर्व
जगास सर्वथा तिरस्कारास्पद झालों असतांही आपणांस ज्या एकाकडे
पाहून सर्व अद्यापि मान देत आहेत; व इतउत्तर आपला उदय दैव-
योगेंकरून पुनः झालाच तर तो जें बीजरूप झाल्याविना संभवत

नाहीं—त्याविषयीं केवळ अंधपरंपरेने सामान्यतः शुष्क अर्थवाद कर-
ण्यापेक्षा त्याचें साक्षात् स्वरूप व थोरवी ही सर्वांच्या प्रत्ययास आणून
देण्यास जो यत्न करील त्यानें पदोपदो वाचकांची त्यांस त्रासविल्या
बद्दल क्षमा मागत असले पाहिजे हें आम्हांस अत्यंत अनुचित दिसतें.
ज्याप्रमाणें एखाद्या नेणत्या मुलास त्याच्या बापाचें भुईत पुरलेलें अपार
द्रव्य पुनः दृष्टिगोचर करविणारास त्यास श्रमविल्याबद्दल मोठासा
संकोच धरण्याची गरज नाहीं, त्याप्रमाणेच आपल्या प्राचीन महाशय
कवींच्या वाग्रत्नांचें सौंदर्य आमच्या वाचकांपैकीं मर्मज्ञतेच्या संबंधानें
जे अंमळ कमतर असतील त्याच्या बुद्धीच्या आटोक्यांत आणून
देताना वरचेवर सबबी सांगण्याची आम्हांस फारशी जरूर दिसत
नाहीं असो. लिहिण्याचे एकंदर तात्पर्य इतकेच कीं, ज्या प्रीतिपूर्वक
उत्साहाने हें काम आम्ही हातीं धरलें आहे तोच भाव आमच्या
वाचकांनींही मनांत धरून आमचे साहित्य केलें पाहिजे; व ज्या अर्थी
त्यांवर श्रम म्हणून वाचनाचेच काय ते पडणार त्या अर्थी ही विनंती
अयोग्य होय किंवा ती मान्य केली असता त्यांस जड पडणार आहे
असें खाचित कोणीही म्हणणार नाहीं असा आम्हास पूर्ण भरवसा
आहे. तरी शेवटीं येथें एका गोष्टीबद्दल वाचकांची आम्हांस माफी
मागणे अवश्यच होय. ती इतकीच कीं, वरील कल्पना केवळ स्वतः-
च्याच अधीरपणावरून आम्ही दुसऱ्याविषयीं कदाचित् केली असेल,
व हा बहुधा खोटाही आळ असेल कसेही असो; निदान आमचा
तरां मनोगत अभिप्राय सर्वांस कळविणें अत्यंत उचित होय.

याप्रमाणें संस्कृत कवीत परम विख्यात असे जे **कालिदास व
भवभूति** त्यांविषयीं आम्हास जे जे लिहावयास सुचले तें तें आम्हीं
आमच्या वाचकांस सादर केलें. आतां या निबंधाच्या आरंभीं जो
उपाद्धात केला आहे त्यास अनुसरून येथें कांहीं लिहिणे अवश्य होय.
कालिदास व भवभूति यांच्या जोडीस सर्व प्रकारे बसविण्यासा-
रखा तिसरा कोणताही कवि नाहीं, यास्तव संस्कृतांतील अत्युच्च कवि-
वृंदांत हे दोघेच कायते मोडतात. दोघांसही कवित्वाची उत्कृष्ट स्फूर्ति
स्वभावसिद्ध असून भाषाही तशीच दोघांची अंकित होती. दोघां-

च्याही कल्पनेत व पदरचनेत अगदी साधेपणा असून प्रौढता, रसिकता इत्यादि जे महाकवींचे गुण ते अगदी पूर्णत्वाने दृष्टीस पडतात. दोषांचा काल मात्र एकच किंवा अंमळ जवळ जवळही असणे संभवत नाही. तथापि फार पूर्वीपासून लोकांच्या दंतकथांनी त्यांची इतकी गद्दी घालून दिली आहे की, इतःपर ती कधीही निषण नाही; व शोधक पंडितांनी ती तोडण्याविषयी कितीही वाद उभे केले व कशीही बलवत्तर प्रमाणे आणली, तरी हे दोषे कविमणी भोजराजाच्या सभेतील पंडितांची शिरोरत्ने होती. त्याचे त्या गुणिजनैकपक्षगती राजाने कंठमण्यांप्रमाणे निरंतर लालन करावे. प्रसंग कितीही हलका—विषय कितीही तुच्छ असला तरी आपल्या वाणीच्या अस्खलित रसाने त्यास त्यांनी भूषित करावे, दोषांच्या वाक्चातुर्यात झटापटी चालाव्या, व परस्परांच्या रसमय कृति पाहून दोषांनी क्षणभर स्पर्धा विसरून त्यांचे हृदयोल्लासभरांत अभिनेदन करावे इत्यादि असत्यमय भासांतच रंगून जाणे मनास आवडते; व ज्या वृथासत्याभिमानी निष्ठुर शोधकांनी वरील मनोरम भ्रमाचा निरास करण्याकडे आपलो बुद्धि खर्चिली त्यांस शतशः शाप देऊन त्यांनी सर्वथा निर्णय केलेल्या सत्याचीही ते पर्वा करीत नाहीत !

यापुढे वरच्याहून कवित्वात खालोखाल असा जो दुसरा कविवृंद त्याविषयी लिहू.

१. भवभूतीच्या ग्रंथांत मागे सांगितल्याप्रमाणे लाब लाब अशी समासघटक पद आढळतात खरी, पण ती सहज समजण्यासारखी असून क्वचित् प्रयोगानुरोधान घातली आहेत यास्तव वराल उल्लेखास विशेष बाध येईलसे वाटत नाही.

वाणभट्ट.

रुचिरस्वरवर्णपदा रसभाववती जगन्मनो हरति ।

तार्किक तरुणी नहि नहि वाणी वाणस्य मधुरशीलस्य ॥

विदग्धमुखमंडन-धर्मदास.

संस्कृत कवितेच्या मध्यमावस्थेत झालेले कवि एकंदरीत पाहतां पुष्कळच आहेत. त्या सर्वांचा निर्देश यथास्थितपणे करणे म्हणजे सामान्य काम नव्हे; ते होण्यास पुष्कळ श्रमाची व कालाची आवश्यकता आहे. यास्तव त्यांतील मुख्यांपैकीं तीन मात्र येथे घेऊन त्याविषयी लिहितों. हे तीन कवि वाणभट्ट, सुबंधु आणि वंडी हे होत.

मध्यमकालीन कवीत या तिघांचेच पृथक्त्वानें वर्णन करण्याचें एक मोठें कारण असें आहे कीं, संस्कृत भाषेत गद्यरूपानें काव्य रचण्याचा यांनींच नवा प्रकार काढला. गद्यग्रंथ म्हटले म्हणजे काव्यग्रंथामागूनच व्हावे हा नियम सर्वभाषासाधारण होय; व याचें काय्णही उघड आहे. ज्याच्यात्याच्या अनुभवावरून बहुधा सर्वास माहीत आहे कीं, लहानपणीं मनुष्याची कल्पना जशी चलाख असते तशी मोठेपणीं रहात नाही. जसजसें मनुष्यास कळूं लागतें तसतसा या कल्पनाशक्तीचा

१ 'गद्यरूप काव्य' या शब्दाचा आमच्या पुष्कळ वाचकास अर्थबोध न होऊन ते गोंधळात पडतील. परंतु 'रसात्मकं काव्यम्' या काव्य-लक्षणाकडे व 'गद्य' आणि 'पद्य' या शब्दाच्या मूलार्थाकडे अंमळ लक्ष दिलें असतां हा भ्रम तेव्हाच दूर होईल. 'गद्य' (गद्—बोलणें) म्हणजे जी साधारण व्यावहारिक बोलण्याची भाषा तिजसारखी रचना; व 'पद्य' (पद्—छंदाचा चवथा भाग) म्हणजे छंदाबद्ध कृत्रिम रचना-रस हा स्वतंत्रच आहे, त्याचा शब्दरचनेशीं बिलकुल संबध नाही. तो पद्यग्रंथांत असला म्हणजे त्यास जशी 'काव्य' ही संज्ञा येत, 'शीच तो गद्यग्रंथातही असतां त्यास ही संज्ञा कां येऊं नये ? तसेंच दुसऱ्या पक्षीं केवळ पद्यरचनेवरूनच ग्रंथांस कविता म्हणत नाहींत,—उदाहरणार्थ, 'अमरादि कोश,' 'मनुसंहिता' इत्यादि.

न्हास होऊं लागून विचारशक्तीचा उदय होऊं लागतो. हाच गोष्ट एकंदर राष्ट्रांही लागते. तें सज्ञानदर्शेत येऊं लागलें असतां पहिल्यानें त्याच्या कल्पनाशक्तीचा कवित्वरूपाने विकास होऊं लागतो. असें होतां होतां कांहीं काळानें याच कल्पनाशक्तीच्या पोटी तत्वजिज्ञासा-म्हणजे भोवतालच्या सृष्टीत जे अनेक चमत्कार व आश्चर्यमय पदार्थ प्रातक्षणीं इंद्रियगोचर होत आहेत व कांहीं कालनियमंकरून होतात त्यांचें तत्व म्हणजे वास्तविक स्वरूप काय आहे हे समजण्याची इच्छा हीही स्वभावतःच उद्भवते. पण या दुसऱ्या मानसिक शक्तीचा पहिलीं स्वभावाविरोध आहे. कारण कल्पना म्हणजे मुळीं असत्यभासमय; तेव्हां तिचें व तत्वजिज्ञासेचें, कीं जिला निवळ सत्यच पाहिजे, अशांचें कसें जमेल ? असो. याप्रमाणें तत्वजिज्ञासा जसजशी बळावूं लागते तसतशी कल्पनाशक्ति अधिकाधिक क्षीण होऊं लागते—म्हणजे कवित्वास अनुकूल अशी जी मनाची पहिली कोमळ अवस्था ती जाऊन सत्यासत्यविवेचनरूप जी कठोर मानसिक शक्ति तिचा पगडा होतो. तेव्हां अर्थातच काव्यग्रंथ मागें पडून उत्तरोत्तर प्रतिपादनमय विषयांकडे लोकांच्या मनाची प्रवृत्ति होते. आता अशा विषयांवरील ग्रंथास छंदोबद्ध रचना मुळींच शोभत नाही. लोकव्यवहारांतील भाषा हीच तिला योग्य; यास्तव गद्यग्रंथांचा परिपाठ पडतो. हा परिपाठ पडून ग्रंथरचनेची हीच रीत ठरून जाणें हें एक विद्यावृद्धीचें मोठें चिन्हही होय. कां की, स्वसंयोग, तसेच शब्दालंकार, अर्थालंकार इत्यादि जीं निरनिराळीं बाह्य साधनें कवितेस मनावेधक करण्याकरितां योजिलीं असतात, त्यांतील एकही गद्यग्रंथात नसून केवळ आतील अर्थाच्या सौंदर्यानें व समंजसपणानेच त्यांत मनाचें रंजन होण्यासारखें असतें. असो. हें सर्व प्रस्तुत विषयास फारसें अनुलक्षून आहे असें नाही. तरी येथे येवढा विस्तार करण्याचें कारण इतकेंच कीं, या मनो-रंजक विषयाचें आमच्या मराठी वाचकांस प्रसंगवशात् कांहींसें दिग्दर्शन व्हावें, व 'कवित्वास अज्ञानावस्था विशेष अनुकूल असते,' 'तिचा ज्ञानसंपन्नतेच्या काळात उत्तरोत्तर न्हास होत जातो,' इत्यादि जे सिद्धांत सकृद्दर्शनीं फार विलक्षण वाटतात, त्यांची कांहीं फोड

व्हावी. प्रस्तुत विषयाचा वर प्रतिपादन केलेल्या सिद्धांताशी केवळ व्यतिरेकाचा संबंध आहे—म्हणजे वरील गोष्टींतील एकही त्यास लागू पडत नाही. पूर्वोक्त तीन कवींनीं जरीं गद्यरचनेचा परिपाठ घातला, तरी त्यांची ती रचना केवळ नांवानें मात्र तशी; वस्तुतः पाहिलें तर ती पहिल्या काव्यरचनेचेच रूपांतर होय. प्राचीन ग्रीक व रोमन लोकांत ज्या प्रकारच्या गद्याची प्रवृत्ति पडली, व सांप्रतकाळीं इंग्लिश वगैरे युरोपांतील भाषांत ते ज्या प्रकारचे आहेत, तसें संस्कृतांत कोणत्याही काळीं प्रचारांत आल्याचें कळत नाही. त्यांतील गद्याची तऱ्हा वेगळीच, तशी इतर कोणत्याही भाषेत नसेल. या भाषेत वर्णांच्याच ठायीं कांहीं विलक्षण माधुर्य व प्रौढत्व असल्यामुळे, रचनावैचित्र्यास शब्दचातुर्य, समास करण्याचे चमत्कारिक प्रकार व त्यांच्या दीर्घत्वाविषयीं अनिर्बंध, इत्यादि गोष्टींचे आनुकूल्य असल्यामुळे, एका छंदाव्यतिरिक्त बाकी सर्व कवितेचा थाट गद्यास देणे अगदीं सुकर झालें; व यास्तवच वरील तिघा ग्रंथकारास कवींत गणिलें आहे.

बाणभट्ट हाच बाकीच्या दोघापेक्षां विशेष प्रसिद्ध आहे, यास्तव आतां त्याजपासूनच वर्णनास आरंभ करूं.

मागील दोघा कवीपैकीं एकाचा कुलवृत्तांत मात्र समजला होता, पण स्थल व काल हीं दोन्हीही अज्ञात होती; व दुसऱ्याविषयीं माहिती तर त्याच्या एका नांवाखेरीज दुसरी बहुधा कोणतीच नव्हती. परंतु प्रस्तुत प्रसंगीं लिहिण्यास आनंद वाटतो कीं, प्रकृत कवीच्या संबंधें वाचकांची जिज्ञासा काहीं अंशीं तृप्त होण्याचें साधन बरेंच आहे.

बाणभट्टानें आपल्या अत्यंत प्रसिद्ध 'कादंबरी' नांवाच्या ग्रंथांत आरंभीं प्रस्तावनेंत आपल्या पूर्वजांचीं नांवें सांगितलीं आहेत; पण याखेरीज त्यांत दुसरी काहीं माहिती नाही. ती त्याचा दुसरा आलीकडे सांपडलेला ग्रंथ 'हर्षचरित' यावरून बरीच मिळते. या ग्रंथाच्या पहिल्या उच्छ्वासाच्या (भागाच्या) सरतेशेवटीं पुढील मजकूर सांपडतो:—

बाणभट्टाच्या बापाचें नांव **चित्रभानु** व आईचें नांव **राज्यदेवी**. बाण चवदा वर्षांचा असतां त्याचा बाप मरण पावला. **भद्र-**

नारायण, ईशान व मयूरक हे त्याचे बाळमित्र होते. त्याचें घर शोण (सोन) नदीच्या पश्चिमेस प्रीतिकूट नांवाच्या एका गांवीं असे. याच नदीच्या कांठीं समोरच्या बाजूस याष्टिगृह म्हणून एक गांव असे. हें गांव सोडून पुढें गेलें म्हणजे श्रीकंठनामक देश लागे. यांत हर्ष-राजाची राजधानी होती.

याप्रमाणें आपल्या कवीच्याच ग्रंथावरून त्याच्या स्थलाचा निर्णय झाला, व कुलवृत्तांतही कांहींसा समजला. पण काल समजण्यास मार्ग कोणता ? जर या देशाचा प्राचीन काळचा इतिहास आपणापाशीं समग्र असता, तर तो असल्या प्रसंगीं फार कामास येता. पण काय करावें ! तें साधन आपणापाशीं मुळींच नाहीं असें म्हटलें पाहिजे. बाकी सर्व प्रकारें प्राचीन ग्रीक व रोमन लोकांशीं टक्कर देऊन राहिले असतां व कोठें कोठें तर त्यांच्याहूनही वरचढ झाले असतां, आपल्या पूर्वजांच्या हातून वियेचें हें एक मोठेंच अंग राहिलें. ग्रीक लोकावर जशी मोठ-मोठी परचक्रें आलीं, व त्यांची वीरश्री कसास लागली, तसें येथें कधींही न झाल्यानें म्हणा, अगर हिरॉडटस्, जिनोफन्, थुसिडिडीज् यांच्याप्रमाणें आपल्या देशचे विद्वान् प्रवासविमुखतेमुळे देशपर्यटन कधींच करीत नसत म्हणून, किंवा त्यांनीं नरस्तुते मिथ्या कल्पित्यास्तव, किंवा ग्रंथ बुढाल्यामुळे,—कोणत्याही कारणानें म्हणा, येवढी गोष्ट स्पष्ट दिसते कीं, आपल्या देशाचा प्राचीन इतिहास बहुतकरून ठार बुडाला. ही महाहानि केवळ त्याच्याच संबंधानें शोचनीय आहे असें नाहीं,—तर एकंदर ग्रंथांच्या संबंधानेही होय. ज्याप्रमाणें गाढ अंधकारांत रंग, रूप, आकारमान, अंतर इत्यादिकांचीं भाणें सर्व नष्ट होतात, त्याप्रमाणें एका इतिहासाशिवाय साऱ्या ग्रंथसमूहभर गोंधळ माजला आहे, कोणता आधीं झाला, कोणता मागून झाला, कोणत्याचा कसा प्रसंग होता, इत्यादि अनेक गोष्टी समजण्याची मनास मोठी उत्कंठा वाटत असते; व त्या समजण्यांत पुष्कळ वेळां मोठी बहार असून कधीं कधीं तर ती सगळी बहुधा त्यांतच असते. आथेन्स शहरांतील आरिस्तोफेनीज् नांवाच्या एका प्रहसनकाराचें 'मेघमाला' म्हणून एक प्रहसन अद्याप प्रसिद्ध आहे. तें जर आपल्या 'प्रबोधचंद्रो-

दया'प्रमाणेंच इतिहासप्रसिद्धिश्चून्य असतें, तर त्यांतील रस सगळ्या गेल्यासारखाच न होता काय ? सारांश, ज्याप्रमाणे एकाद्या मृतस्त्रीच्या मुखावरून तिच्या अवयवांची ठेवण, तिचा वर्ण इत्यादि मात्र दृश्य असतात, पण जिवंतपणचा नूर व तोंडावरील एकंदर खुमारी यांचा एकदा अस्त झाला तो झाला, त्याची पुनः कल्पनाही होत नाही, त्याप्रमाणेंच सस्कृत भाषेतील ग्रंथांची नूतन शोभा त्या त्या कालाबरोबरच बहुधा चिरकाल लयास गेली असे म्हणण्यास चिंता नाही ! परंतु जर तीच शोभा इतिहासरूप तजबिरीत आजपर्यंत जशीची तशी राहती, तर सूर्योदय होऊन दिशा फांकल्यावर नद्या, वृक्ष, पर्वत इत्यादिकांना चित्रविचित्र असणारें भूपृष्ठ जसे 'सुव्यक्त होऊन रम्य दिसूं लागतें, तसा पूर्वोक्त ग्रंथसमूह सध्यांप्रमाणे घोंटाळ्यांचा न भासतां नीट क्रमावर दिसता, व त्यापासून आतांपेक्षां पुष्कळपट आनंद व लाभ होता. असो. याप्रमाणें आपल्या देशाचा पुरातन इतिहास नसल्यामुळे आपली व एकंदर जगाचीही मोठी हानि झाली आहे. आता 'राजतरंगिणी'सारख्या ग्रंथाचा प्रसंगवशात् कांही उपयोग होतो खरा, पण त्यासही इतिहास हें नांव वस्तुतः शोभत नाही. कारण एक तर त्यांची धाटणी शुद्ध इतिहासासारखी नसून केवळ काव्यासारखी असते, व दुसरें असें की, इतिहासाचे दोन मोठे आधार जे कालक्रम व भूगोल (देशज्ञान) त्याकडे यांत फार लक्ष दिलेले नसतें. हिंदुस्थान देश विस्तीर्ण पडला, त्यामुळे निरनिराळ्या प्रांतांच्या राजांनी निरनिराळे शक चालवावे यामुळेही काळाचा निश्चय करण्यास अडचण पडते.

१ हा विस्तीर्ण ग्रंथ चार भाग मिळून आहे. पहिला भाग कल्हण पंडित यानें करून त्यांत काश्मीर देशाचा इतिहास इ० सन ११४८ पर्यंत लिहिला आहे. दुसरा जोनराजकृत असून त्यांतील वृत्त इ० स० १४१२ पर्यंत आहे. तिसरा श्रीवरपंडित (जोनराजाचा शिष्य) यानें रचून त्यांत इ० स० १४७७ पर्यंत झालेली हकीकत लिहली आहे. आणि चवथा प्रजयभट्टकृत असून त्यांत अकबरानें काश्मीर जिंकल्याचा वृत्तांत व पुढालाही थेट शाहाअलम बादशहापर्यंत लिहिला आहे. काव्यरीत्याही हा ग्रंथ फार प्रशंसनीय आहे.

शिवाय, आपल्या लोकांत पूर्वीपासून एक मोठी गैदी चाल पडलीशी दिसते ती ही की, शक म्हणून लिहावयाचा नाही. इतके पुरातन ग्रंथ आजपर्यंत चालत आले आहेत; पण त्यांतून शक घातलेले असे काही निघालेच तर फारच थोडे निघतील यात संशय नाही. फार लांब कशाला ? अजूनही मराठी पत्रांत पाहिले तर महिना व तिथि येवढी मात्र घातलेली आढळतात, वर्षाचा शक म्हणून कधी मिळावयाचा नाही. तेव्हां एकंदर म्हणण्याचे तात्पर्य हेच की, आपल्या प्राचीन ग्रंथकारांचा काळ शोधून काढण्याची साधने आपणापाशी बहुतकरून मुळीच नाहीत तथापि प्रस्तुत प्रसंगी एक मोठ्या चमत्काराची व अंमळ लज्जेची गोष्ट आमच्या वाचकांस कळविणे आहे—ती ही की, बाणकवि केव्हां झाला याविषयीची आपली उत्कंठा, जी आपले स्वतःचे ग्रंथ तृप्त करण्यास समर्थ झाले नाहीत, ती एका चिनी ग्रंथाने सहज केली !!

येवढी आश्चर्याची गोष्ट कशी घडली, व चिनी ग्रंथाचा आणि बाणकवीच्या काळाचा संबंध काय हे नीट लक्षांत येण्यास थोडे ऐतिहासिक वृत्त येथे सांगणे अवश्य होय. आमच्या सर्व वाचकांस येवढी गोष्ट तरी खास माहित असेल की, मुसलमानांची सत्ता आपल्या लोकांच्या बुद्धीच्या प्रसारास प्रतिबंधक होऊन तिची वाढ तिने मुळीच खुंटविल्याच्या अगोदर शेंकडो वर्षे धर्माच्या संबंधाने या देशांत काही मोठ्याच उत्थापालथी झाल्या होत्या. आर्य लोकांचा मूळचा जो वैदिक धर्म त्यावर पहिला मतभेद बुद्ध याने काढला. याच्या मतास कालगत्या पुष्कळ लोक अनुसरून धर्मात दुफळी झाली, व हे नवे लोक आपणास बौद्ध असे म्हणवू लागले. यांची नवीं मते कोणती होती, यांचा उदय, प्रसार व लय केव्हां झाला व कशामुळे झाला, वगैरे गोष्टी इतिहासकारास मोठा मनोरंजक विषय होत्या; पण आतां बोलून उपयोग काय ? मागलीच दिलगिरीची गोष्ट पुनः एकवार येथे सांगितली पाहिजे की, इतिहासाच्या अभावास्तव या महालाभास आपण एकंदर जगासह अंतरलो. असो. बुद्धाविषयी जरी आपणास काही माहिती नाही, तरी येवढी गोष्ट स्पष्ट दिसते की, त्याची बुद्धि

लोकोत्तर असावी. कां कीं, त्याच्या प्रतिपक्ष्यांनीं म्हणजे ब्राह्मणांनींही त्यास ईश्वराचा साक्षात् नववा अवतार गणला ! जयदेवानें ' गीत-गोविंदा'च्या आरम्भीं म्हटलें आहे.—

निंदसि यज्ञविधेरहह श्रुतिजातं ।

सदयहृदय दर्शितपशुघातं ॥

केशव धृतबुद्धशरीर जय जगदीश हरे ॥ (ध्रुप ८)

यांत बुद्धाचें मुख्य प्रतिपाद्य मत सांगितलें आहे, कीं, ' यज्ञांत वेदाज्ञेवरून पशुहिंसा जी करीत तिचा त्यानें सदय अंतःकरणानें निषेध केला. ' या धर्मसंस्थापकाचा मरणकाल इंग्रेज प्रथकारांनीं ख्रिस्ती शकापूर्वी ६४३ वर्षे म्हणून काढला आहे. यापुढे हा धर्म पुष्कळ उत्कर्ष पावला. ख्रिस्ती शकाच्या पूर्वी सुमारे ३०० वर्षे त्या धर्माचा अशोक म्हणून एक विख्यात राजा राज्य करीत होता. त्यानें आपल्या सर्व राज्यांतून पश्चादिकांची हिंसा बंद करून टाकली होती असें म्हणतात. या काळाचे साक्षिभूत असे कित्येक अक्षरें खोदलेले खांब, कोरीव लेणीं वगैरे अजून कोठे कोठे आहेत. असो. परंतु हें बौद्धांचें वैभव पुढें कांहीं काळाने समूळ लयास गेलें. ख्रिस्ती शकाच्या आरंभाच्या सुमारास बौद्धांचे व ब्राह्मणांचे माठे वाद होऊन त्यांत शंकराचार्यांनीं बौद्धधर्माचे खंडन केले, व पुनः ब्राह्मधर्माची स्थापना केली. याप्रमाणे बौद्धांचा मोड झाल्यावर ते आपल्या खुषीनेच म्हणा, किंवा राजाज्ञेनें, देशत्याग करून कोणी तिबेटांत, कोणी चिनांत, कोणी लंकेत असे जाऊन राहिले. पुढें पुष्कळ काळपर्यंत त्यांस आपल्या मूळच्या देशाची आठवण होती, व मधून मधून कोणी स्वधर्मी लोकांचीं पूर्वीची स्थाने व विशेषतः त्यांच्या धर्मसंस्थापकाची भूमि पाहण्यास हिंदुस्थानांत येत असत. असा एक चिनी यात्रेकरू हुएन-

१. हा एकंदर लोकांचा समज विलम्बन् साहेबांस मान्य पडत नाहीं. त्यांनीं आपल्या कोशाच्या प्रस्तावनेत एके ठिकाणीं असें लिहिलें आहे की, माधवाचार्यांच्या ' शंकरविजय ' ग्रंथावरून व आचार्यांच्याच खुद्द ग्रंथांवरून या मतास कांही आधार सांपडत नाहीं. बरील ग्रंथांवरून पाहतां त्यांचा स्वभाव केवळ सौम्य दिसतो.

संग नांवाचा मागें आला होता. तो इ. स. ६२९ पासून ६४५ पावेतो म्हणजे सुमारे साळा वर्षे हिंदुस्थान फिरला. त्याने आपल्या ग्रंथांत त्या वेळच्या हिंदु राजाचे व जितका देश त्याने पाहिला त्याचे वर्णन इतके उत्कृष्ट केले आहे की, इल्लीचे युरोपांतील प्रसिद्ध संस्कृतज्ञ मोक्षमुल्लर यांनी त्याची फार तारीफ केली आहे. असो; सध्यांच्या प्रसंगी सांगावयाची गोष्ट हीच की, याच हुएनसंगाने आपल्या ग्रंथांत हर्षराजाचे वर्णन केले आहे. तेव्हां यावरून असे निश्चित सम-जते की, इ. स. ६५० च्या सुमारास बाणकवि हयातीत होता. हा महत्वाचा शक शोधून काढल्याचा मान डाक्टर हॉल म्हणून एक विद्वान साहेब मागें कलकत्त्याकडे होता त्याचा आहे. ह्या साध्या गोष्टीवरून जे आमचे नवीन विद्वान विद्येचे साफल्य म्हणजे पल्लवा-प्राहि पांडित्य व शुष्क तर्क, आणि जीविताचे साफल्य म्हणजे चैन व स्तुति, असे आपल्या आचरणावरून लोकांस प्रायः दाखवितात, त्यांनी हा मान घेतला असतां बराच बोध होण्यासारखा आहे !

बाणकवीचा अत्यंत प्रसिद्ध ग्रंथ म्हटला म्हणजे ' कादंबरी ' होय; व हा एकच आजपर्यंत त्याच्या नांवाने गाजत असे, परंतु आलीकडे ' हर्षचरित ' म्हणून एक दुसरा त्याचा ग्रंथ सांपडला आहे म्हणून वर लिहिलेच आहे. हा तरी अजून चोहोकडे प्रसिद्ध झाला नाही तथापि त्याच्या नांवावरून हे स्पष्ट दिसते की, ज्या हर्षराजाने बाणभट्टास आपल्या पदरी ठेविले होते त्याचे यांत त्याने वर्णन केले असेल. ' चंडिकाशतक ' म्हणून आणखीही एक लहानसे काव्य याच कवीच्या नांवावर मोडणारे आलीकडे माहित झाले आहे. यावि-षयी एक चमत्कारिक गोष्ट सांगतात. नुकतेच वर लिहिल्यांत आले आहे की, बाणभट्टाच्या लहानपणच्या मित्रांत मयूर म्हणून एक होता. हा पुढे प्रसिद्ध कवि झाला, व याने आपल्या अंगावरचा महा-रोग जावा म्हणून सूर्यप्रीत्यर्थ ' सूर्यशतक ' नांवाचे एक काव्य केले. या पुण्यकर्माच्या योगाने त्याचा रोग जाऊन तो पुनः पाहिल्यासारखा

झाला. बाणकवीस या देवताप्रसादाचा मोठा हेवा वाढून त्याने आपले हातपाय तोडून घेतले. ते पुनः या वर सांगितलेल्या काव्याच्या योगाने त्यास प्राप्त झाले. अशा लोकवार्ताविषयी आम्ही मागे भव-भूति व कालिदास यांच्या आख्यायिकेच्या संबंधे लिहिलेल्या आपले मत दर्शविलेच आहे. तथापि वरील गोष्टीत समंजसपणा व सौंदर्य हे दोन्ही गुण कमी आहेत असे म्हटल्यावाचून आमच्याने राहवत नाही. बाणकवीच्या नावाने एक नाटकही प्रसिद्ध आहे, ते ' पार्वतीपरिणय ' होय. या नाटकाविषयी आम्ही मागे (फेब्रुवारीचा निबंधमालाअंक पृष्ठ २२१ टीप) एकदा लिहिलेच आहे. त्याशिवाय आणखी येथे काही ज्यास्त लिहिण्याचे कारण दिसत नाही. परंतु बरच्याशिवाय आणखीही एका ग्रंथाचे कर्तृत्व आपल्या कवीकडे येऊ पाहतो आहे. ते अशातशाचे नव्हे, तर प्रसिद्ध नाटक ' रत्नावली ' याचे होय. हे मत वर ज्याचा संबंध आला आहे त्या डाक्टर हॉल्साहेबाचे होय. ' रत्नावली ' चा प्रसिद्ध कर्ता भीहर्ष आहे; परंतु आपला कवि ज्याच्या आश्रयास होता तो हर्ष व हा एकच असल्यास या प्रसिद्धीचे कारण सहज सांगता येईल. ते अर्थात् हेच की, बाणकवीस द्रव्य देऊन त्या राजाने आपल्याच नावावर ते नाटक लिहून घेतले असेल, व एकदा प्रसिद्ध पडून तीच तशी आजपावेतो चालत आली असेल. हा अंदेश तरी वरील साहेबास यण्यास असे कारण झाले की, ' रत्नावली ' तील काही श्लोक वगैरे ' हर्षचरिता ' तील श्लोकांशी जमले. आम्ही ' हर्षचरित ' पाहिले नाही, यास्तव या-संबंधे आम्हांस खात्रीने येथे काहीच म्हणवत नाही. तथापि इतके लिहिणे अवश्य आहे की, ज्या अर्थी हे मत शेंकडों वर्षे चालत आलेल्या प्रसिद्धीस खोडणार, त्याअर्थी चांगली बलवत्तर प्रमाणे असल्याखेरीज वरील वादात निर्णय करणे असंजस होय.

' कादंबरी ' हाच बाणकवीचा अत्युत्तम ग्रंथ होय; व हा त्यानेच स्वतः जेथपर्यंत लिहिला तेथपर्यंतही घेतला असता बराच मोठा आहे. यास्तव त्याच्या कवित्वगुणाचा यांत पुष्कळ समावेश झाला असेल असे म्हणण्यास हरकत नाही. याकरिता त्याचे आणखी कितीही ग्रंथ

असले तरी ते एकीकडे ठेवून सध्यांच्या एकावरूनच त्याच्या कवि-
त्वाची परीक्षा करू, हें मान फार करून चुकणार नाही असे आम्हांस
खास वाटते.

पूर्वागत क्रमास अनुसरून म्हटलें म्हणजे येथे प्रस्तुत ग्रंथाचें संवि-
धानक यावयाचें होतें. पण तसें सांप्रत प्रसंगी आमच्यानें करवत
नाहीं. याचें एक मोठें कारण असें कीं, तें थोड्याथोडक्यांत आटप-
ण्यासारखें नव्हे. एकदां तें लिहावयाचें म्हटलें म्हणजे अगदीं यथा-
स्थितपणीं लिहिलें तर उपयोग; नाही तर फार लांबत चाललें म्हणून
शेवटीं आवराआवर करण्यांत शोभा नाही. यास्तव हें कथानक लिहिणें
हें एका स्वतंत्र ग्रंथाचें काम होय असें समजून तें आम्ही मुळींच
गाळतो; व या ग्रंथाविषयीं सामान्यतः जें पूर्वक्रमानुसार लिहावयाचे
त्यास एकदम आरंभ करतो.

‘ कादंबरी ’ हा ग्रंथ ज्यांस इंग्रजीत “ रोमान्स् ” म्हणतात
अशा अद्भुत कथांच्या वर्गीत मोडेल. यांत कादंबरी ही नायिका
होय. ही गंधर्वकुलांतील असून उज्जयिनी नगरच्या राजाचा पुत्र
चंद्रापीड याशीं हिचें लग्न झालें आहे. हा राजपुत्र दिग्विजयाच्या
प्रसंगानें हिमालयावर कैलासाच्या जवळ तळ देऊन राहिला असतां
एके दिवशीं मृगयेच्या नादांत गंधर्वांच्या प्रदेशांत एकटाव शिरला.
पुढें महाश्वेताशीं व कादंबरीशीं त्याची गांठ पडली आहे. महाश्वेता
ही कादंबरीची सखी असून या कथेंतील उपनायिका होय. हिनें पुंढ-
रीकनामक ऋषिकुमारास वरलें होतें. टाच जन्मांतरों चंद्रापीडाचा
मित्र वैशंपायन झाला; आणि महाश्वेतेच्या शापास्तव पुढें आणखी
पोपट झाला. कथेच्या आरंभी मांगाची मुलगी ज्या पोपटास घेऊन
शूद्रक राजाकडे आली आहे तो हाच पोपट होय. शूद्रकही जन्मांत-
रीचा चंद्रापीड होय. असो. या कथासंक्षेपावरून यांतील संविधानक
केवळें मोठें आहे व किती चमत्कारिक आहे याची कांहीं कल्पना
आमच्या वाचकांस सहज होईल. संविधानकचातुर्य म्हणजे हें होय
कीं, कथेचें बहुधा पर्यवसान होईपर्यंत पुढे काय काय होणार तें वाच-
कांस कळूं न देतां त्याचें कुतूहल सतत जागृत ठेवणें. ही खुबी बाण-

कवीनें प्रस्तुत ग्रंथांत फार उत्कृष्ट ठेविली आहे. पहिल्यापहिल्यानें तर काय पण गोष्ट अगदीं भरांत येऊन गेल्यावरही पुष्कळ वेळपर्यंत तिचें एकंदर धोरण कांहींच उमगत नाही. आजपर्यंत सहस्रावधि लोकांनी ही कथा वाचली असेल, पण त्यांपैकीं जे अत्यंत कल्पक असतील त्यांच्या सुद्धां ध्यानांत ही गोष्ट आली असेल—कों शूद्रक व पोपट हे कथेंतील नायक व उपनायक होत—असें आम्हांस वाटत नाही. जीव-रून ग्रंथास नांव मिळालें ती मुख्य नायिकाच सुमारे अर्धा ग्रंथ वाचून जावा तेव्हां दृष्टीस पडूं लागते; तोंपर्यंत ' कादंबरी ' हें नांव देण्याचें कारण काय तें वाचकांस कांहींच कळत नाही. पुढें गोष्ट जसजशी लांबत जाते तसतसा त्यांस असा संदेह उत्पन्न होतो—निदान एकास तरी तसा झाला—कों ग्रंथकार कथेचा आरंभ (म्हणजे पोपट राजाशीं व जाबालि मुनि आपल्या शिष्यांशीं बोलत आहे हें) विसरून तर गेला नसेलना ! पहिल्या पहिल्या पृष्ठांत मांगाची मुलगी एकदां येऊन जी नाहीशी होते ती अगदीं शेवटल्या शेवटल्या पृष्ठांत पुनः दृष्टीस पडते; व जातीनें मांगाची असतां तिचें अप्रतिम सौंदर्य वगैरे आरंभीं इतकें कां वर्णिले आहे, व तिनें पोपटास राजाच्या स्वाधीन कां केला, वगैरे गोष्टींचा खासा उलगडा अगदीं सरतेशेवटीं पडतो. असो. याप्रमाणें हें संविधानक मोठ्या चातुर्यानें बाधले आहे; व मराठी वगैरे कोणत्याही अन्य भाषेत या काव्याची जी गोडी उतरणार ती या संविधानकापलीकडे उतरणे केवळ अशक्य होय.

पण हें संविधानक म्हणजे वरील सुंदर इमारतीचा केवळ पाया मात्र झाला. यांतील मधुर व प्रौढ वर्णरचना, श्लेषांची खुबी, जागोजागचीं विचित्र व हुबेहुब वर्णनें, भाषणाचा ओघ, इत्यादिकांनीं या ग्रंथास जी विलक्षण शोभा आली आहे ती कोठवर सांगावी ! गीर्वाण भाषा अगोदर जात्याच अनेक गुणांहीं मनोहर; मग बाणभट्टासारख्या सहृदय, चतुर व कल्पक कवीशीं गांठ पडून ती त्यास अगदीं वश झाल्यावर काय पुसावें ! जे जे चमत्कार होतील ते थोडेच ! खरो-खर, ज्यांनीं ज्यांनीं आपल्या कवीची वाचकांस आपल्या सहज वाग्वि-स्तरानें थक् करून सोडण्याची व मनास पदोपदीं चकित करण्याची

शक्ति प्रत्यक्षतः अनुभविली असेल, त्यांपैकी कोणता रासिक पुढील गोवर्धनोत्तीचे यथार्थत्व मनांत आणून मान डोलवणार नाही व आचार्यास दुवा देणार नाही !--

जाता शिखंडिनी प्राक् यथा शिखंडी तथाऽप्रगच्छामि ।
प्रागल्भ्यमधिकमवाप्तुं वाणी बाणो बभूवेति ॥

“ ज्याप्रमाणे पूर्वी शिखंडिनी ही शिखंडी झाली, त्याचप्रमाणे वाणी (सरस्वती) अंगी धीटपणा येण्यास बाण झाली असें मला वाटतें. ” या आयेंत आचार्यांचे सहृदयत्व आणि चातुर्य यांतून कशाची जास्त तारीफ करावी हें आम्हास समजत नाही !

याप्रमाणे प्रस्तुत ग्रंथ अनेक गुणानां रमणीय झाला आहे. ज्या कोणास हिंदु लोकांचा कल्पकपणा, संस्कृत भाषेचे शब्दार्थरूप अक्षय भांडार, श्लेषादि विचित्र चमत्कार करतां येण्याची तिच्या अंगची अप्रतिम शक्ति, तिच्या कवित्वाचे अत्यंत उज्ज्वल स्वरूप, हीं सर्व एकवट झालेली पहावयाचीं असतील, त्यांची इच्छा सांप्रत ग्रंथ पूर्ण करील. तसेंच प्राचीन काळचे रीतरिवाज वगैरेही यावरून लक्षांत येतात; आणि मुसलमान आदिकरून परस्थ लोकांनीं दुर्दशा करून सोडल्याचा अगोदर या पुर्वजभूमीचे जें अगार वैभव फार दूरदूरच्या देशांतही गाजत होतें त्याची कल्पना या ग्रंथावरून जितकी मनांत येईल तितकी कदाचित् दुसऱ्या कोणत्यावरूनही येणार नाही !

‘ कादंबरी ’च्या रचनेच्या संबंधाने एक चमत्कारिक गोष्ट घडण्यांत आली तीही येथें सांगणें अवश्य होय. या ग्रंथाचे दोन भाग

१ भारतांतील उद्योगपर्वाच्या शेवटीं शिखंडीची कथा सांगितली आहे. काशिराजाची कन्या अंबा भीष्माचा मूढ उगवण्याकरितां दुसऱ्या जन्मीं पडिष्यानें शिखंडिनी झाली. मग एका यक्षानें तिला आजन्म आपलें पुंस्त्व दिल्यावरून तीच शिखंडी झाली. नंतर भीष्माच्या वधास हा शिखंडी कारण झाला. तेठ्ठां या कथेस अनुलक्षून गोवर्धनाचार्य म्हणतात, कीं याप्रमाणेंच वाणीचा बाण (बवयोरभेदः) झाला असें मी समजतो !

आहेत,—पण ते कविकृत नव्हेत, तर कालकृत आहेत ! बाणभट्टानें हें काव्य सुमारें अर्धापर्यंत पोंचविलें न पोंचविलें तोंच एकाएकीं मृत्यूनें त्यावर झडप घातली. पूर्वार्धाच्या शेवटीं म्हणजे जेथें कथाविच्छेद झाला आहे तेथें,—आरंभलेलें (कादंबरीचें) भाषणही शेवटास न जातां तसेंच तुटक राहिलें आहे; तें पुढील भागात पुरें केलें आहे. अशी अप्रतिम कृति ज्यानें तिचा नकाशा पहिल्यानें मनांत आणिला त्याच्याच हातून शेवटपर्यंत उतरली नाहीं हें पाहून मनास फार खेद वाटतो; व ही संस्कृत भाषेची एक मोठी हानीच झाली ! असो. गेली गोष्ट ती गेलीच; पण प्रस्तुत प्रसंगां येवढी तरी मोठ्या समाधानाचीच गोष्ट होय, कीं एकाद्या अध्याच होऊन राहिलेल्या सुंदर इमारतीप्रमाणें पाहणारास आनंद व शोक एकाच काळीं सर्वथा न होऊं देण्याची तजवीज बाणभट्टाच्या पुत्रानें करून ठेविली आहे. यानें रचलेला उत्तरार्ध जरी पूर्वार्धाच्या केवळ जोडीसच बसवितां येणार नाहीं, तरी इतकें निर्वास्तपणे खचित म्हणतां येईल कीं, ही रसिकवर्गांची सेवा इतर कोणाच्याही हातून त्याच्यासारखी होणे केवळ अशक्य होतें. बापाशीं निरंतर सहवास असल्यामुळें, व विशेषतः तो बापापाशींच लहानपणापासून शिकला असेल यास्तव त्याच्या कवित्वगुणांची झांक त्यावर पडण्याचा जितका संभव होता तितका अर्थांतच दुसऱ्यावर पडण्याचा नव्हता,—मग या दुसऱ्याची बुद्धि कितीही अचाट, व 'कादंबरी'शीं परिचय कितीही प्रसक्त कां असेना ! बाणभट्टानेंच हें काव्य स्वतः तडीस नेलें असतें तर तें आहे त्याच्या दिढीनें तरी खास वाढले असतें, व उत्तरार्धांत सध्यां आहे त्याहून रसही पुष्कळ येता यांत संशय नाहीं. तथापि बापानें अंतकाळीं सांगितलेल्या अल्पमात्र संविधानकावरून मूलग्रंथाशीं विसंगत न होईल अशा रीतीनें पुत्रानें कथापरिशेष लिहिला ही गोष्ट काहों सामान्य नव्हे ! महान् महान् ग्रंथकारांसही आपल्या सर्व कृतींत तर काय, पण कधीं कधीं एकाच कृतींतही, सारखा रस आणवत नाहीं—कारण कोणत्याही शिल्प-कामांत पाहिलें असतां रंग येणें हें जितके वेळेच्या गुणावर असतें तितकें कारागिराच्या मेहेनतीवर असत नाहीं. पहा कीं, मिस्टन्

कवीची बुद्धि येवढी अचाट असतांही त्यास 'प्याराडैज् लास्ट' हें काव्य जसें साधलें तसें त्याचाच उत्तर भाग 'प्याराडैज् रिगेन्ड्' हें साधलें नाहीं. तसेंच असेंही अनेक वेळां घडून आलें आहे कीं, ग्रंथकारांनीं आपली एकदा झालेली कीर्ति आणखी वाढवावी या आशेनें आपल्या मूळ ग्रंथांत फेरफार केले; पण भलतेंच होऊन पहिला रस मात्र उतरला. यास्तव जे शहाणे आहेत ते एकादा काव्यादि ग्रंथ उत्कृष्ट साधला असतां त्यास पुनः हात लावीत नाहींत. हें तर स्वतःच्याच ग्रंथाविषयी झाले. मग दुसऱ्याच्या ग्रंथांत हात घालून त्यांत फेरफार करणे किंवा जुळवाजुळव करणे हें तर केवढें कठीण व केवढें जोखमीचें काम आहे हें काय सांगावें ! ज्याप्रमाणें मनुष्यामनुष्याचा स्वभाव, चेहेरा, स्वर वगैरे अगदीं सारखीं कधींही मिळत नाहींत, त्याचप्रमाणें एकासारखे एकाचे बुद्धिगुणही सांपडत नाहींत. शिवाय मोठमोठ्या बुद्धिमानांसही बहुत काळ सतत परिश्रम करून या गुणांपैकीं एकाद्यांतच अत्यंत नैपुण्य प्राप्त होतें, व बाकीचे अर्थात् सरासरीच राहतात. कोणाचा कल गद्याकडे, कोणाचा पद्याकडे, कोणाचा इतिहासाकडे, कोणाचा निरनिराळ्या शास्त्रांकडे, इत्यादि जसजसा असतो, व त्यांत त्याचा व्यासंग जसजसा झालेला असतो, त्या त्याप्रमाणें त्या त्या विषयांत तो वस्ताद होऊन जातो. अनेक गुण एकाचेच ठायीं एकवट झाल्याची उदाहरणे सीझर, आरिस्टोटल, कालिदास यांच्यासारखीं लक्षावधि मनुष्यांत एकाद्यांचीच ! सामान्यतः म्हटलें म्हणजे एकेक गुणच पूर्णतेनें साध्य होण्यास जन्मचें जन्म घालवावें लागतें. असो. तेव्हां लिहिण्याचें एकंदर धोरण हें कीं, ज्या अर्थीं एकाचें मन दुसऱ्याशीं सर्वथा सारखें मिळत नाहीं, त्या अर्थीं एकाच्या कृतींत दुसऱ्यानें हात घालणें म्हणजे मोठेंच साहस होय. याविषयीं प्राचीन काळचे एक अत्यंत प्रसिद्ध उदाहरण फार समर्पक आहे. वर सांगितलेला चतुरस्र सीझर हा मोठा रणधुरंधर होता. यानें लढाईत फावलेल्या वेळांत आपल्या निरनिराळ्या मोहिमांचें संक्षिप्त टिपण करून ठेविलें; तें अजून प्रसिद्ध आहे. तें टिपण लिहिण्यांत त्याचा हेतु असा होता कीं, आपणामागें एकाद्या महान्

इतिहासकारानें त्या वेळचा वृत्तांत लिहितांना आपला लेख आधार घेऊन त्यावर विस्तार करावा. पण चमत्कार काय कीं, तसें काहीच न होतां तें टिपण अजून जसेचें तसेंच आहे; व त्या वेळच्या इतिहासावर अत्युत्कृष्ट व प्रमाणभूत ग्रंथ असा तोच होऊन बसला आहे. **सीझर** बादशहाच्या मार्गे अनेक नामांकित इतिहासकार झाले, पण त्यांतून एकासही असा भरंवसा आला नाहीं कीं, त्याची उत्कृष्ट मूलरचना मोडल्यासारखें आपल्या हातून कांहीं होईल. सारांश, स्वतः नवीच रचना करणे इतकें कठीण नाहीं. पण दुसऱ्याच्या ग्रंथास जोड लावून दोघांचा एक जीव करून देणें म्हणजे प्रतिसृष्टि करण्याप्रमाणेंच बहुधा परम दुर्घट होय. अशा साहस कृत्यात अपयश न येतां सिद्धि झाली म्हणजेच अगोदर मोठी भिळविली म्हणून समजावें. **बाण-**पुत्राच्या 'कादंबरी' परिशेषाविषयी निदान इतकें तरी खास म्हणतां येईल असें आम्हांस वाटतें !

असें सांगतात कीं, 'कादंबरी'चा राहिलेला भाग बापाच्या पहिल्या प्राद्धापूर्वी, म्हणजे एका वर्षाच्या आंत, संपविण्याचा यानें संकल्प केला होता, व त्याप्रमाणें केलें.

याचे खुद्द नांव काय होतें तें माहीत नाहीं, व तें यानें 'कादंबरी'च्या उत्तरार्धांतही सांगितले नाहीं. याचे कारण उघडच आहे. बापाच्या अंतकाळचा नियोग त्याने पूर्ण केला इतकेच; त्यांत त्यानें कांहीं नवें व स्वतःचेंच असे केले नाहीं. शिवाय ज्याप्रमाणें 'चंद्र-तांताचा द्रव केवळ चंद्राधीन,' त्याप्रमाणे **बाणभट्टा**च्या पूर्वार्धाचीच तातोटी उचलून उत्तरार्ध सर्वथा रचला आहे. यास्तव सर्व ग्रंथ आपल्या बापाच्याच नांवानें प्रसिद्ध असावा या उद्देशाने याने आपलें नांव प्रगट करतां बुध्याच नाहींसें होऊं दिलें असावें असें वाटतें. या गोष्टीवरून त्याची पितृभक्ति दिसून येते; व उत्तरार्धाच्या आरंभी जी त्यानें शेडीशी प्रस्तावना केली आहे तिजवरून त्याचा स्वाभाविक व बुद्धि-प्रस्कारजन्य विनयही स्पष्ट दिसतो. ही प्रस्तावना वाचतांना मनाची कांहीं चमत्कारिकच अवस्था हाते ! कथेच्या नायिकेपर्यंत नुकताच पोचून आपला कवि ऐन भरांत जें येतो आहे तोंच त्याच्या आयु-

ध्याची मर्यादा संपून हा अप्रतिम ग्रंथ तसाच अर्धा राहिला हें पाहून मन फार उदास होतें, व पुढील मंगलाचरणही अमंगलवत् भासूं लागतें. पुढील पद्यें प्रस्तावनारूप असताही कर्वाविषयी विलापपर असल्याप्रमाणें लागतात, व त्यांतील वृत्तांचा मंदपणा ही वृत्ति मनांत विशेष उत्पन्न होण्यास कारण होते. तसेच वंशपरंपरेनें फार क्वचित् येणारे जे बुद्धिगुण ते या बापलेकांत येऊन बहुधा कधीही न झालेली जी गोष्ट—म्हणजे बापानें केलेल्या कृतीचें पुत्राच्या हातून परिपूरण होणें—ती या प्रसंगी झालेली पाहून मनास मोठें कौतुक वाटतें; व येवढ्या साहसकृत्यांत त्यास कसें यश येईल तें येवो असा मोठा धाक पडतो. पण ग्रंथ जसजसा वाचावा तसतसा तो ऱ्हामी होत जाऊन शेवटीं त्याची धन्य वाटते !

‘ कादंबरी ’ तील मुख्य रस काय तो शृंगार होय. त्याच्या खालोखाल अद्भुत व कष्टन हे मधे मधे साधले आहेत; आणि बाकी-च्यांची कोठें कोठें प्रसंगवशात् उगीच झांक मात्र आली आहे. या ग्रंथांतील पदरचनेचा विशिष्ट प्रकार त्याच्या प्रत्येक पृष्ठांत स्पष्ट दिसतो, तो लांब लांब समास घालण्याची रीत हा होय. ही कालिदास, भर्तृहरि वगैरे प्राचीन कवींच्या ग्रंथांतून बिलकुल दिसत नाही. चार पांच पदे समस्त केलीं म्हणजे पराकाष्ठा असें त्यांच्या काव्यांत बहुधा आढळतें. पण कालक्रमानें ही मूळची साधी रीत सुटून जेव्हां कवितेस सजविण्याचा यत्न सुरू झाला, तेव्हां समास लांब लांब घालून पदरचनेस विचित्रता आणण्याची कल्पना सहजच सुचली; व असें करणें पद्यापेक्षा गद्यांत फार सोईचें व विशेष शोभणारें असल्यावरून गद्यरचनेचा परिपाठ पडला असावा असेही दिसतें. सध्यां जे संस्कृत ग्रंथ प्रसिद्ध आहेत त्यांवरून पाहतां असें वाटतें कीं, ही नवीन पद्धति सुबंधु कवीनें प्रथमतः काढिली असावी. तीच पुढे बाणभट्ट व दंडी यांनीं उचलली. ^१ भवभूतीनेंही हा थाट कोठें कोठें प्रस.

१ हा निबंध जेव्हां प्रथम लिहिला तेव्हां आमचे असें मत होतें, हें पुढील दंडीच्या निबधावरून चुकीचें आहे असें लक्षांत येईल.

गानुसार केला आहे हें मागे सांगितलेच आहे. आतां ही रचना सदोष किंवा अदोष होय याविषयीही येथे कांहीं लिहिणे अवश्य होय. ज्या वेळेस संस्कृत भाषेचा सर्वथैव प्रचार होता त्या वेळीं अशी रचना किती विलक्षण वाटती हें आतां समजणें कठीण आहे. तथापि तिच्या तर्फेनें एक दोन गोष्टी वाचकांस कळविणें जरूर वाटतें. एक तर हीच की, ज्या अर्थी **बाण**, **भवभूति** अशा विख्यात कवींनींही ती आपल्या ग्रंथांत आणली आहे त्या अर्थी निदान त्या वेळच्या पंडितांस तरी ती सदोष वाटली नाही हें सिद्ध आहे; कां की, तसे असतें तर या कवींची कीर्तीच न होती. त्या वेळीं संस्कृत भाषेचा एकंदर प्रचार बुद्धन ती वरिष्ठ पदवीचे लोक, विद्वान् वगैरे मात्र बोलत असतां हें खरें; तरी येवढें खचित आहे की, वरील पदरचनेस विलक्षण म्हणून ठरविण्यास त्या काळच्या लोकांस जो कांहीं थोडाथोडका अधिकार होता तो त्यावरही आणखी बाराशें वर्षे लोटून गेल्यामुळे आम्हांस तर बिलकुल राहिला नाही. तेव्हां हिच्याविषयी सध्या व यापुढे केवळ बाह्यतः मात्र मत देण्यास केणास अधिकार आहे,— म्हणजे ही रचना कानास कशी लागते व हिच्या योगानें मनास चमत्कार व आल्हाद वाटतो की नाही. आतां या दुसऱ्या संबंधानें तरी नवें मत देण्यास फारशी जागा राहिली आहे असें नाही. हा **बाण**-कवीचा ग्रंथ आज बाराशें वर्षे विद्वद्भंडासमोर आहे, व **गोवर्धन**प्रभृति सहृदयाधुरीण रसिकांच्या कसास लागून उत्कृष्ट ठरला आहे. तेव्हां द्वीपांतरस्थ लोकांचे किंवा ब्रह्मांडातले आणखी कोठचेही नवे कस आणले तरी त्यास धास्तीचें कारण इतःपर उरलेंच नाही. यास्तव हें आमचें पुढील मत त्यांच्याचेंच पुनरुच्चारण होय असें आम्ही समजतो. ‘ कादंबरी ’ त शृंगाररसच प्रधान असल्यामुळे तींतील पदरचनेंत कवीनें मादव व लालित्य हे गुण विशेष साधले आहेत. तसेंच प्रसाद हाही गुण या काव्यांत सर्वत्र आढळतो. हें येथें विशेषेंकऱ्ण

१ ‘ कवि ’ या शब्दानें **बाणभट्ट** व त्याचा पुत्र हे दोघेही व्याख्याचे हें सांगायलास नकोच.

सांगण्याचें कारण उघडच आहे कीं, यांत मोठमोठे समास व विशेषतः मधून मधून पुष्कळ श्लेषही साधले आहेत; पण वाचण्याबरोबर त्या सर्वांचा तेव्हांच उलगडा पडतो. अर्थाची यत्किंचित्ही हानि न होऊं देतां किंवा त्यास क्लिष्टता न आणतां बाणभट्टानें श्लेषादि विचित्र शब्दरचना केली, यावरून संस्कृत भाषा त्यास किती वश होती हें स्पष्ट दिसतें. वर आलेल्या गोवर्धनाचार्यांच्या आर्येचा व “ बाणोच्छिष्टं जगत्सर्वम् ” या पंडितप्रसिद्ध वाक्याचा मुख्यार्थही तोच आहे. प्रस्तुत ग्रंथ वाचतांना दोन प्रकारचे मात्र भ्रम मनास होतात एक हा कीं, जेथें जेथें लांब लांब वर्णनें आहेत तेथें अन्वय नीट लक्षांत येण्याकरितां त्याच्या निरनिराळ्या टप्प्यांवर धोरण ठेवावें लागतें; व दुसरा हा कीं, अशा वर्णनांत अनेक कल्पनांची एकेच ठिकाणीं गर्दी असल्यामुळे त्यांतील प्रत्येक मनांत नीट भेरेतोंपर्यंत थांबावें लागतें. पण हे भ्रमही वाचण्याच्या बहारींत समजल्या न समजल्यासारखेच होतात.

आतां या ग्रंथांतील कांहीं उत्कृष्ट स्थलांचे उतारे वाचकांच्या परीक्षेकरितां घेतों.

पहिल्यानें शृंगाररसाचे. हाच रस सांप्रत काव्यांत प्रधान आहे हें मागें सांगितलेंच आहे; व याकडे आपल्या कवींचा केवढा ओढा आहे हें त्याच्या नुसत्या प्रस्तावनेवरूनही दिसून येतें. खलांची निंदा व सज्जनांची स्तुति हा कवींचा बहुधा संप्रदाय ठरूनच गेला आहे, त्यास अनुसरून प्रस्तुत कवि लिहितोः—

कटु क्लृप्तो मलदायकाः खलास्तुदंत्यलं बंधनशृंगला इव ।
मनस्तु साधुध्वनिभिः पदे पदे हरंति संतो मणिनूपुरा इव ॥

“ दुर्जन हे पायांतील बिड्यांसारखे कर्णकटु शब्द (भाषण) करतात, आणि मलाची (पातकाची) जोड करून देतात; पण सज्जन हे रत्नांच्या पैजणांप्रमाणें पदोपदीं मंजुल शब्दानें (मधुर भाषणानें) मनास रिझवितात. ”

१ ‘ सर्व जग बाणकवीचें उष्टें आहे, ’ म्हणजे त्यानें कांहीएक सोडलें नाहीं.

वरील पद्याच्या उत्तरार्धात कवीच्या मनाची झांक कशी स्पष्ट दिसते आहे ! मागे (संस्कृत कवींच्या वर्णनाच्या आरंभी) ‘ हृदय-वसतिः पंचबाणस्तु बाणः ’ म्हणजे ‘ कवितावधूच्या हृदयांत वास करणारा साक्षात् पंचबाण (मदने) च बाणकवि होय ’ असें जें जयदेवानें म्हटले आहे त्यांतोल्ही आशय हाचें. असो. या वरील पदांची सार्थकता पुढील उतान्यांवरून सहज प्रत्ययास येईल.—

आरंभीच्या शूद्रक राजाच्या स्नानसमारंभाचें वर्णनः—

अवतीर्णस्य जलद्रोणीं वारविलासिनीकरमृदितसुगं-
धामलकोपलिप्तशिरसो राज्ञः समंतात् समुपतस्थुरंशुक-
निबद्धस्तनपरिकराः दूरसमुत्सारितवलयबाहुलताः समु-
त्क्षिप्तचरणाभरणाः कर्णोत्संगोत्सारितालकाः गृहीतज-
लकलशाः स्नानार्थमभिषेकदेवता इव वारयोषितः । ता-
भिश्च समुन्नतकुचमंडलाभिः वारिमध्यप्रविष्टः करिणी-
भिरिव वनकरी परिवृतस्तत्क्षणं रराज राजा । द्रोणीस-
लिलादुत्थाय च स्नानपीठममलस्फटिकधवलं वरुण इव
राजहंसमारुरोह । ततस्ताः काश्चन मरकतकलशप्रभा-

१ धर्मदासनामक कवीने आपल्या ‘ विदग्धमुखमंडन ’ ग्रंथांतही अशाच अर्थाची एक छेकापन्हुति (श्लेषाचा एक प्रकार) घातली आहे. ती हीः—

रुचिरस्तरवर्णपदा रसभाववती जमन्मनो हरति ।

तत्किं तरुणी नहि नहि वाणी बाणस्य मधुरशीलस्य ॥

कोणी म्हणतो; “ अहाहा ! तिच्या स्वराचें, वर्णाचें व पदांचें सौंदर्य काय सागावें ! रस व भाव हे तिच्या अंगी खेळत असल्यामुळें ती सर्वांच्या मनात अगदीं भरून जाते ! ” हें ऐकून दुसरा त्यास विचारितो, “ कोणरे ही ! कोणी तरुणी काय ? ” तो उत्तर करतो, “ छे छे ! तरुणी नव्हे. हें वर्णन रसाळ जो बाणकवि त्याच्या वाणीचें मां केलें ! ”

‘ स्वर, ’ ‘ वर्ण, ’ ‘ पद, ’ ‘ रस, ’ ‘ भाव, ’ या पदांवर श्लेष आहे हें सांगणें नकोच. त्याचे दुहेरी अर्थही उघडच आहेत.

श्यामायमाना नलिन्य इव मूर्तिमत्यः पत्रपुटैः काश्चिद्र-
जतकलशहस्ता रजन्य इव पूर्णचंद्रमंडलविनिर्गतेन ज्यो-
त्स्नाप्रवाहेण काश्चित् कलशोत्क्षेपश्रमस्वेदार्द्रशरीरा जल-
देवता इव स्फाटिकैः कलशैस्तीर्थजलेन काश्चित् मलय-
सरित इव चंदनमिश्रेण सलिलेन काश्चिदुत्क्षिप्तकलशपा-
श्व्विन्यस्तहस्तपल्लवाः प्रकीर्यमाणनखमयूखजालकाः प्र-
त्यंगुलिविवरविनिर्गतजलधाराः सलिलयंत्रदेवता इव
काश्चित् जाड्यमपनेतुमाक्षितवालातपेनेव दिवसश्रिय इव
कनककलशहस्ताः कुंकुमजलेन वारांगनाः क्रमेण राजा-
नमभिषिषिचुः ॥

कादंबरीची व चंद्रापीडाची पहिली भेट झाल्यावर त्यास राहण्या-
रितां क्रीडापर्वतावरील बंगला देववून महाश्वेता कादंबरीच्या बापास
भेटण्याकरितां निघून गेली. हा क्रीडापर्वत कादंबरीच्या महालाजवळच
होता. मग भोंवतालच्या उपवनांची शोभा पाहण्याकरितां चंद्रापीड
बाहेर आला आहे असें पाहून मदनपरवश झालेली कादंबरी कुलीन-
तोचित लज्जा सोडून त्यास पाहण्याकरितां आपल्या गच्चीवर उभी
राहिली. त्या वेळचे वर्णन--

कादंबरी तु तं दृष्ट्वा चिरयतीति महाश्वेतायाः किल
वर्तमानलोकयितुं विमुच्य तं गवाक्षं अनंगक्षितचित्ता
सौधस्योपरितनं शिखरमारुरोह । तत्र च विरलपरिजना
सकलशशिमंडलपांडुरेणातपत्रेण हेमदंडेन निवार्यमा-
णातपा चतुर्भिर्बालव्यजनैश्च फेनशुचिभिरुद्धयमानैरुप-
वीज्यमाना शिरसि क्लृप्तमगंधलुब्धेन भ्रमतां भ्रमरकुलेन
दिवापि नीलावगुंठनेव चंद्रापीडाभिसरणवेशाभ्यासमिव
कुर्वती कैलासशिखर इव गौरी मुहुश्चामरशिखां समा-
सज्य मुहुश्छत्रदंडमवलंब्य मुहुस्तमालिकास्कंधे करौ वि-
न्यस्य मुहुर्मंदलेखां सखीं परिष्वज्य मुहुः परिजनांतरित-
सकलदेहा नेत्रत्रिभागेण मुहुरावलितत्रिवलीवलय परि-

वृत्य मुहुः प्रतीहारीवेप्रलताशिखरे कपोलं निधाय मुहुर्निश्चलकरविधृतामधरपल्लवे वीटिकां विनिवेश्य मुहुरुद्धर्णकर्णोत्पलप्रहारपलायमानपरिजनानुसरणदत्तकतिपयपदा विहस्य तं विलोकयन्ती तेन च विलोक्यमाना महांतमपि कालमतिक्रांतं नाज्ञासीत् ॥

तोच प्रसंग पुनः—

ततः क्रीडापर्वतकगतं उदयगिरिगतमिव चंद्रमसं चंदनदुकूलहारधवलं चंद्रापीडं द्रष्टुं उत्सारितवेत्रच्छत्रचामरचिह्ना निषिद्धाशेषपरिजनानुगमना तमालिकाद्वितीया चित्ररथसुता पुनरपि तदेव सौधशिखरमारोह । तत्रस्था च पुनस्तथैव विविधविलासतरंगितैर्विलोकितैर्जहारास्य मनः । तथा हि मुहुर्नितंबविबन्धन्यस्तवामहस्तपल्लवा अंसप्रावृतांशुकानुसारप्रसारितदक्षिणकरा निश्चलतारकालिखितेव मुहुर्जृम्भिकारंभदत्तोत्तानकरतलतया तद्गोत्रस्खलनमिया निरुद्धवदनेव मुहुरंशुकपल्लवताडितनिःश्वासाभेदतुल्यमधुकरमुखरतया प्रस्तुताह्वानेव मुहुरनिलगलितांशुकसंवरणसंभ्रमद्विगुणीकृतभुजयुगलप्रावृतपयोधरतया दत्तालिंगनसंज्ञेव मुहुः केशपाशाकृष्टकुसुमपूरितांजलिसमाघ्राणलीलया कृतनमस्कारेव मुहुरुभयतर्जनीभ्रमितमुक्ताप्रलंबतया निवेदितहृदयोत्कालिकोद्गमेव मुहुरुपहारकुसुमस्खलनविधुतकरतलतया कथितकुसुमायुधशरप्रहारवेदनेव मुहुर्गलितरशनानिबिडनियमितचरणतया संयम्यार्पितेव मन्मथेन मुहुश्चलितोरुविधृतशिथिलदुकूला क्षाततलदोलायमानांशुकैकदेशाच्छादितकुचा चाकेतपरिवर्तनवृद्ध्यतिवलीलता अंसस्त्रस्तचिकुरकलापसंकलनाकुलकरकमला कटाक्षक्षेपधवलीकृतकर्णोत्पलं विलक्ष्यस्मितसुधाधूलिधूसरितकपोलं सार्चकृतवदनमनेकरसमंगिभंगुरं विलोकयन्ती तावदवतस्थे बाधदुपसंहृतालोको दिवसो बभूव ॥

वरील दोन चुटक्यांत कादंबरीच्या मुगध लीलांचें वर्णन किती खुबीदार केलें आहे ! याचप्रमाणें आणखीही जागोजागचे हवे तितके उतारे घेतां येतील; पण प्रस्तुत ग्रंथांतील शृंगाराची ओळख करून देऊन रासिक वाचकांस चटक लावण्यास वरील तीनच उतारे अगदीं बस आहेत. तथापि आणखीही एका स्थलाचा येथें विशेषतः निर्देश केल्यावांचून आमच्यानें राहवत नाही. मागे इतकें लिहिलेंच आहे की, चंद्रापीड मृगयेच्या नादांत गंधर्वांच्या प्रदेशांत एकटाच शिरला. पुढें त्यास एका-हून एक अद्भुत असे प्रसंग कवीनें घडवून आणले आहेत. पहिला अच्छोदनामक विस्तीर्ण व रम्य सरोवराचें दर्शन, दुसरा त्या निर्जन वनांत दूरवर ऐकूं आलेला मधुर गायनस्वर, व तिसरा शिवाल्यांत बसून शिवगीत गाणाऱ्या दिव्य कन्येचें दर्शन. ही कन्या महाश्वेता होय. पुढें राजपुत्राचें तिनें आदरातिथ्य केल्यावर त्यानें तिला आपला वृत्तांत विचारला. तेव्हां तिनें आपलें गंधर्वकुलातील जन्म वगैरे सांगून पुंडरीकनामक एका दिव्य ऋषिकुमाराची व तिची अकस्मात् गांठ कशी पडली, दोघांचें प्रेम तत्क्षणीं कसें जडलें, 'व शेवटीं रात्रीच्या समयीं त्याचें अभिसरण' करण्यास निघाली असतां त्यास मदनवेदनेनें गतप्राण झालेला पाहून तिची अवस्था कशी झाली, वगैरे सर्व आपली कथा तिनें त्यास इत्थंभूत निवेदन केली. हा कथाभाग फारच चित्तवेधक आहे. यांत शृंगार, करुण व अद्भुत या तीन रसांचें मिश्रण आहे. त्यांतून शृंगाराचा प्रकार अत्यंत शुद्ध असल्यामुळे व महाश्वेतेच्या मनाचा थोरपणा दाखविल्यामुळे तर या गोष्टीस विशेष शोभा आली आहे. स्थलौचित्याची तरी यांत उणीव आहे असें नाही,— हिमालयाचे अत्युच्च प्रदेश येथील स्थल होत. सारांश, चंद्राणीडास या प्रदेशीं प्रथम येतांच अत्यंत विस्मय व हर्ष झाला त्याप्रमाणेंच वाच-

१ ' अभिसरण ' हा पारिभाषिक शब्द आहे. साहित्यशास्त्रांत नायिकाचे आठ प्रकार वर्णिले आहेत, त्यांतीलच एक ' अभिसारिका ' होय. जी स्त्री अत्यंत कामातुर होतसाती काळोख्या रात्रीं निळें वस्त्र परिधान करून आपल्या बल्लभाकडे चोरून जाते तिला ही संज्ञा लावतात.

कांस होतें, व पुढें काय बरें असेल अशी त्यांस विलक्षण उत्कंठा लागते. पण त्यांच्या कल्पनेची मोठी मोठी धांवही खऱ्या गोष्टीपर्यंत पोचत नाही. असो. या स्थलाचा उतारा येथे घेण्याची सोय नाही यास्तव आमच्या वाचकांनी तो मुळांतच पढावा.

शृंगाराखेरीज इतर रसही या ग्रंथांत कोठे कोठे आहेत, पण ते अप्रधान असल्यामुळे त्यांचे उतारे येथे घेणे इष्ट दिसत नाही. यास्तव या ग्रंथांत जीं जागोजाग रसभरित वर्णने आहेत त्यांचेच उतारे आतां वाचकांस सादर करतो.

कथारंभीचा पोपट ज्या विस्तीर्ण शाल्मली वृक्षावर राहत होता त्याचें तो वर्णन करतो:—

तस्यैव पद्मसरसः पश्चिमे तीरे राघवशरप्रहारजर्जरितजीर्णतालतरुखंडस्य च समीपे दिग्गजकरदंडानुकारिणा जरदजगरेण सततमावेष्टितमूलतया बद्धमहालवाल इव तुगस्कंधावलींबिभिरनिलवेल्लितैराहिनिमौकैर्धृतोत्तरीय इव दिक्चक्रवालपरिमाणमिव गूढता भुवनांतरालविप्रकीर्णेन शाखासंचयेन प्रलयकालतांडवप्रसारितभुजसहस्रमुडुपतिशकलशेखरमिव विडंबयितुमुद्यतः पुराणतया पतनभयादिव गगनस्कंधलघ्नः निखिलशरीरव्यापिनीभिरतिदूरोन्नताभिर्जीर्णतया शिराभिरिव परिगतो व्रततिभिः जरातिलकविंदुभिरिव कंटकैराचिततनुः इतस्ततः परिपीतसागरसलिलैर्गगनागतैः पन्नरथैरिव शाखांतरेषु निलीयमानैः क्षणमंबुभारालसैराद्राकृतपल्लवैर्जलधरपटलैरप्यदृष्टशिखरदेशः तुंगतया नंदनवनश्रियमिवावलोकयितुमभ्युद्यतः समीपवर्तिनामुपरि संचरतामंबरतलगमनखेदायासितानां रत्निरथतुरंगमाणांसूक्ष्मपरिष्कृतैः फेनपटलैः संदेहिततूलराशिभिर्धवलकृतशिखरशाखः वनगजकपोलकंडूयनलघ्नमदानिलीनमसमधुकरमालेन लोहशृंगलाबन्धनिश्चलेनैव कल्पस्थायिना मूलेन समुपेतः कोटराभ्यंतरनिविष्टैः स्फुराद्भिः

सजीव इव मधुकरपटलैः दुर्योधन इवोपलक्षितशकुनि-
पक्षपातः नलिननाभ इव वनमालोपगूढः नवजलधरगृह
इव नभसि दर्शितोन्नतिः अखिलभुवनतलावलोकनप्रा-
साद इव वनदेवताना अधिपतिरिव दंडकारण्यस्य नायक
इव सर्ववनस्पतीनां सखेव विध्यस्य शाखाबाहुभिरु-
पगृह्येव विध्याटवीमवस्थितो महान् जीर्णः शाल्मली-
वृक्षः ।^१

पोपटाचा एकंदर इतिहासच फार अद्भुत आहे. त्यांतून तो
शाल्मली वृक्षावर होता त्या वेळचा वृत्तात—म्हणजे शबरानी त्या
अरण्यांत पारध केली, शेवटीं एकांने त्या वृक्षावर चढून पुष्कळ राघू
माना मोडून खालीं टाकून दिले; त्या कहरातून हा चमत्कारिक रीतीनें
दैववशात् निभावला वगैरे गोष्टी तर फारच चमत्कारिक असून त्यांचें
वर्णन फार छानदार केलें आहे. त्या वाचतांच मोठें कौतुक वाटून
पुढील ग्रंथाच्या एकंदर उत्कृष्टपणाविषयी त्या जणूं काय आश्वासनच
देतात. त्यांचाच एक लहानसा मासला वरील वर्णन होय. यांतील
रस उदात्त होय. या रसाची आणखीही उदाहरणें या ग्रंथांत कित्येक
ठिकाणीं आहेत. त्यापैकीं हें एक दुसरें;—वर सांगितलेल्या अच्छोद
नामक सरोवराचें वर्णनः—

प्रविश्य च तस्य तरुखंडस्य मध्यभागे मणिदर्पणमिव
त्रैलोक्यलक्ष्म्याः स्फटिकभूमिगृहमिव वसुंधरादेव्या
निर्गमनमार्गमिव सागराणां निष्यंदमिव दिशा अवतार-
मिव जलाकारं गगनतलस्य कैलासमिव द्रवतामापन्नं
तुषारगिरिमिव विलीनं चंद्रातपमिव रसतामुपेतं हराट्ट-
हासमिव जलीभूतं त्रिभुवनपुण्यराशिमिव सरोरूपेणा-
वस्थितं वैदूर्यगिरिजालमिव सलिलाकारेण परिणतं शर-
दभ्रवृंदमिव द्रवीभूयैकत्र निष्यंदितं आदर्शभवनमिव प्र-

१. वरील उताऱ्याचें जराठी भाषांतर पाहणें असल्यास 'निबंध-
माला' अंक १३ पहावा.

चेतसः स्वच्छतया मुनिमनोभिरिव सज्जनगुणैरिव हरि-
णलोचनप्रभाभिरिव मुक्ताफलांगुभिरिव निर्मितं आपू-
र्णपर्यंतमपि अंतःस्पष्टदृष्टसकलवृत्तांततया रिक्तमिवोप-
लक्ष्यमाणं अनिलोद्धतजलतरंगशीकरधूलिजन्मभिः स-
र्वतः समुत्थितैः संरक्ष्यमाणमिवेन्द्रचापसहस्रैः प्रतिमानि-
भेनांतःप्रविष्टसकलकाननशैलनक्षत्रग्रहचक्रवालं त्रिभु-
वनमुद्भिन्नपंकजेनोदरेण नारायणमिव बिभ्राणं आसन्न-
कैलासावतीर्णस्य च शतशो भगवतः खंडपरशोर्मज्ज-
नोन्मज्जनक्षोभचलितचूडामणिचंद्रखंडच्युतेनामृतरसेन
जलक्षालितवामार्धकपोलगलितलावण्यप्रवाहानुकारिणा
संमिश्रितजलं उपकूलतमालवनप्रतिबिंबांधकारिताभ्यं-
तरैः दृश्यमानरसातलद्वारैरिव सलिलप्रवेशैः गंभीरतरं
दिवाभ्युपजातनिशाशंकैश्चक्रवाकमिथुनैः परिन्दिह्यमा-
णनीलोत्पलवनगहनं असकृत्पितामहपरिपूरितकमंडलु-
परिपूतजलं अनेकशो वालखिल्यकदंबककृतसंध्योपा-
सनं बहुशः सलिलावतीर्णसावित्रीभग्नदेवतार्चनकमलं
सहस्रशः सप्तर्षिमंडलस्नानपवित्रीकृतं सर्वदा सिद्धब-
धूधौतकल्पलतावल्कलपुण्याकृतोदकं उदकक्रीडादोह-
दागतानां च गुह्यकेश्वरांतःपुरकामिनीनां मकरकेतुचाप-
चक्राकृतिभिरतिषिकटैरावर्तिभिर्नाभिमंडलैरापीतसलिलं
क्वचिद्वरुणहंसाक्रांतविकचकमलवनखंडं क्वचिद्दिग्गज-
मज्जनजर्जरितजरन्मृणालजालदंडं क्वचित् त्र्यंबकवृष-
भविषाणकोटिखंडिततटशिलाखंडं क्वचिद्यममहिषशृंग-
शिखरबिक्षिप्तफेनपिंडं क्वचिदैरावतमिव मृणालवलय-
लंकृतं महापुरुषमिव मीनमकरकूर्मचक्रप्रकटलक्षणं ष-
ण्मुखचरितमिव श्रूयमाणक्रौंचवनिताविलापं भारतमिव
पांडुधार्तारष्ट्रकुलपक्षकृतक्षोभं अमृतमथनसमयमिव ती-
रावस्थितशितिकंठपीयमानविषं कृष्णबालचरितमिव त-
टकदंबशाखाधिरूढहरिकृतजलप्रपातक्रीडं मदनध्वज-

मिव मकराभिष्टितं दिव्यमिवानिमिषलोचनरमणीयं
 अरण्यमिव विजृम्भमाणपुण्डरीकं उरगकुलमिवानंतशतप-
 त्रपञ्चोद्भासितं कंसबलमिव मधुकरकुलोपगीयमानकु-
 षलयापीडं कद्रुस्तनयुगलमिव नागसहस्रपीयमानपयो-
 गंडूषं मलयमिव चंदनशिशिरवनं असत्साधनमिवाह-
 र्णातं अतिमनोहरमालहादनं दृष्टेरच्छोदं नाम सरो दृष्ट-
 वान् ।

वर सांगितलेल्या शबरांनीं विध्याटवीत शिकारीची धुमाळी करून दिल्यानंतर त्यांचा सेनापति वर वर्णिलेल्या सांवरीच्या झाडाखाली विश्रांति घेण्यास बसला; त्या प्रसंगाचे वर्णनः—

ततः स शबरसेनापतिरटवीपरिभ्रमणसमुद्भवं श्रम-
 मपनिनीपुरागत्य तस्यैव शात्मलितरोरधश्छायायामव-
 तारितकोदंडः त्वरितपरिजनोपनीते पल्लवासने समुपावि-
 शत् । अन्यतमस्तु शबरयुवा ससंभ्रममवतीर्य तस्मात्
 करयुगलपरिक्षोभितांभसः सरसो वैदूर्यद्रवानुकारि प्र-
 लयदिवसकरकिरणोपतापादंबरैकदेशमिव विलीनं इंदु-
 मंडलादिव प्रस्यंदितं द्रुतमिव मुक्ताफलनिकरं अत्यच्छ-
 तथा स्पर्शानुमेयं हिमजडं अरविदकोषरजःकषायमंभः
 कमलिनीपत्रसंपुटेन प्रत्यगोधृताश्च धौतपंकनिर्मला मृ-
 णालिकाः समुपाहरत् । आपीतसलिलश्च शबरसेनाप-
 तिस्ता मृणालिकाः शशिकला इव सैहिकेयः क्रमेणाद-
 शत् । अपगतश्चमश्चोत्थाय परिपीतांभसा सकलेन तेन
 शबरसैन्येनानुगम्यमानः शनैः शनैरभिमतं दिगंतर-
 मयासीत् ॥

चंद्रापीडचा सर्व विद्याभ्यास पुरता झाल्यावर त्याच्या बापाने त्यास उज्जयिनीस माधारा आणला, आणि त्यास यौवराज्याभिषेक करण्याचा विचार ठरविला, तेव्हा एके दिवशी त्यास त्याच्या बापाचा मंत्री जो शुकनास याने त्या प्रसंगास उचित असा सविस्तर उपदेश

केला. हा सामान्य पुस्तकाची आठ दहा पृष्ठे भरण्याइतका मोठा आहे. यांत तारुण्य, राजलक्ष्मी, हाजी हाजी करणारे दुष्ट धूर्त लोक, इत्यादिकांपासून राजपुत्रांस जे जे अनर्थ प्राप्त होतात त्यांचे कवि-संप्रदायानुरूप अलंकारिक वर्णन केले आहे. या स्थलीं बाणकवि अगदीं भरांत आला असून त्यानें आपला शब्दार्थाचा अक्षय कोश पूर्णतेनें प्रगट केला आहे. यांतील राज्यलक्ष्मीचे वर्णन आमच्या रसिक वाचणारांकरितां येथें उतरून घेतां:- -

“—आलोकयतु तावत् कल्याणाभिनिवेशी लक्ष्मी-
मेव प्रथमम् । इयं हि सुभटखड्गमंडलोत्पलवनविभ्रम-
भ्रमरी लक्ष्मीः क्षीरसागरात् पारिजातपल्लवेभ्यो रागं
इंदुशकलादेकांतवक्रतां उच्चैःश्रवसश्चंचलतां कालकूटा-
म्भोहनशक्तिं मदिराया मदं कौस्तुभमणेरतिनैपुण्यं इत्ये-
तानि सहवासपरिचयवशाद्विरहविनोदचिह्नानि गृहीत्वे-
वोद्धता । न ह्येवंविधमपरमपरिचितमिह जगति किंचि-
दस्ति । यथेयमनार्या लब्ध्वापि खलु दुःखेन परिपास्यते
दृढगुणपाशसंदाननिष्पंदीकृताऽपि अपक्रामति उद्दाम-
दर्पभटसहस्रोलासितासिलतापंजरविधृताऽपि अपक्रामति
मदजलदुर्दिनांधकारगजघटितघनघटाटोपपरिपालिताऽ-
पि प्रपलायते न परिचयं रक्षति नाभिजनामीक्षते न
रूपमालोकयते न कुलक्रममनुवर्तते न शीलं पश्यति न
वैदग्ध्यं गणयति न श्रुतमाकर्णयति न धर्ममनुरुध्यते न
त्यागमाद्रिषते न विशेषज्ञतां विचारयति नाचारं पा-
लयति न सत्यमनुबुध्यते न लक्षणं प्रमाणीकरोति गंधर्वन-
गरलेखेव पश्यत एव नश्यति । अद्याप्यारूढमंदरपरिवर्ताव-
र्तभ्रांतिजनितसंस्कारेव परिभ्रमति कमलिनीसंचरणव्य-
तिकरलग्ननलिननालकंटकक्षतेव न क्वचिन्निर्भरमाबध्नाति
पदं अतिप्रयत्नविधृताऽपि परमेश्वरगृहेषु विविधगंधगज-
गंडमधुपानमत्तेव परिस्खलति पारुष्यमिषोपशिखितम-

सिधारासु निवसति विश्वरूपत्वमिव ग्रहीतुमाश्रिता नारा-
यणमूर्तिं अप्रत्ययबहुला च दिवसांतकमलमिव समुप-
चितमूलदंडकोपमंडलमपि मुंचति भूभुजं लतेव विटप-
कानध्यारोहति गंगेव वसुजनन्यपि तरंगबुद्बुदचंचला
दिवसकरगतिरिव प्रकटितविविधसंक्रांतिः पातालगुहेव
तमोबहुला द्विडिबेव भीमसाहसैकहार्यद्वया प्रावृडिव
अचिरद्युतिकारिणी दुष्टपिशाचीव दर्शितानेकपुरुषो-
च्छ्राया स्वल्पसत्वमुन्मत्तीकरोति सरस्वतीपरिगृहीतं ईर्ष-
येव नालिंगति जनं गुणवंतमपवित्रमिव न स्पृशति उ-
दारसत्त्वममंगलमिव न बहु मन्यते सुजनमनिमित्तमिव
न पश्यति अभिजातमहिमिव लंघयति शूरं कंटकमिव
परिहरति दातारं दुःस्वप्नमिव न स्मरति विनीतं पातकि-
नमिव नोसर्पति मनस्विनमुन्मत्तमिव हसति परस्पर-
विरुद्धं च इंद्रजालमिव दर्शयंती प्रकटयति जगति निजं
चरितम् । तथा हि सततमूष्माणमारोपयंत्यपि जाड्यमुपज-
नयति उन्नतिमादधानाऽपि नीचस्वभावतामाविष्करोति
तोयराशिसंभवाऽपि तृष्णां संवर्धयति ईश्वरतां दधाना-
प्यशिवप्रकृतिवमातनोति बलोपचयमाहरंत्यपि लघिमा-
नमापादयति अमृतसहोदराऽपि कटुविपाका विग्रहव-
त्यपि अप्रत्यक्षदर्शना पुरुषोत्तमरताऽपि खलजनप्रिया
रेणुमयीव स्वच्छमपि क्लृषीकरोति यथा यथा चेयं च-
पला दीप्यते तथा तथा दीपशिखेव कज्जलमलिनमेव
कर्म केवलमुद्भमति ॥ ”

चंद्रापीड दिग्विजयास निघाला असतां त्याच्या सैन्याच्या योगानें
जो धुराळा उडाला त्याचें वर्णनः—

शनैः शनैश्च बलसंक्षोभजन्मा क्षितेरनेकवर्णतया क-
चिज्जीर्णशफरक्रोडधूम्रः कचित् क्रमेलकसटासन्निभः
कचित् परिणतरत्नकरोमपल्लवमलिनः कचित् पत्रोर्णतंतु-
पांडरः कचिज्जरठमृणालदंडधवलः कचिज्जरत्नकपिकेश-

रकपिलः कचिद्धरवृषभरोमंथफेनपिंडपांडुरः त्रिपथगा-
 प्रवाह इव हरिचरणप्रभवः कुपित इव मुंचन् क्षमां आ-
 रब्धपरिहास इव रुंधन्नयनानि तृषित इव पिबन् करि-
 करशीकरजलानि पक्षवानिवोत्पतन् गगनतलं अलिनि-
 वह इव चुंबन्मदलेखां मृगपतिरिव रचयन् करिकुंभ-
 स्थलीषु पदं उपात्तविजय इव गृह्णन् पताकाः जरागम-
 पांडरीकुर्वन् शिरांसि मुद्रयन्निव पक्षमाग्रसंस्थितो दृष्टि
 आजिघ्रान्निव मकरंदमधुर्विदुलग्नः कर्णोत्पलानि मदक-
 लकरिकर्णतालताडनत्रस्त इव विशन् कर्णशंखोदरवि-
 वराणि पीयमान इव उन्मुखीभिरवनिपतिमुकुटमणिभं-
 गमकरिकाभिः अभ्यर्च्यमान इव तुरगमुखविक्षेपावियुतैः
 फेनपल्लवकुसुमस्तवकैः अनुगम्यमान इव मत्तगजघटा-
 कुंभभित्तिसंभवेन धातुधूलिवलयेन आलिंग्यमान इव
 चलच्चामरकलापविधुतेन पटवासपांसुना प्रोत्साह्यमान इव
 नरपतिशेखरसहस्रपरिच्युतैः कुसुमकेसररजोभिः उ-
 त्पातराहुरिव दिवसकरमंडलमकांड एव पिबन् नृपप्र-
 स्थानमंगलप्रतिसरवलयमालिकासु गोरोचनाचूर्णायमानः
 क्रकचकृतचंदनक्षोदधूसरो रेणुरूपपात । अपरिमाणव-
 लसंघट्टसमुपचीयमानश्च शनैः शनैः संहरन्निव विश्वम-
 शेषं अकालकालमेघपटलमेदुरो विस्तारमुपगंतुमारेमे ॥

वरील वर्णनपर उताऱ्यावरून आपल्या कवीची वर्णन करण्याची
 शैली, व श्लेष, उत्प्रेक्षा इत्यादि अलंकारांचा समतकार, यांची बरीच
 कल्पना आमच्या वाचकांच्या मनांत आली असेल आतां निराळ्या
 प्रकारचे दोन उतारे घेतों म्हणजे बस झाले

महाश्वेतेचा वर सांगितलेला दुःखवृत्तांत ऐकून कादंबरीनें असा
 निश्चय केला होता कीं, जोंपर्यंत महाश्वेता पतिविरहित असेल तोंपर्यंत
 मी लग्न करणार नाहीं. या तिच्या आग्रहापासून तिचें मन फिर-
 विण्यास तिच्या आईबापांनीं पराकाष्ठा केली; पण ती एकंतो. शेवटीं
 महाश्वेतेलाच त्यांनीं असा निरोप धाडला कीं, तूं तरी कांहीं सांगून

हिचें मन बळीव, त्याप्रमाणें तिनें आपली सखी तरालिका कादंबरीकडे पाठविली असतां ती पुढील उलट निरोप घेऊन माधारी आली:--

“ भर्तृदारिके महाश्वेते, देवी कादंबरी दृढदत्तकंठ-
ग्रहा त्वां विज्ञापयति । यदियमागत्य मामवदत्तरालिका
तत्कथय किमयं गुरुजनवचनानुरोधः किमिदं मच्चित्त-
परीक्षणं किं गृहनिवासापराधनिपुणोपालम्भः किं प्रेम-
विच्छेदाभिलाषः किं भक्तजनपरित्यागोपायः किं वा प्र-
कोपः । जानास्येव मे सहजप्रेमनिष्पंदनिर्भरं हृदयम् ।
एवमतिनिष्ठुरं संदिशंती कथमसि न लज्जिता तथा म-
धुरभाषिणी केनासि शिक्षिता वक्तुमप्रियं परुषमभिधातुं
वा । स्वस्थोऽपि तावत् कश्चिद्दयः कनीयस्यवसान-
विरसे कर्मणीदृशे मतिमुपसर्पयेत् किमुतातिदुःखाभिह-
तहृदयोऽस्मद्विधो जनः । सुहृदुःखखेदिते हि मनसि
कैव सुखाशा कैव निर्वृतिः कीदृशाः संभोगाः कानि
वा हसितानि । येनेदृशीं दशामुपनीता प्रियसखी कथ-
मतिदारुणं तमहं विषमिवाप्रियकारिणं कामं सकामं
कुर्याम् । दिवसकरास्तमनविधुरासु नलिनीषु सहवासप-
रिचयाच्चक्रवाकयुवतिरपि समागमसुखानि परित्यजति
किमतु नार्यः । अपि च यत्र भर्तृविरहविधुरा अपहृतपरपुरु-
षदर्शनादिवा निशं निवसति प्रियसखी कथमिव तन्ममहृ-
दयमपरः प्रविशेज्जनः । यत्र च भर्तृविरहविधुरा तीव्रव्रतक-
र्षितांगी प्रियसखी महत् कृच्छ्रमनुभवति तत्राहमवगणयै-
तत् कथमात्मसुखार्थिनी पाणि ग्राहयिष्यामि कथं वा मम
सुखं भविष्यति । त्वत्प्रेम्णा चास्मिन् वस्तुनि कुमारिका-
जनविरुद्धं स्वातंत्र्यमालंब्यांगीकृतमयशः समवधीरितो
विनयः गुरुवचनमतिक्रमितं न गणितो लोकापवादः व-
निताजनस्य सहजमाभरणमुत्सृष्टा लज्जा सा कथय क-
थमिव पुनरत्र प्रवर्तते । तदयमंजलिरुपरचितः प्रणामो-
ऽयं इदं च पादग्रहणं अनुगृहाण मां वनमितो गतासि मे

जीवितेन सहेति मा कृथाः स्वप्नेऽपि पुनरिममर्थं मनसि ”—इत्यभिधाय तूष्णीमभूत् ॥

वरील उताऱ्याची निराळी तारीफ करणें नको. या ठिकाणीं कवीनें कथेंतलि नायिकेशीं वाचकांचा प्रथम प्रवेश किंचित् करून दिल आहे, आणि तिचा गंभीरपणा, तिची उदारता, स्नेहलता, चातुर्य हे गुण दाखविले आहेत. यांच्या योगानें ती त्यांच्या मनांत भरून त्यांचें अंतःकरण पुढील कथेविषयी उत्कंठित होतें.

वरचे सर्व उतारे ‘ कादंबरी ’ च्या पूर्वार्धातील म्हणजे खुद्द बाणकवीचेच झाले. आतां हा शेवटचा मात्र त्याच्या पुत्रानें रचलेल्या उत्तरार्धातला होय. या एकट्यावरूनच त्याच्या कवित्वाची व पूर्वार्धपूरण करण्याविषयीच्या त्याच्या योग्यतेची वाचकांस सहज परीक्षा होईल.—

कथारंभीचा पोपट आदल्या जन्मीं चंद्रापीडाचा मित्र म्हणजे मंत्री शुक्रनास याचा पुत्र वैशंपायन होता. तो दिग्विजयार्थ निघालेल्या सैन्याच्या बरोबर असून, ते जेव्हां शंद्रापीडाचा माग काढीत महाश्वेतेच्या आश्रमाजवळ येऊन राहिले त्या वेळेस तोही त्यांच्या बरोबर होताच. यापुढें एक फारच चमत्कारिक प्रसंग घडून आला आहे, तसा बहुधा कोठेंही नसेल. वैशंपायन हा पूर्वीच्या जन्मीचा ऋषिकुमार पुंडरीक होय. यास्तव आदल्या जन्मीं महाश्वेतेचा व त्याचा शृंगारवृत्तांत ज्या ठिकाणीं घडला होता त्याच प्रदेशीं तो पुनः कर्मधर्म-संयोगानें आला. असें असतां एके दिवशीं असें घडलें:—

अन्यस्मिन्नहनि आहतायां प्रयाणभेर्यां सञ्जीक्रियमाणे साधने प्रातरेवारमान् वैशंपायनोऽभ्यधात् । अतिपुण्यं तदच्छोदसरः पुराणे श्रूयते । तदस्मिन् स्नात्वा

१ याचें एका पक्षीं कारण उघडच आहे, कीं पुनर्जन्माचें प्रतिपादन केवळ हिंदुधर्मांत मात्र आहे. यूरोपखंडांत हें मत एका पैथागोरियन् नामक पंथास्त्रेरीज कोणी मानीत नाहींत. या पंथाचें हिंदुधर्मोर्ष दुसऱ्याही एका मोठ्या गोष्टींत चमत्कारिक साम्य आहे;—तें मांसाहारनिषेधाविषयी होय.

प्रणम्य वास्यैव तरिभाजि सिद्धायतने भगवंतं भवामव-
प्रभुं महेश्वरं शशांकशकलशेखरं व्रजामः दिव्यजनसे-
विता केन कदा पुनः स्वप्नेऽपि भूमिरियमालोकितेत्य-
भिधाय चरणाभ्यामेवाच्छोदसरस्तीरमयासीत् ।

तत्र चातिरम्यतयैव सर्वतो दत्तदृष्टिः संचरन्नमरका-
मिनीश्रोत्रशिखरारोहणप्रणयोचितैः तरंगानिलाहतिवि-
डोलवृत्तिभिः किसलयैः अविरलकुसुममकरंदलोभ-
पुंजितानां च मत्तमधुलिहां मंजुना शिजितरवेण दूरा-
दाह्यंतमिव मरकतमणिश्यामया प्रभयाऽनुल्लिपंतमिव
समं दशदिग्भागान् अदस्तदिवसकरकिरणप्रवेशतया
दिषाऽप्यंतर्निशीथमिव बिभ्राणं चिरपरिचितैरपि मेघोद्ग-
माशंकया मुहुर्मुहुरुन्मुक्तमधुरकेकारवैः वनशिखंडिभि-
रुत्कंधैरवलोक्यमानं पदमिव जलदकालस्य प्रतिपक्षमि-
व सर्वसंतापानां निजावासमिव जडिभ्यः निर्गममार्ग-
मिव सुरभिमासस्य आश्रयमिव मकरध्वजस्य उत्कंठा-
विनोदस्थानमिव रतेः आस्पदमिव सर्वरमणीयानां अन-
वरतचलितसुरभिशीतलाच्छोदसरस्तरंगमारुताभिषीजि-
ताभ्यंतरशिलातलं अन्यतमं तटलतामंडपमद्राक्षीत् ।

दृष्ट्वा च तमतिचिरांतरितदर्शनं भ्रातरमिव तनयमिव
सुहृदमिव चानन्यदृष्टिः विस्मृतनिमेषेण चक्षुषा विलो-
कयन् स्तंभित इव लिखित इव सुचिरमूर्ध्व एव स्थित्वा
अपारयन्निर्वांगानि धारयितुमाक्रम्यमाण इव मूर्च्छयोन्मु-
च्यमान इवेन्द्रियैर्झटित्युन्मुक्तांगः समुपविश्य भूमौ
किमप्यंतरात्मना स्मरन्निवानुध्यायन्निव निर्विकारहृदयो
गलितलोचनपयोधारासंतानस्तूष्णीमधोमुखस्तस्थौ । त-
थावस्थितं तमवलोक्यास्माकमुदपादि चेतसि चिंता येन
केनचिदपह्न्यंत एव रसिकहृदयाः परिणामधीरमतयो-
ऽपि किं पुनः कुतूहलास्पदे प्रथमे वयसि वर्तमानाः । त-

स्मांश्रियतमियमस्येमामतिमनोहरां भूमिमालोक्य भाव-
यतो हृदयविकृतिरौदृशी जातेति । न चिराच्च तमेवमव-
दाम वयं दृष्ट्वा दर्शनीयानामवधिरेषा तदुत्तिष्ठ संप्रति
निर्वर्तयामः स्नानविधिं अतिमहती वेला जाता सज्जी-
भूतं साधनं प्रयाणाभिमुखः सकलः स्कंधावारस्त्वां प्रति
पालयन्नास्ते किमद्यापि विलंबितेनेति । स त्वेवमुक्तोऽप्य-
स्माभिरभुतास्मदालाप इव जड इव मूक इव अशिंक्षित
इव वक्तुं न किंचिदपि प्रत्युत्तरमदात् । तमेव केवलम-
निमेषपक्ष्मणा निश्चलस्तब्धतारकेण संतताश्रुस्रोतसा-
लिखितेनेव चक्षुषा लतामंडपमालोकितवान् ।

अशी त्याची एकाएकी अवस्था झालेली पाहून सैन्यांतील लोकांस
फार आश्चर्य वाटलें. नंतर त्यांनीं त्यास तेथून निघण्याविषयीं पुष्कळ
आग्रह केला, परोपरीनें विनंती केली, शेवटीं निर्भर्त्सनाही केली, तरी
त्यास तेथून उठावेंसें वाटेना. शेवटीं तो त्यांस म्हणतो:—

‘ किमेतावदपि न वक्षि यद्गमनाय मां भवंतः प्रति-
बोधयन्ति । अपि च चंद्रापीडेन विना क्षणमप्यहमन्यत्र
न पारयामि स्थातुं एषैव मे गरीयसी परिबोधना । त-
थापि किं करोम्यनेनैव क्षणेन सर्वत्र विगलितं मे प्रभु-
त्वम् । तथा हि स्मरदिव किमपि मनो नान्यत्र प्रवर्तते
पश्यंतीव किमपि न दृष्टिरन्यतो घलति आसक्तमिव
क्वापि हृदयं किमपि न जानाति निगडितामिव अन्यत्र
पदमपि न दातुं चरणानुत्सहेते कीलितेव चास्मिन्नेव
स्थाने तनुः तदात्मना त्वहमसमर्थो यातुम् । * * * ’

मुहूर्तादिव चोत्थाय तेषु तेषु रम्यतरेषु तरुतलेषु
लतागृहेषु सरस्तीरेषु तस्मिंश्च देवायतने किमपि
नष्टमिवान्विष्यन्नन्यदृष्टिर्बभ्राम । भ्रांत्वा च चिरमिव
खिन्नांतरात्मा सनिर्वेदमूर्ध्वं च निःश्वासान्यतरस्मिन् लता-
गहने पुनरुपविश्य तस्थौ ।

वरील लंतामंडाचें वर्णन किती रम्य आहे ! तसेंच त्या ठिकाणीं आदल्या जन्मीं घडलेल्या विरहवृत्तांचाचें कांहीं स्मरण वैशांपायनाच्या मनांत अस्पष्ट रीतीनें उद्भवून त्याच्या वृत्तीत जो एकाएकीं फेर पडला त्याचें व एकंदर प्रसंगाचें वरील वर्णन वाचतांना मन वेधून जाऊन त्याची वृत्ति किती चमत्कारिक होते ! प्रस्तुत प्रसंग कांहीं सामान्य नव्हे. या ठिकाणीं एकंदर कथानकाचा रोख फिरून फार वेळानें आरंभोच्या कथाभागाचें स्वरूप किंचित् दृष्टीस पडूं लागतें. यास्तव अशास सांभाळून नेण्यास मूळच्या कवीचीच शक्ति अपेक्षित होती. तीच पूर्वार्ध रचणारानें प्रकृत स्थलीं सर्वथा प्रकट केली आहे.

यापुढें बाणभट्टाविषयीं लिहिण्यासारखें कांहीं विशेष उरलेंसें दिसत नाहीं. तथापि या कवीचा निरोप घेण्यापूर्वीं त्यावर येऊं पाहणाऱ्या एका मोठ्या दोषारोपाचा निकाल करणें येथें अवश्य दिसतें. ज्यांचा संस्कृत कवितेशीं चांगला परिचय झाला नाहीं अशा परस्थ लोकांच्या दृष्टीनें, व त्यांच्या पलीकडे पाहण्याची ज्यांस इच्छा नाहीं, किंवा शक्ति नाहीं ' किंवा दोन्हीही नाहींत, अशा एतद्देशीय अनन्य-शरण कित्येक संस्कृतज्ञांस, वरील ग्रंथांतील पुष्कळ जागचें वर्णन फार विलक्षण वाटेल, पण ते असा विचार करीत नाहींत कीं, कोणत्याही दोन भिन्न राष्ट्रांचे कोणतेही सांप्रदाय एकाशीं एक अगदीं सारखे कधींही मिळत नाहींत, व तसें होणें हें शक्यही नव्हे;—कां कीं, व्यक्तिव्यक्तींत जसा मनोधर्माचा भेद नेहमीं दृष्टीस पडतो, तसाच तो राष्ट्रांसाठींही अवश्य असायचाच. तेव्हां इंग्लिश वगैरे अत्यंत

१ या अद्भुत प्रसंगाची कल्पना ' शाकुंतला ' वरून बाणभट्टास सुचली असावी असें वाटतें. त्या नाटकाच्या पांचव्या अंकाच्या आरंभीं एक मधुर गीति ऐकून राजाचें अंतःकरण (त्याच्या मते) कांहीं एक कारण नसतां अत्यंत विरहोत्कंठित झालें. हें काय असावें याविषयीं संदेहांत पडून तो म्हणतो:—

रम्याणि वीक्ष्य मधुरांश्च निशम्य शब्दान्

पर्युत्सुकीभवति यत्सुखितोऽपि जंतुः ।

तच्चैतसा स्मरति नूनमबोधपूर्वं

भावस्थिराणि जननांतरसौहृदानि ॥

भिन्न राष्ट्रांचे काव्यसंप्रदाय. संस्कृताच्या काव्यसंप्रदायांशीं सर्वथा कसे मिळावे ! यास्तव देश, काल, आचार इत्यादिकांच्या मानानें दोषां-
 नोंही एकमेकांचें स्वरूप यथास्थित लक्षांत आणण्यास समंजसपणें व
 प्रांजलपणें यत्न केला पाहिजे. असें केलें असतां ह्मण घेऊन खालीं
 पाहण्याची पाळी आम्हांस येईल ही शंका सुद्धां नको; व लिहिण्यास
 मोठा उत्साह वाटतो कीं, याविषयीं येवढी खात्री होण्यास बुद्धीनें व
 अंतःकरणानें थोर अशा महान् यूरोपस्थ पंडितांचेच लेख कारणभूत
 झाले आहेत. असो. हें सर्व एकंदर संस्कृत कवींच्या पक्षानें झालें.
 त्यांतून ब्राणकवीसारख्या कादंबरीकाराच्या तर्फेनें तर आणखीही
 एक विचार कळविण्यासारखा आहे. वरील ग्रंथांत वस्तुस्थितीस विशुद्ध
 अशा अनेक गोष्टी आणल्या आहेत खऱ्या;—जसें हंसादिकांचें कादं-
 बरीच्या महालांतून वगैरे परिचिताप्रमाणें वागणें, तीं कोठेही गेलीं
 असतां तिच्या मुखास सुवासस्तव भ्रमरांनीं झटणें, शबरांच्या सेना-
 पतीनें पुष्कळ सावजें व पाखरें मारलीं असतां पल्लवासनावर बसून
 कमलवेलीच्या पानांच्या द्रोणानें पाणी पिऊन कमलांचीं पांढरीं शुभ्र
 देठेंच (' राहून चंद्रकलांप्रमाणें ') चावून खावीं, इत्यादि. पण या-
 संबंधे उक्त ग्रंथास सदोष ठरविण्यापूर्वीं गुणदोषविवेचकांचा बहाणा कर-
 णारांनीं ही गोष्ट ध्यानांत ठेविली पाहिजे कीं, ब्राणकवीचा उद्देश
 इतिहास लिहिण्याचा नव्हता, तर कल्पित अद्भुत कथा लिहिण्याचा
 होता; यास्तव त्याच्या कल्पनानिर्मित अपूर्व सृष्टीस व्यवहारि जगां-
 तील गोष्टी सर्व प्रकारें लावूं पाहणें म्हणजे अरसिकतेची पराकाष्ठा
 असून कविवाग्देवतेचा मोठा उपमर्द करणें होय !

संस्कृत कवि.

सुबंधु.

कविनामगलद्वर्पो नूनं वासवदत्तया ।

शक्त्येव पांडुपुत्राणां गतया कर्णगोचरम् ॥^१

हर्षचरित-बाणभट्ट.

या कवीची कीर्ति त्याने रचलेल्या 'वासवदत्ता' नामक एकट्या ग्रंथावरच कायती आहे. हा ग्रंथ नुसताच उपलब्ध असता तर त्यावरून या कवीविषयीची इतर माहिती बहुधा कांहीच देतां न येती. पण लिहिण्यास आनंद वाटतो की, डॉक्टर हॉल् साहेबांनी पुष्कळ वर्षांमागे 'बिब्लिओथिका इंडिका' या नांवाच्या संस्कृत ग्रंथमालेत 'वासवदत्ता' प्रसिद्ध केली आहे. ही 'वासवदत्ते'ची आवृत्ति फार परिश्रम घेऊन तयार केली असून सुबंधु कवीच्या काळाच्या संबंधाने वगैरेही यांत बराच मजकूर आहे. असो. याप्रमाणे पुढील लेखास पुष्कळ अंशी आधारभूत जो हॉल् साहेबांचा ग्रंथ त्या-विषयीची आमची कृतज्ञताबुद्धि येथे प्रकट करून मुख्य विषयास आरंभ करितो.

ग्रंथाचा कालनिर्णय करण्याचे दोन मार्ग आहेत:- एक अंतः-प्रमाणावरून व दुसरा बाह्यप्रमाणावरून. अंतःप्रमाण म्हणजे खुद्द ग्रंथांतच जे सांपडते ते; व बाह्यप्रमाण म्हणजे त्या ग्रंथाविषयी किंवा ग्रंथकाराविषयी कोणाचा प्रमाणभूत लेख अथवा कर्णोपकर्णी चालत आलेल्या दंतकथा वगैरे. हे दोन्ही प्रकार प्रस्तुत ग्रंथाच्या संबंधे सांपडतात. सुबंधूने आपल्या लोकांच्या एकंदर सांप्रदायाप्रमाणे

१ " ज्याप्रमाणे इंद्राने दिलेली शक्ति कर्णाजवळ जातांच पांड-वांचा गर्व गळाला, त्याप्रमाणेच 'वासवदत्ता' कर्णगोचर होतांच कवींनी बहुधा गर्व सांडला ! "

आपल्या ग्रंथाचा शक स्वतः तर लिहिला नाहीच, व स्वतःविषयीची माहितीही एका नांवाखेरीज दुसरी कोणतीही बिलकुल दिली नाही, हें खरें; तथापि त्याच्या प्रस्तावनेतील एक आर्या त्याच्या काला-विषयी अंतःप्रमाणभूत आहे. ती हीः—

**सा रसवत्ता विहता नवकां विलसंति चरति नो क कं ।
सरसीव कीर्तिशेषं गतवति भुवि विक्रमादित्ये ॥**

“विक्रमादित्य राजा कीर्तिशेष होऊन (मरण पावून) सांप्रत-काळी नवेच क्षुद्र राजे आपलें प्रभुत्व मिरवीत आहेत; पण तें मागचें तेज त्याच्या बरोबरच गेलें; सध्यां कोण कोणाला दडपीत नाही ?”

वरील आर्येंत महाप्रतापी व विद्वज्जनांचा आदरकर्ता जो विक्रमा-दित्य राजा त्याच्याविषयी विलाप करून पुढील राजांचा दुर्बळपणा व त्यांच्या राज्यांतील अंदाधुंदी सुबंधूनें वर्णिली आहे. यावरून तो विक्रमादित्याच्या मागे पुष्कळ वर्षांनीं झाला असावा हें स्पष्ट दिसतें. ‘वासवदत्ते’ची कृत्रिम रचना ही वरील कल्पनेस अनुकूल पडते.

या कर्वाच्या काव्याविषयीची बाह्यप्रमाणें हीं वरच्या सारखांच निर्णायक आहेत. बाणभट्टानें आपल्या ‘दर्पचरिता’च्या आरंभी आपल्या आधींच्या अनेक कवींचें वर्णन केलें आहे. त्यांत तो सुबंधूविषयी म्हणतोः—

कवीनामगलद्वर्पो नूनं वासवदत्तया ।

शक्त्येव पांडुपुत्राणां गतया कर्णगोचरम् ॥

“ ज्याप्रमाणें वासवदत्ता (इंद्रानें दिलेली) शक्ति कर्णाजवळ

१ वरील आर्येंत विक्रमादित्याचें व सरोवराचें सादृश्य वर्णिलें आहे; व ‘रसवत्ता’ आणि ‘नवकाः’ हीं पदे श्लिष्ट आहेत. ‘रसवत्ता’ म्हणजे पराक्रमीपणा (‘रसिकपणा’ ही ध्वनित होतो) आणि ‘जलयुक्तता’; ‘नवकाः’ म्हणजे ‘नवे’ (‘क’ कुत्सार्था) आणि ‘न वकाः’ (विलसंति) म्हणजे ‘बगळे’ (शोभत) नाहीत. एकंदर श्लेषार्थ असाः—

२ “ ज्याप्रमाणें एकादें सरोवर आटलें असतां पाणी नाहीसं होतें, बगळ्यांची शोभा नष्ट होते, आणि मोठाले जलवर धाकट्यांस खाऊं लागतात, ” त्याप्रमाणें राज्याची दुर्दशा होऊन गेली आहे.

जातांचें पांडवांचो. 'गर्व' गळाला, त्याप्रमाणेंच 'वासवदत्ता' कर्णगोचर होतांच (ऐकतांच) कवीनीं बहुधा गर्व सांडला !”

वरील प्रशंसापर पद्यावरून स्पष्ट दिसतें कीं, सुबंधु इ० स० ६५० याच्या बराच पूर्वी झाला असावा.

सुबंधुविषयी कविराजानें ही असें लिहिलें आहे:—

सुबंधुर्वाणभट्टश्च कविराज इति त्रयः ।

वक्रोक्तिमार्गनिपुणश्चतुर्थो विद्यते न वा ॥

“वक्रोक्तिं म्हणजे श्लेषादि चमत्कार करण्यांत सुबंधु, वाणभट्ट आणि कविराज या तिघांचाच मात्र हक्क;—त्यांच्या जोडीचा चवथा कोणी असेल, नसेल !”

या पद्यावरून सुबंधु कविराजाच्याही अगोदरचा असावा हें सहजच दिसत आहे.

असो, याप्रमाणें आपल्या कवीच्या काळाचा बराच सुमार लागला असें म्हणण्यास हरकत नाही. आतां त्यांच्या नांवानें प्रसिद्ध जी एकच कृति ‘वासवदत्ता’ तिजविषयीं विचार करूं.

‘वासवदत्ता’ हें नांव प्राचीन काळीं लोकांचें फार आवडतें असावें असें दिसतें. नायिकेस हें नांव दिलेले ग्रंथ सध्यांही कित्येक माहीत आहेत. पाणिनीच्या व्याकरणसूत्रांवर वार्तिके केलेला जो प्रसिद्ध कात्यायन त्यानें एके ठिकाणीं ‘वासवदत्ता’ नामक एका प्राचीन कथेस अनुलक्षून लिहिलें आहे. कालिदासानें ‘मेघदूतां’त उज्जयिनीचें वर्णन करिताना, व भवभूतीनें (मागे आलेल्या) एके स्थली, तसेंच ‘कथासरित्सागर’ नामक सोमदेवकृत विस्तरण कथासमूहांत वासवदत्ता व वत्सराज यांची त्या काळीं अत्यंत प्रसिद्ध अशी कथा वर्णिली आहे. श्रीहर्षाच्या ‘रत्नावली’तही राणीचें नांव वासवदत्ता आहे. असो. परंतु या वरील सर्व कथांतून एकीचाही

१ हें नांव ‘राघवपांडवीय’ ग्रंथाच्या कर्त्यानें आपणांस घेऊन आपलें खरें नांव मुळींच नाहीसें करून टाकलें. ‘राघवपांडवीय’ हें काव्य श्लेषमय असून त्यांत रामायण व भारत यांतील कथा सारख्याच पदांत बांधली आहे !

प्रस्तुत 'वासवदत्ते'शीं बिलकुल संबंध नाही. एक नांव मात्र सारखे आहे; व तें लोकप्रिय असल्यामुळे सुबंधूने उवललें असावें असें दिसतें. बाकी सारी गोष्ट त्यानेंच बहुधा स्वकल्पित रचिली असावी. पण वरील गोष्टीच्या निर्णयांत तरी फारसें हांशील आहेसें नाही. कां की, प्रस्तुत ग्रंथाची मजल त्याच्या बाह्यस्वरूपावर जितकी आहे तितकी अंतःस्वरूपावर नाही. हा रचण्यांत कवीचा उद्देश 'कादंबरी' प्रमाणें दुहेरी नव्हता; म्हणजे रचनेचे तःहेतःहेचे चमत्कार व सौन्दर्य साधून कथेचें संविधानकही चित्तवेधक करावयाचें. त्यानें आपला उद्देश प्रस्तावनेच्या शेवटीं स्पष्ट लिहिला आहे.—

सरस्वतीदत्तवरप्रसादः

चक्रे सुबंधः सुजनैकबंधुः ।

प्रत्यक्षरश्लेषमयप्रबंधः—

त्रिन्यासवैदग्ध्यनिधिर्निबंधम् ॥

“ सरस्वतीनें आपला वरदहस्त ज्याच्या मस्तकी ठेवला आहे, व त्यामुळे प्रत्यक्षरीं श्लेष साधून शब्दरचना करण्याचें ज्याच्या ठायीं अपार चातुर्य वसतें आहे, असा सज्जनैकबंधु सुबंधु पुढील निबंध रचिता झाला. ”

हा त्याचा उद्देश कोठवर सिद्धीस गेला हें पुढें येणाऱ्या उताऱ्यांवरून लक्षांत येईल. सध्यां प्रस्तुत कथेच्या संविधानकादिकांविषयीं विचार करूं.

हींतील संविधानक वर सांगितल्याप्रमाणें केवळ गौण असल्यामुळे तें फार थोडकें आहे. तें येणेंप्रमाणेंः—

पूर्वीं चिंतामणि नामेंकरून एक मोठा प्रतापी व पुण्यशील राजा होऊन गेला. त्यास कंदर्पकेतु या नांवाचा मदनासारखा देखणा व सर्वगुणसंपन्न असा एक पुत्र होता. या राजपुत्रानें एके दिवशीं पहांटेस स्वप्नांत एक कन्या पाहिली. तिचें वय अठरा वर्षांहून कांहींसें कमी होतें, व ती सौन्दर्याची जणूं काय खाणच होती. नंतर हा तिचें लावण्यामृत डोळ्यांनीं यथेच्छ प्राशन करीत असतां, निद्रेनें जसें काय सवतीमत्सर वाटूनच त्यास एकदम सोडलें; व ती मनोरम मूर्ति अर्धा-

तच दिसेनाशी झाली. तेव्हां विरहशोकानें अगदीं वेडा होऊन जाऊन झोप पुनः येण्याकरितां त्यानें प्रयत्न केला; पण कांहीं उपयोग झाला नाही. शेवटीं महालाचीं दारें बंद करून तो तेथें तसाच पडून राहिला; कोणासही आंत येऊं देईना, व अन्नग्रहणही करीना. अशा रीतीनें तो सगळा दिवस व ती सगळी रात्र निघून गेली, तरी राजपुत्राच्या इच्छेप्रमाणें घडून आलें नाही.

इतकें झाल्यावर कंदर्पकेतूचा बाळमित्र मकरंद मोठ्या प्रयत्नानें आंत जाऊन त्यास बोध करूं लागला. पण अशा प्रसंगीं बोधाचें काय चालणार ? शेवटीं निष्पाय होऊन त्यास कंदर्पकेतूच्या मसलतीस रुकार घावा लागला; ती ही की, दोघांनीं चोरून शहरांतून बाहेर पडालें.

त्याप्रमाणें करून दोघेही मार्ग क्रमूं लागले. जातां जातां विंध्यपर्व-ताजवळ येऊन तेथील एका रानांत ते रात्रीकरितां उतरले. मग फल-मूलांवरच भुकेचा निर्वाह करून डाहाळे आंधरून त्यांजवर निजले. पण फार वेळ झाला नाही तोंच ज्या वृक्षाखाली ते निजले होते त्यावर एक पोपट व मैना एकमेक भांडतांना कंदर्पकेतूनें ऐकिलें. मग त्यानें मकरंदास उठवून दोघेही त्यांच्या संवादाकडे कान देऊन ऐकूं लागले. मैना रागावून म्हणते, “ठका, आज इतका वेळ कोठेंरे होतास ? एकाद्या दुसऱ्या मैनेच्या नादास लागला असशील ! ” पोपट उत्तर करतो. “प्रिये, आज मी एक फारच चमत्कारिक कथा ऐकिली, व प्रत्यक्षही पाहिली; त्यामुळे येण्यास उशीर झाला. ” मैनेनें विचारलें, ‘ येवढी कथा ती कोणती ? ’ मग पोपटानें सांगण्यास आरंभ केलाः—

“भागीरथीच्या जवळच कुसुमपुर^१ नामेंकरून एक मोठे नगर आहे. तेथील राजाचे नांव शृंगारशेखर व राणीचें नांव अनंगवती होय. त्यांस एकुलती एकच कन्या आहे. तिचें नांव वासवदत्ता.”

“ही कन्या उपवर झाली असतां हिला पुष्कळ दिवस लमाचा

१ कुसुमपुराचे दुसरें प्राचीन नांव ‘पाटलिपुत्र’ होतें. चिनी लोकांत तें ‘कुसुमोपुलो’ या नांवानें व ग्रीक लोकांत ‘पालिबोथ्रा’ या नांवानें प्रसिद्ध असे. त्याचें सांप्रतचें नांव ‘पाटना’ आहे.

कंटाळा असे. परंतु अलीकडे वसंतकालाच्या योगाने तिच्या मनांत नवीन वृत्ति उद्भवल्यामुळे तिच्या बापाने स्वयंवराचा संमारंभ केला होता. त्या प्रसंगी चोहोंकडचे राजपुत्र तेथे गोळा झाले होते; पण त्यापैकी एकही वासवदत्तेच्या मनास न येऊन ती आपल्या मंचकावरून उठून चालती झाली.”

“पण त्याच रात्री तिच्या मनांत सर्वप्रकारे भरण्यासारखा एक राजपुत्र तिला स्वप्नांत दृष्टीस पडला; व तिला स्वप्नांतच कळले की, तो चिंतामणि राजाचा पुत्र कंदर्पकेतु होय. त्या दिवसापासून तिला वैन पडेनासे झाले. तिच्या सख्यांनीं नानाप्रकारचे उपाय केले; पण तिला स्वस्थता वाटेना. शेवटी तिची सखी तमालिका, मी कंदर्पकेतूकडे जाऊन त्याचा समाचार तुला येऊन कळविते असे म्हणून तिकडे निघाली. तिच्या बरोबर मीही निघालों, व ती सध्यां याच झाडाखाली आहे.”

हे ऐकतांच मकरंद तमालिकेकडे गेला. तिने प्रणाम करून आपल्या धनिनीचे पत्र त्याच्या हाती दिले. ते कंदर्पकेतूने वाचून तमालिकेस आनंदभरांत मिठी मारली; व वासवदत्तेच्या संबंधाच्या हजारों गोष्टी विचारल्या. मग दुसऱ्या दिवशीं तीं कुसुमपुरास निघाली; व तेथे रात्र पडल्यावर पोहोचलीं.

कंदर्पकेतु व वासवदत्ता यांची गांठ राजाच्या बागेत एका हस्तिदंती बंगल्यांत पडली. प्रथम तर त्यांस एकमेकांस पाहतांच मूर्च्छाच आली. मग दोघे सावध झाल्यावर तमालिकेने आपल्या धनिनीचे विरहदुःख राजपुत्रास निवेदन केले; व नुकताच टळलेला अनर्थही त्यास सांगितला. तो हा की, वासवदत्ता लग्नाशिवाय मोठी होत चालली हा लोकापवाद मोडून टाकण्याकरितां तिच्या बापाने दुसऱ्या दिवशीं विद्याधरांचा राजा विजयकेतु याचा पुत्र जो पुष्पकेतु त्याशी तिचे लग्न करून देण्याचा बेत केला होता. तो ऐकून वासवदत्तेने तर असा निश्चय केला होता की, तसा प्रसंग येतांच आग्निप्रवेश करावयाचा. पण इतक्यांत ती व कंदर्पकेतु तेथे वेळेस पोहोचल्यामुळे त्या संकटाचे निवारण झाले.

नंतर मकरंदास व तमालिकेस काय होतें तें पाहण्याकरितां तेथेंच ठेवून कंदर्पकेतु व वासवदत्ता हीं दोघेंच मनोजव नांवाच्या एका दिव्य अश्वारु आरूढ होऊन विंध्यपर्वताच्या एका अरण्यांत उतरलीं. तेथें एका लतागृहांत बसून त्यांनीं ती रात्र घालविली. शेवटीं इतकें दूर आल्याच्या श्रमामुळे दोघांसही एकदम झोप लागली.

दुसरे दिवशीं मध्यान्हान्हाच्या समयीं जागा होऊन कंदर्पकेतु पाहतो तो वासवदत्ता नाही. मग काय विचारावें ! त्यास अतिशयित दुःख होऊन त्यानें पुष्कळ विलाप केला. शेवटीं त्या अरण्यांतून निघून तो दक्षिणेकडे चालला, तो थेट समुद्राच्या काठापर्यंत गेला. तेथें त्यास सहजच सुचलें कीं, आतां जगून काय कर्तव्य आहे ? येथेंच प्राणत्याग करावा हें बरें. असा विचार करून तो समुद्रांत स्नान करावयास गेला; व नंतर आत देहत्याग करणार, तो आकाशवाणी झाली कीं, तुला वासवदत्ता पुनः भेटेल, आत्मघात करूं नको.

नंतर कंदर्पकेतु माघारा फिरला, व कित्येक महिने त्यानें तसेच अरण्यांत काढले. मध्यें वर्षर्तुही येऊन गेला, तरी आकाशवाणीचा प्रत्यय त्यास आला नाही. शेवटीं शरदृतल्या एके दिवशीं तो रानांतून इकडे तिकडे फिरत असतां एक दगडाची प्रतिमा त्याच्या दृष्टीस पडली. तिजकडे रेखून पाहतां त्यास असें वाटलें कीं, वासवदत्तेसारखेंच हिचें स्वरूप आहे. मग तिजवर हात ठेवतांच ती वासवदत्ता झाली.

नंतर वासवदत्तेनें शिळा होऊन पडण्याचें कारण सांगितलें. तें असें. कंदर्पकेतु लतागृहांत निजला असतांच वासवदत्ता जागी झाली. तेव्हां विरहदुःखामुळे व उपासामुळे त्याची दशा झालेली पाहून तिनें मनांत आणलें कीं, उठला नाहीं तोच यास खाण्याकरितां कांहीं फळें आणून ठेवावीं. मग त्या उद्देशानें ती झाडांतून फिरत असतां तेथेंच एक सैन्य तळ देत आहे असें तिनें पाहिलें. तेव्हां तिला भय पडलें कीं, हें माझ्या बापाचें किंवा कंदर्पकेतूच्या बापाचें तर सैन्य नसेल ना ! पण तसें कांहींच नसून ती फौज दुसऱ्याचीच कोणाची होती. इतक्यांत तिच्या सरदारास तिची बातमी लागून तो तिजकडे धांवत आला. तो तितक्यांतच एक किरातांचा सेनापति तेथें पारध करीत होता,

तोही तिला धरावयास आला. अशी दोहोंकडून एकदम संकटं येऊन पहल्यामुळें वासवदत्तेस काय करावें तें सुचेना. पण त्याच संधीस त्या दोघांचें आपणाकरितां युद्ध चाललें आहेस पाहून ती तेथून निसटली. ती जवळच्या एका पर्णकुटीत शिरली. या पर्णकुटीचाही त्या सैन्यांनीं विध्वंस करून टाकिला होता. पुढें पुष्कळ वेळानें तो आश्रम ज्याचा होता तो मुनि आला. त्यानें वासवदत्तेस पाहतांच तिच्या योगानें आपल्या आश्रमाचा नाश झाला असें त्यास वाटलें, व तिला शाप दिला कीं, शिला होऊन रहा. पण तिनें आपला वृत्तांत सांगून प्रार्थना केल्यावर मुनीनें उच्छाप दिला कीं, तुझ्या नवऱ्याचा हात लागतांच तूं पूर्ववत् होशील.

ही गोष्ट संपते आहे इतक्यांत मकरंद तेथें आला. मग तीं सगळीं-जणें कंदर्पकेतूच्या बापाच्या राजधानीस परत गेलीं. यापुढें सर्वांचा काळ मोठ्या आनंदानें गेला.

याप्रमाणें 'वासवदत्ते'चें संविधानक आहे. आमच्या देशांतील वाचकांस युरोपांतील वाचकांप्रमाणें अत्युत्कृष्ट कादंबऱ्यांची अजून रेल-चेल झाली नसल्यामुळें ते अद्याप तसे चोखंदळ बनले नाहींत. यास्तव वरील कथानकही त्यांस अगदींच चालणार नाहीं असें वाटत नाहीं. तरी वस्तुतः पाहतां तें अगदींच सरासरी व फारसे श्रम न घेतां कसें तरी भराभर बांधून दिलें आहे हें स्पष्ट दिसत आहे. पहिल्यानें तर कथेंतील नायकाचें ठिकाण म्हणजे राजधानी कोठें होती याचाच मुळीं पत्ता नाहीं. कंदर्पकेतु मकरंदासहवर्तमान कुसुमपुरास गेला व तेथून पुनः आपल्या नगरास आला, इतकें मात्र सांगितलें आहे. पण जाण्याचा मार्ग किंवा नुस्ती दिशाही सांगितली नाहीं. एक विंध्यपर्वत मध्यें लागला इतका मात्र उल्लेख आहे. या पर्वतापासून दोहोंकडचीं अंतरें दिलीं आहेत; पण तीं दोहों वेळचीं एकमेकांशीं मुळींच जमत नाहींत. कंदर्पकेतु स्त्रीविरहानें वेडा होऊन भटकत जातां जातां समुद्रापर्यंत गेला असें सांगितलें आहे. पण हा समुद्र कोणता याचा निर्णय करणें कठिण आहे. तो दक्षिण दिशेनें गेला असें सांगून त्याच समुद्रास नर्मदा, चंद्रना व करतोया या नद्या मिळतात असेंही सांगितलें

आहे. असो; पण हा भूगोलविद्येचाच कांहींसा विषय होय. आणि जर **सुबंधू**ने प्रस्तुत ग्रंथांत इतर मुख्य कवित्वगुण दाखविले असतील, तर या दोषाबद्दल सर्व वाचक व विशेषतः इंग्लिश तर, त्यास तेव्हाच माफी करतील यात संशय नाही. **सुबंधू**च्या कवित्वगुणाविषयी पुढे लिहावयाच्या ठिकाणी लिहू;—सध्या प्रस्तुत कथानकांतील इतर दोष सांगतो. यांत भाषणाचा प्रकार खरोखरी पाहतां बहुधा मुळीच नाही. जी भाषण म्हणून आहेत ती वर्णनरूपच असल्यामुळे ती यातील पात्रांची म्हणण्यापेक्षा कवींचीच खुद्द आहेत हे म्हणणे ज्यास्त वाजवी आहे. कंदर्पकेतु व वासवदत्ता यांची पहिल्याने बागेत भेट झाली, व त्यानंतर तर तीं विंध्याद्रीच्या अरण्यांत एका लताकुंजांत दोघेंच सर्व रात्र एकत्र होती; पण दोन्ही प्रसंगी तीं परस्पर एक शब्दही बोलली नाहीत. दुसऱ्या प्रसंगी तर गोष्टीचा वास्तविक ऐन बहर असून दोघांसही पहांटेच्या वेळीं एकदम झोंप लागली असें वर्णिले आहे. हे स्थल केवळ हास्यास्पद होय. दोघांचा गांधर्वाविवाह होऊन ही स्त्रीपुरुष प्रथमतःच विंध्याटवीसारख्या भव्य व रम्य अरण्यांत चांदण्या रात्री एकांतांत असतां दोघांपैकी कोणीही चकारशब्द न काढता त्यांनीं ती सगळी रात्र शेजारी शेजारी बसून मुक्यानें घालविली ! काय चमत्कार हा ! ! वासवदत्तेस स्त्रीस्वभावसहज लज्जेची तरी सबब होती; पण जो नायक नुकताच नुसत्या स्वप्रदर्शनानें इतका वेडा होऊन गेला होता, व पुढल्या दिवशीं शोकाच्या योगानें ज्याचे वाक्पटुत्व त्यास पुनः आलें, त्यास याच समयी मौन धरण्याचें येवढें योग्य कारण कोणतें दिसलें असेल तें असो ! ‘ मालतीमाधवा ’ तील आठव्या अंकातील प्रसंग या प्रसंगाशी पुष्कळ अंशी सारखा मिळतो. तेथेही मालती एका अर्ध्या तुटक वाक्याखेरीज कांहीं बेलली नाही; व माध-

१ या आमच्या तर्काचें कारण इंग्रजीत फारसा प्रवेश न झालेलेय आमच्या वाचकांस सुचविणें जरूर आहे. तें इतकेंच की, इंग्लिश कवीत मुकुटमणि जो शेक्सपियर त्यानें एका नाटकांत बोहेमियाच्या किनाऱ्यावर एक जहाज उतरविलें आहे ! !—बोहेमिया हा देश युरोपाच्या सरासरी मध्यभागी असून समुद्र त्यापासून फारच दूर आहे.

वाचेंही भाषण लांबलचक घातलें नाहीं. पण तेवढ्यानेंच तो चुटका किती बहारीचा झाला आहे, व त्या नाटकांतील प्रधान रस जो शृंगार त्याचा तेथें कळस होऊन तो किती खुलतो आहे ! तसे येथें कांहींच नाहीं. दोघेंही केवळ लोकाचारास्तव येथें आली काय असे वाटतें. अशा रम्य अरण्यांत येण्याचें सार्थक जर केवळ झोंपेनेंच होत, तर राजपुत्राचा व राजकन्येचा आधींचा महालच काय वाईट होता ? व सारी रात्र उगीच जागेपणांत घालवून आपलें हंस मात्र करून घेण्यांत त्यांस काय मिळालें ? तीं अवशींच कां निजलीं नाहींत ? बरें अशा पहाटेच्या उत्कृष्ट वेळीं त्या दोघांस एकदम झोंप लागण्याचें कारण तरी काय ? इतकें लांब आल्याचा श्रम व भूक ! घोड्याचें नांव मुळीं मनोजव, म्हणजे मनासारखा त्याचा वेग; मग कुसुमपुराहून विंध्याटवीस येण्यास किती घेळ लागणार व किती श्रम होणार ? तसेंच भुकेची तजवीज त्यांस एका निद्रेशिवाय दुसरी कोणतीच सुचली नाहीं काय ? पण आपल्या कवीचें एकेरी धोरण. त्यास संभोगशृंगार व विप्रलंभ शृंगार असे दोन्ही प्रकार कवींच्या संप्रदायाप्रमाणें आपल्या कृतींत कसे तरी आणायचे होते; यास्तव ते आणतांना संविधानक नीट जमलें नाहीं तरी त्याकडे त्यानें लक्ष दिलें नाहीं. संभोगशृंगाराचा कळस वर झालाच. राहिला प्रकार नायक व नायिका यांच्या वियोगाचा, तो घडवून आणण्यास वरील विलक्षण संविधानक सुबंधूनें योजून दिलें आहे. अत्युक्तीचा व असंभाव्यतेचाही प्रकार प्रस्तुत कथेंत कोठें कोठें आहे. नायक व नायिका यांची पहिली दृष्टादृष्ट होतांच दोघांस अत्यानंदाची लहर येऊन मूर्च्छा आली. नंतर दोघें सावध झाल्यावर वासवदत्तेची सखी कलावती कंदर्पकेतूस म्हणते,—“ महाराज, आमच्या सखीस ज्या मदनवेदना सोसाव्या लागल्या त्यांचें थोडक्यांतच वर्णन करतें. जर समुद्राची दौत केली, ब्रह्मदेव लेखक झाला, व शेष त्यांचें वर्णन करूं लागला, तर हजारों युगांनीं कदाचित् त्यांचें वर्णन संपेल. ” अशा प्रकारच्या अत्युक्तींनीं आनंद न होता त्यांच्या अनिर्बंधत्वामुळें त्रास मात्र येतो, त्याप्रमाणेंच पुढील दोन गोष्टी केवळ असंभाव्य असल्यामुळें त्या संविधानकास दोषरूप झाल्या आहेत.

वासवदत्तेस स्वयंवराच्या रात्री स्वप्न पडलें; पण या स्वप्नांत पुराणां-
तील उषेप्रमाणें तिनें कोणीएक राजपुत्र पाहिला इतकेंच नव्हे, तर
त्याचें नांव ठिकाण वगैरेही तिला स्वप्नांतच कळलें. तसेंच शेवटीं
आपणानिमित्त झालेलें देन सैन्याचें युद्ध जें वासवदत्तेनें वर्णिलें आहे,
त्यांत दोघांचाही एकमेकांच्या हातानें नाश झाला असें सांगितलें
आहे. असो. याप्रमाणें प्रकृत कथेचें संविधानक लहान असतांही त्यांत
अनेक दोष आहेत. तरी सुबंधूच्या तर्फेनें येथें इतकें लिहिलें पाहिजे
कीं, येवढ्याचवरून त्याच्या अंगां कल्पकतागुणाचा अभाव होता असा
सिद्धांत करतां येणार नाही. कथा नीट जुळण्याविषयी त्यानें अगदींच
यत्न केलेला दिसत नाही यावरून त्याविषयीची त्याची अनास्था मात्र
स्पष्ट दिसते,—च तीबद्दल त्याजवर काय दोष येईल तो येवो—
पण तो गुणच त्याचे ठायीं नव्हता असें म्हणण्यास दुसरीं प्रमाणें
पाहिजेत.

‘ वासवदत्ता ’ हा ग्रंथ ‘ कादंबरी ’ पेक्षां व ‘ दशकुमारचरिता ’-
पेक्षां फारच लहान आहे; व वर्णनादिकांचा थाटमाट सारा एकीकडे
काढला तर, डॉक्टर हॉल् यांच्या म्हणण्याप्रमाणें तो आहे त्याच्या
दशांशाइतका मात्र उरेल;—म्हणजे वर जें चार पांच पानें संविधानक
लिहिलें आहे तितकाच. संस्कृत साहित्यग्रंथांत महाकाव्याच्या लक्ष-
णांत असें लिहिलेलें असतें कीं, त्यांत प्रभात, सूर्यास्त, पर्वत, समुद्र,
गरें, इत्यादींचीं वर्णनें असावीं;’ त्याप्रमाणें सुबंधूने सांप्रत कथेंत
हीं आणिलीं आहेत; पण तीं वास्तविक अप्रधान असतां त्यांस त्यानें
स्तुत ग्रंथांत सर्वथा प्रधानताच दिली आहे. मुख्य कथेवर जें दुसऱ्या
कादंबरीकारांचें विशेषतः धोरण असतें तें तर याचें मुळांच नसून
तिंतून सुद्धा वर्णनावर केव्हां येईन असें त्यास होऊन गेलेंसें सर्व ग्रंथ-
ार दिसत आहे. हा प्रकार जो कोणी हा ग्रंथ उगीच वरच्यावर
पाळून पाहील त्यासही दिसून येईल. मुख्य कथेचे जेवढे भाग मधून

१ “ नगरार्णवशैलर्तुचंद्रसूर्यादिवर्णनैः ।

अलंकृतम् ”—असंक्षिप्तं रसभावानिरंतरम् ॥

काव्यादर्श,

मधून आणावे लागले तेवढे भराभर आटपून टाकले आहेत,—त्यांविषयीं तीन चार ओळी झाल्या म्हणजे पराकाष्ठा. पण वर्णनास एकदां आरंभ झाला कीं, तें कोठवर लाबेल याचा सुमार लागवयाचा नाही. उदाहरणार्थ आपल्या मित्राची अस्वस्थता ऐकून मकरंद कंदर्पकेतूकडे गेला; व म्हणाला कीं, तुझी अशी अवस्था ऐकून सज्जनांस फार दुःख झालें आहे, व दुर्जन परम हृष्ट झाले आहेत. येथें खलाचा संबंध मात्र आला, पण तेवढ्यावरूनच हातचा विषय सोडून पुढील संस्कृत कवींच्या या आवडत्या विषयावर विस्तार केल्यावांचून आमच्या कवींच्यानें राहवेना. ग्रंथारंभीच्या तीन चार आर्यांत आपल्या कृतीच्या भावी दूषकांची शोभा केलेली पुरेशी न होऊन येथें फारसा संबंध नसतां त्यांवर पुनः एक दोन पृष्ठें श्लोढ उठविली आहे. तसेंच सरते शेवटींही गोष्ट किती जलद आटपून टाकली आहे !—

“ इतक्यांत मकरंद आला, व सर्वजणें चिंतामणि राजाच्या नगरास परत गेली. ” त्याचक्षणीं मकरंद तेथें अकस्मात् आला हीच आधीं पहिली चमत्काराची गोष्ट ! कंदर्पकेतु अरण्यांत भ्रमण करीत असतां त्याचें ठिकाण त्यास एकदम कसें सांपडलें ? बरें, त्याचें बोलणें तरी परस्पर कांहींच होऊं नये काय ? कंदर्पकेतूस व वासवदत्तेस जे अद्भुत प्रसंग नुकतेच घडून गेले त्यांविषयीं कंदर्पकेतूनें, किंवा वासवदत्तेच्या बापाकडील वर्तमान काय झालें तें मकरंदानें, कांहींच सांगूं नये काय ? पण येवढा विस्तार कोणी करीत बसावा ? दोन्ही सैन्यांच्या युद्धाचें वर्णन संपलें तेथेंच कवीचें काम झालें. पण कथेचा शेवट कस, तरी केलाच पाहिजे म्हणून आणखी दोन चार ओळी शेवटीं त्यास घालाव्या लागल्या. असो. याप्रमाणें सुबंधूनें कथेच्या प्रधानअंगाची सर्वथा उपेक्षा करून अप्रधानअंगाचीच सर्व प्रकारें मातब्बरी वाढविली आहे; व याच अस्थानीं पक्षपाताच्या योगानें त्याचा ग्रंथ अनेक ठिकाणीं दोषास पात्र होऊन कांहीं ठिकाणीं हास्यास्पदही झाला आहे, त्याचीं पात्रे अगोदर थोडीं बेताचींच आहेत. पण त्यांसही सुबंधूनें अंमळ यथेच्छ बोलूंंचालूंही दिलें नाही. त्यास केवळ कामापुरतें मात्र आणून आपल्या कथेंतील मुख्य पात्र तोच स्वतः होऊन

बसला आहे. सारांश, ज्याप्रमाणें गारुडी हा आपल्या हातचलाखासि केवळ साधनभूत म्हणूनच आपल्या पोतडींतील भांडार बाहेर काढतो, व खेळ चालत असतांना लोकांचें लक्ष त्या पदार्थावर मुख्यतः नसतां त्याच्याकडेस लागलेलें असतें; त्याप्रमाणें प्रस्तुत संविधानकाचा उपक्षेप आमच्या कवीनें केवळ शब्दार्थचमत्कार करतां येण्याची आपली शैली वाचकांस दाखविण्याकरितांच केला आहे; व त्यांतील नायकादि पात्रांचेही मुख्यत्व नांवाचें मात्र आहे. आपल्या वक्रोक्तीनें वाचकांची वाहवा मिळविण्याची या कवीस अतोनात इच्छा असल्यामुळे त्यानें आपल्या पात्रांची जी दुर्दशा केली आहे ती सांगतां पुरवत नाही ! नायकास व नायिकेसही फार बोलण्याचा अटकाव; एकदां तर त्यांस बाहुल्यांप्रमाणें शेजारीशेजारी सारी रात्र गपचीप बसविलें आहे. मकरंदाचा बोलण्याचा प्रसंग एक असतां त्याच्याकडून लांबलचक विषयांतर करविले आहे. वासवदत्ता युद्ध झालेल्या भूमीपासून दूर गेली असतां, व तें पाहण्याचा तिला एरवीं कधींही प्रसंग नसून स्त्रीजातीच्या भीरुत्वास्तव तर त्याची नुसती कल्पनाही तिच्या कोमळ अंतःकरणास वास्तविक दुःसह असतां, तिजकडून त्या रानटी लोकांचें उभयांतपरिणामी भयंकर युद्ध खुशाल वर्णविलें आहे !

येथवर ' वासवदत्ते ' च्या रचनेविषयीं झालें. आतां आंतील मजकुराविषयीं विचार करूं. यासंबंधेही खऱ्या रसिकास आनंद देण्यासारखें या ग्रंथांत फारसें नाही. मधून मधून एकाद्या दुसऱ्या ठिकाणीं मनास चमत्कार होण्यासारखे कोठे कोठे असतें; पण उत्कृष्ट अशा स्थलाचे बरेच लांब उतारे काढीन म्हटलें तर बहुधा सोय नाही. सांप्रत कथेचें संविधानक तर आधीं अगदींच थोडें असल्यामुळे त्यांत कोणत्याही रसाचा पोष होण्यास मुळीं अवकाश नाही हें अगोदर उघड आहे. त्यांतून इतक्या संकोचाच्या स्थलांत बहुतेक सर्व रस आणण्याचाही कवीनें घाट घातला आहे. शृंगाराचे दोन्ही प्रकार वर सांगितलेच; त्यांशिवाय नायकाच्या विलापांत करुण, त्याच्या प्रतापवर्णनांत वीर, दोन्ही सैन्यांच्या युद्धान्या वर्णनांत रौद्र व भयानक, एकंदर कथेंत अद्भुत, व मध्यें एके ठिकाणीं (कंदर्पकेतु वासवदत्तेसह

मनोजवारूढ होऊन विंध्याटवीकडे जात असतां) स्मशानाचें वर्णन केलें आहे त्यांत बीभत्स असे आणले आहेत. तेव्हां अशा गर्दीत म्हणण्यासारखा असा अर्थातच एकही रस उतरला नाही. आतां राहिलेला ग्रंथाचा मोठा भाग कवीचा आवडता असा वर्णनादि विस्तार होय. हा जे कोणी केवळ नादलुब्ध असतील, म्हणजे अर्थचमत्कारा-हून शब्दचमत्कारासच जे फार चादत असतील, अशा दुर्विदग्ध वाचकांस केवळ भुलवून टाकील ह्यांत संशय नाही. तरी खऱ्या रसिकांस मन रमण्यासारखें ह्यांत थोडेंच सापडेल. कां तर, ह्यांत नवेंच म्हणण्यासारखें फारसें नसून शिवाय मधून मधून क्लिष्टता, अश्लीलत्व इत्यादि दोषही आहेत. या दोषांची यथानुक्रम उदाहरणे देतोः—

सुबंधूच्या ग्रंथाचा पहिला मोठा दोष हा आहे कीं, त्यांत संविधानकाच्या संबंधानें किंवा आंतील मजकुराच्या संबंधानें त्याचेंच नवें असें फार थोडें निघेल. पूर्वीपासून चालत आलेले जे संस्कृत कवींचे संप्रदाय त्यांस सोडून अंमळ इकड तिकडे जाण्याचाही त्यानें प्रयत्न केला नाही. यास्तव त्या थोरल्या प्रकरणांशींच अगोदर गांठ घालून जे चुकले असतील त्याचें या नकलेनें कसें रंजन होईल ? पण इतकेंच नव्हे, सुबंधूनें त्यांची नुसती धाटणीच उचलली असती, तर हा

१ बीभत्स रस आणण्यास कवीनें हें स्थळ फार खासें योजलें आहे । नायक व नायिका यांचा नुकताच गांधर्वविवाह होऊन तीं विंध्याटवीकडे कृंगारोत्सवार्थ निघालीं असतां मध्ये त्यांस स्मशानदर्शन करविणें हें सुबंधूस मोठें रसादीपक होईलसें वाटलें कीं वाय नकळे । शिवाय कुसुमपुराहून मनोजवानें उड्डाण केलें असतां तो पातें लवतें न लवतें इतक्यांत विंध्याटवीस पोचावयाचा; मग स्मशानांतील इतके निरनिराळे चमत्कार खुशाल पाहाण्यास कंदर्पकेसू सवष्ट कशी सांपडली ? पण अपल्या कवीस या प्रधानरसाची उणीव सोसवेना; तो कसा तरी आणावयाचाच होता; मग प्रसंगाकडे वगैरे कोण लक्ष देतो.

या ठिकाणीं 'मालतीमाधवा' तील बीभत्सवर्णनाची आमच्या वाचकांस आठवण झाल्याविना राहणार नाही. तेथील प्रसंग कसा ओघानें आला आहे, व तो पुढील संविधानकास कसा छानदार उप-योगी पडला आहे !

निराळा ग्रंथ येवढ्यावरून तरी वाचकांच्या आदरास पात्र होता. पण प्रस्तुत ग्रंथात पाहता तसेही नाही. आर्ध्याच्या कवीचे विचार घेतलेले यात जागोजाग सापडतात. त्यांचा मुळांतल्यापेक्षा येथे जरा फैलाव केलेला असतो खरा, पण ते इतके पुष्कळ व इतके उघडपणे घेतलेले आहेत की, तसे करणे आपल्या कवीस यत्किंचित्ही दूषणार्ह वाटले नाहीसे वाटते. अशा स्थलांचा ग्रंथानुक्रमाने निर्देश करतोः—

डॉक्टर हॉल् साहेबांनी छापलेली आवृत्ति—पृष्ठ ४१ (कंदर्प-केतुविक्रमवर्णन.)

—यस्य च समरभुवि भुजदंडेन कोदंडं कोदंडेन शराः शरैरिशिरस्तेनापि भूमंडलं तेन चाननुभूतपूर्वा नायको नायकेन कीर्तिः कीर्त्या च सप्तसागराः सागरैः कृतयुगादिराजचरितस्मरणमनेन च स्थैर्यममुना च प्रतिक्षणमाश्चर्यमासादितम् ।

पृष्ठ ६४ (नायिकावर्णन.)

—भास्वतालंकारेण चंद्रेण वदनमंडलेन लोहितेनाधरपल्लवेन सौम्येन दर्शनेन गुरुणा नितंबबिंबेन विकचेन नेत्रकमलेन शनैश्चरेण पादेन तमसा केशपाशेन ग्रहमयीमिव कम्बुकामष्टादशवर्षेदधीयामपश्यत् स्वप्ने ।

पृष्ठ ८० (मकरंदाचा खलांवरचा भडिमार संपवून तो अचेतन पदार्थोतही अघणारी मैत्री वर्णितो.)

.. तथाहि माधुर्यशैत्यशुचित्वसंतापशान्तिभिः पयः पयः

- १ संप्रामाण्यमागतेन भवता चापे समारोपिते
देवाकर्ण्य येन येन सहसा यद्यस्मासादितम् ।
कोदंडेन शराः शरैरिशिरस्तेनापि भूमंडलं
तेन त्वं भवता च कीर्तिरतुला कीर्त्या च लोकत्रयम् ॥

- २ गुरुणा स्तनभारेण मुखचंद्रेण भास्वता ।
शनैश्चराभ्यां पादाभ्यां रेजे ग्रहमयीव सा

भर्तृहरी—शृंगारशतक.

इवेति मित्रतामुपगतस्य दुग्धस्य तत्संगमाद्वर्धितस्य का-
येन ममैव परो युक्तः क्षय इति विचिन्त्येव वारिणाऽपि
क्षीयते ।

पृष्ठ १३६ (वसंतवर्णन.)

—घृतविनिर्गतविकचकलिकातले मंजु गुंजन्मधु-
करो मकरकेतोस्त्रिभुवनविजयप्रयाणशंखध्वनिमिव च
कारे ।

पृष्ठ १५५ (स्वयंवराच्या रात्रीं स्वप्रांत कंदर्पकंतूस पाहून वासव-
दत्तेची विरहानें जी अवस्था झाली तिचें वर्णन.)

—शून्यकरणग्रामे हृदये लिखितमिवोत्कीर्णमेव प्र-
त्युप्तमिव कीलितमिव निगलितमिव वज्रलेपघटितमिव
... ... आत्मानमधिष्ठितमिध कंदर्पकेतुं मन्यमानां—

पृष्ठ २२१ (वासवदत्ताभवनवर्णन.)

क्वचिदतिगंभीरमुरजरवाहृतसानंदनर्तितनीलकंठं ...

- १ क्षीरेणात्मगतोदकाय हि गुणा दत्ताः पुरा तेऽखिलाः
क्षीरे तापमवेक्ष्य तेन पयसा ह्यात्मा कृशानौ हुतः ।
गतुं पावकमुन्मनस्तदभवद्दृष्ट्वा तु मित्रापादं
युक्तं तेन जलेन शाम्यति सता मैत्री पुनस्त्वादिशी ॥

भर्तृहरि— विशतक.

- २ मालतीमुकुले भाति गुंजन्मतमधुप्रतः ।
प्रयाणे पंचबाणस्य शंखमापूरयन्निव ॥
३ लीनेव प्रतिबिंबितेव लिखितेवोत्कीर्णरूपेव च
प्रत्युप्तेव च वज्रलेपघटितेवांतर्निखातेव च ।
सा नश्चेतसि कीलितेव विशिखैश्चेतोभुवः पंचभिः
चिंतासंततितंतुजालनिबिडस्यूतेव लग्ना प्रिया ॥

मालतीमाधव ५.

- ४ सानंदं नन्दिहस्ताहतमुरजरवाहृतकौमारवर्हि—

त्रासान्नासाग्रंघ्रं विशति फणिपतौ भोगसंकोचभाजि ।

मालतीमाधव—नांदी.

पृष्ठ २९६ (युद्धवर्णन.)

—कर्णाभ्यां श्रुतपरपरिवादाभ्यां खलोदयसाधुविप-
त्तिसाक्षिभ्यामक्षिभ्यां मूर्ध्ना चास्थानेऽपि नमता विमु-
क्तोऽहमिति हर्षादिव ननर्त चिरं कबंधः ।

वरील उदाहरणावरून सहज दिसून येईल की, परार्थस्तेयाचा आपल्या कवींम फारसा संकोच वाटत नसे. तरी प्रस्तुत प्रसंगी या अश्लाघ्य कृष्णाच्या योगानेही सर्वांवर त्याचा एक मोठाच उपकार खरोखर झाला आहे ! तो अर्थातच **भवभूती**विषयी एक मोठी गोष्ट कळविण्याने. असो. शिवाय दुसरेंही असे वाचकांस कळविलें पाहिजे की, टिपांत दिलेल्या वरील श्लोकापैकी तिन्हीचा कर्ता प्रासिद्ध नाही,—निदान आम्हास तरी अजून माहीत नाही. यास्तव ते कदाचित् कोणी पुढील कवीने **सुबंधू**पासून मूलार्थ घेऊन पद्यरूपानें रचले असतील. असो. असें पुढें मागें ठरल्यास आम्ही आपल्या कवी-वर मिथ्या अभियोग केल्यावद्दलची त्याची क्षमा अगोदरच येथें मागून ठेवितों.

१ लढाईत एका पुरुषाचें शिर धडाडून उडालें असतां हंसलें. तें कां ? यावर एका कवीची उत्प्रेक्षा—

कंधरां समपहाय कं धरा प्राप्य संयति जहास कस्यचित् ।

मा किलानभयतः स्वपूर्तये दुर्भरात्किमुदराद्वियोगतः ॥

२ ही गोष्ट अर्थातच **भवभूती**चा काळ होय. हा आजपर्यंत बरोबर समजला नव्हता. पण वरील दोन उतारे 'वासवदत्त'त आहेत, यावरून त्याचा निश्चयच झाला असें म्हणण्यास हरकत नाही. यास्तव मागें **भवभूती**स आरंभ करिताना त्याच्या काळाचा मुळीच पत्ता लागत नाही असें जें आम्हीं लिहिलें होतें त्याच्या जागीं हा शोध वाचकांनीं घालावा. तेव्हां आतां कालमानानें ही श्रेणि सिद्ध झालीः—**कालिदास—भवभूती—सुबंधू—बाण**.

तरी एक चमत्काराची गोष्ट यथे स्पष्टपणें लिहिली पाहिजे. ती ही की, **हॉल्** साद्देबानीं आपल्या प्रस्तावनेंत जो 'हर्षचरिताचा' उतारा घेतला आहे, त्यात '**कालिदास व सुबंधू**' यांची जशीं नांवें आहेत, तसें **भवभूती**चें नाही. हें कसे झालें असेल तें असो !

दुसरा दोष क्लिष्टता विंवा दुर्बोधता. हा दोष प्रस्तुतच्या सान्या प्रंथावर येत नाही. तो बहुतेक ठिकाणी वराच सुबोध आहे. पण जेथे सुबोध आपले 'प्रत्यक्षश्लेषमयप्रबंधविन्यासवैदग्धानिधित्व' विशेषतः दाखवू लागतो, तेथे निरनिराळ्या अर्थोची फोड करता करता तशा कामांत घटलेल्या टीकाकाराचीही त्रेधा उडून जाते !
उदाहरणें:- -

पृष्ठ १४२ (स्वयंवरास आणलेल्या हतभाग्य राजपुत्राचे परि-
हासरूप वर्णन.)

तत्र च केचित् कलांकुरा इव विजितनगरमंडना अ-
परे पांडवा इव दिव्यचक्षुःकृष्णगुरुपरिमीलिता अन्ये
शरादिवसा इव सुदूरप्रवृद्धसुखांशा इतरे द्याहंतुमुद्यता
इव स्वबलार्थिनः केचिद्व्याधा इव शकुनश्रावकाः के-
चिदास्त्रैटका इव रूपानुसारप्रवृत्ताः केचिज्जैमिनिमतानु-
सारिण इव तथागतमतध्वंसिनः केचित् खंजना इव
सांवत्सरफलदर्शिनः केचित् सुमेरुपरिसरा इव का-
र्तस्वरमयाः केचित् विकचकुमुदाकरा इव भास्वदर्शननि-
मीलिताः केचिद्दार्तराष्ट्रा इव विश्वरूपावलोकनजनितेन्द्र-
जालप्रत्ययाः केचिदात्मनिवारणबुद्ध्या बलवंतोऽपि सु-
वाहाः केचित् पाणिग्रहणार्थिनांऽप्यसुकरं मन्यमानाः
केचिदधरीभूता अपि स्थिराः केचित् पांडुपुत्रा इवाक्ष-
हृदयज्ञानहृतक्षमाः केचिद्बृहत्कथाऽनुबंधिनो गुणाढ्याः
केचित् तिर्यग्गतयः सुगंधवाहाः केचित् कौरवसैनिका
इव द्रोणाशसूचकाः केचित् कुमुदाकरा इवासोढशू-
रभासः स्थिता राजपुत्राः । तानेकैकशः समवलोक्य
विरक्तहृदयाऽसौ कुमारिका तस्मात्कर्णवंशादवततार ॥

पृष्ठ १९५ (चंद्रोदय झाल्यानंतर अभिसारिकांनी आपल्या वल-
भाकडे पाठविलेल्या दूर्ताच्या वक्रोक्ति.)

अत्रांतरेऽभिसारिकासार्थप्रहितानां प्रियतमान् प्रति

दृतीनां द्वयर्थाः सेष्याः सप्रपञ्चा विकारभंगुराः प्रवादा
बभूवुः ॥ तथा हि ।

अवस्त्रीकृतमात्मानं नाकलयसि तत्त्वतः कांत प्रस्तर
इव क्रूरोऽसि न चाकर्षकचुंबकद्रावकेष्वेकोऽसि भ्रा-
मकोऽसि परं कितव धर्मार्थान्यप्रयुक्तः क्षेपणिक इव
मुधा वाहिततरवारिस्त्वमसि सखेदमिव मनसा चित-
यसि दुर्लभं जनं सत्त्वसारचरितो यो रिपुमंडलाग्रतो नि-
र्वृतिमुपेत्य तिष्ठति । धृतोरुकरवालसंचयोऽपि परमकांड
एव संपतन् महापदं विग्रहेण लभते । राजसेन रहितो
राजसे न रहितो ध्रुवं विशारदा विशारदाभ्रविशदा वि-
शदात्मनीनमहिमा महिमानरक्षणक्षमा क्षमातिलक
धीरता धीरता मनसि भूतता भूतता वचसि साहसेन
साहसेन कमलाकमलापराजितापराजिता सा त्वदर्पणा द-
र्पणाकारविमलाशया शयाब्जविनिर्जितकिसलया सल-
यांगुलिविभ्रमेण विभ्रमेण प्रतिगवाक्षशलाकाविवरं वि-
लोकयंती विलोकयंती त्वया विना साविना सायमनुभवं-
ती दुःखानि जीवनायक जीवनायक इह नाश्रयति सुभगम् ।
अन्यास्तावदासतां दासतां पुरतोऽहमेव भजामि । मै-
त्र्यतोऽमैत्र्यतोऽस्तु अंजसारतः सारतः किमपि कंदर्प-
कंदर्पकं न तनोषि विशेषतोऽशेषः स्थितमेव मरणं शठ-
धियां शोधन यशोधने महार्यामहार्याशयोत्कटाक्षैः क-
टाक्षैराविर्भूतदास्यास्तदास्याः परिजनाः कमलाकृतिना-
रीणां कमलाकृतिनारीणां भवता मुखं च मलिनितं वि-
श्वस्य विश्वस्य व्यवस्था समासाद्यसमाद्यमनेककालसं-
गीतसंगी तनुषे तनुषेकमनंगमनंगपुष्पेषु पुष्पेषु रुजा
तरसा जातरसा मंदाक्षमंदा क्षणं भ्रमंती मुह्यति ।
कामधुराधरेण कामधुराधरेण मुक्तारजोराशिविशेषकेण
विशेषकेण मुखेन्दुना तव हृदि लग्ना अदिमाकरेण करेण

स्वेदबिंदुपयोधरेण पयोधरेण चक्षुःफलकांचनेन जिताना-
विलकांचनेन कामदारुण मदारुणनेत्रास्मरमयं रमयंतं
त्वामदयं दमयंती परमकमितारं परमकमितारं वाञ्छति
हारिणाहारिणा स्तनकुंभने हरिणाभिहरिणाक्षि रुचिहा-
रिणा चक्षुषा हारिणा ।

याप्रमाणेच आणखीही एके ठिकाणी श्लेषांची खूप गर्दी आहे; पण तोही सगळा उतारा येथे घेण्यास आम्ही धजावत नाही. श्लेषांचे भोक्ते अलीकडील लोकांत—अगोदर कोणी असेलच तर—फार असतीलसे वाटत नाही; आणि बाकीच्यांस तर वरील दोनच पुरून उरेसे आहेत !

तिसरा दोष अश्लीलत्व. हा वास्तविकपणे मोठा दोष असतां आपल्या कवीचा याकडे मोठा ओढा दिसून येतो. वसंतकालवर्णनांत (पृष्ठ १३२) तो म्हणतो,—‘प्रतिदिशमश्लीलप्रायगीयमान-
गीतश्रवणोत्सुकस्त्रिगजनप्रारब्धचर्चरीगीताकर्णमुह्यमा-
नानेकपथिकशत’ (ज्या वसंतऋतूंत चोहोंकडे चावट गाणीं चाललीं असतां शेंकडों वाटसरू आपली वाट चालण्याची विसरून तेथेच लुब्ध होऊन बसतात) तसेच संध्याकालवर्णनांत (पृष्ठ १६९) ‘कामुकजनानुबध्यमानदासीजनविविधाश्लीलवचनश्रुति-
विरसीकृतसंध्यावदनोपविष्टेषु शिष्टेषु’ (ज्या वेळीं शिष्ट लोक संध्येस बसले असतां कामुक जन दासींच्या मागे लागून त्यांनीं केलेलीं चावट भाषणे ऐकल्यामुळे त्यांच्या संध्येचा विरस होतो). वरील दोन्ही वर्णनावरून सुबधूच्या वेळीं लोकाचारांत पूर्वापेक्षां पुष्कळ भ्रष्टता आली असावी असे अनुमान होतें. ज्या कवीनें प्रत्येक वसंतऋतूंतला, किंबहुना प्रत्येक संध्याकाळचा, वरील प्रकार येवढ्या गोडीनें वर्णिला आहे, त्याच्याच खुद्द ग्रंथांतही तसें अश्लीलत्व कां नसावें ? —

पृष्ठ २० (चिंतामणि राजाच्या राज्यरीतीचे वर्णन.)

पृष्ठ ५२ (प्रभातसमयीच्या स्त्रीचरिताचें वर्णन.)

--आसन्नमरणास्विवर्जं जीवितेशपुराभिमुखीषु... ..

(प्रियैरालिङ्ग्यमानासु कामिनीषु)

पृष्ठ ७७ (खलावर कडाका.)

--रतकील इव जघन्यकर्मलग्नः ष्पेयति साधून् --

पृष्ठ ११५ (कुसुमपुरांतील वेश्यांचें वर्णन.)

--जलौकसेव रक्ताकृष्टिनिपुणेन (वेश्याजनेनाधिष्ठितं
कुसुमपुरं नाम नगरम् ।)

पृष्ठ १२८ (वासवदत्तेच्या बापाची राज्यरीति.)

-----वृषहानिर्निधुवनलीलासु न पौरेषु-----

पृष्ठ १८४ (रात्रिमुखवर्णन.)

--ताभिः (तारकाभिः) श्वित्रितभिर्वियदशोभत--

पृष्ठ २६९ (समुद्रवर्णन.)

--सापस्मारमिव फेनैः ... (जलनिधिमपश्यत् ।)

वरील तिन्ही दोष अत्यंत रसापकर्षक होत; व त्यामुळेच हा ग्रंथ रसिकांत प्रिय न होऊन सुबंधूचें नांव तादृश प्रसिद्धीस आलें नाहीं असें वाटतें.

आतां सुबंधु कविवृंदांतील कोणत्या प्रतीत मोडेल याविषयी विचार करूं. प्रस्तुत कथेवरून सामान्यतः पाहतां तो पूर्वोक्त तीन महाकवींच्या जोडीस बसविण्यास योग्य नाहीं हें तर स्पष्ट दिसत आहे. वर सांगितलेल्या तीन दोषांवरून सुबंधूच्या मनाच्या तीन निरनिराळ्या छटा प्रकट होतात. पहिल्यावरून त्याच्या मनाचा

१ हा मनास उद्वेग करणारा श्लेष सुबंधूचा स्वतःचाही नसावा. असा अंदेशा वाटतो. तो बहुधा पुढील श्लोकांतून उचलला असावा.

राममन्मथशरेण ताडिता

दुःसहेन हृदये निशाचरी ।

गंधवद्गुधिरचंदनोक्षिता

‘जीवितेशवसति’ जगाम सा ॥

रघुवंश ११ (ताटकावधप्रसंग)

हलकपेणा, दुसऱ्यावरून अरसिकत्व व तिसऱ्यावरून प्राम्यता. यापैकी दुसऱ्याचा व तिसऱ्याचा तर सत्कवित्वाशी स्वभावविरोध असल्यामुळे कीर्तिमंदिराच्या अत्युच्च पदापासून खाली ढकलून देण्यास त्यांतला एकही पुरे आहे. व पहिल्याचे जरी एकट्याचेच तितकें सामर्थ्य नाही, तरी दुसऱ्याच्या सान्निध्याने त्यांचे अंगचे बल त्यास पुनः प्राप्त होतें. आतां हें खरें कीं, सुबंधूच्या काळात खऱ्या कवित्वाचा न्हास होऊं लागला असल्यामुळे त्या काळावर वरच्या संबंधाने जितका दोष येईल तितका त्याच्यावर येणार नाही. कां कीं, कोणासही स्वकालीन लोकां- हून समजुतीने किंवा अभिरुचीने थोर नसल्याबद्दल मोठेसे नांव ठेवणें हें अगदीं गैर आहे. तरी पण ही गोष्ट सामान्य जनांचीच झाली. जे जात्याच थोर असतात ते पंकपंकजन्यायाने आपल्या काळाच्या कलंकापासूनही आलिप्त राहतात. ही स्वभावोन्नति जर आपल्या कवीस असती, तर त्याच्या आधीं भवभूतीच्या व त्याच्या मागून बाण- भट्टाच्या विशद मनावर^१ कालिदासादि प्राचीन कवींच्या वाणीचे अनेकविध गुण जसे यथास्थितपणें प्रतिबिंबित झाले, तसे ते याच्याही मनावर होते. पण तसें मुळींच नसल्यामुळे सुबंधु हा भवभूति व बाण याप्रमाणे प्राचीन श्रेष्ठ कवींच्या धाटणीवर न पडतां पुढील भ्रष्टतेस पावलेलीच लोकाभिमुखि त्याने उचलली. शिवाय कवित्वाचे तत्त्व जी सहृदयता तीही त्यास फारशी असलेली दिसत नाही. मागे सांगितल्याप्रमाणे प्रस्तुत ग्रंथांत गृंगारकहणादि रस आणले आहेत खरे; पण सर्व प्रकार केवळ सांप्रदायिक. त्यांत आधीं नवेंच असे भासण्यासारखें थोडें; व हृदयास लागण्यासारखें तर मुळींच नाही

१ बाणभट्टाचें कालिदासाविषयीचें मत प्रगट करण्यास हा प्रसंग बरा आहे. 'हर्षचरिता'च्या पूर्वोक्त स्थळां बाण म्हणतो—

निर्गतासु न वा कस्य कालिदासस्य सूक्तिषु ।

प्रीतिर्मधुरसार्द्रासु मंजरीष्विव जायते ॥

“नुकल्याच आलेल्या आणि मधानें भिजलेल्या अशा नव्या मंजऱ्या पाहून जसा मनास आनंद वाटतो, तसा कालिदासाच्या (रसभरित) सूक्ति निघाल्या असतां कोणास हर्ष होत नाही ?”

म्हटलें असता चालेल. याप्रमाणें सांप्रत कथेवरूनच पाहतां सुबंधु दुसऱ्या प्रतीच्याच कवींत मोडेल, व त्यातही केवळ अग्रगण्य होईल असेंही वाटत नाही.

वर 'कथेवरून' याप्रमाणे व्यावृत्ति करण्याचें प्रयोजन अंमळ पुढें स्पष्ट होईल. सध्यां सुबंधूच्या ग्रंथांत जे गुण दिसतात ते व दुसऱ्याही कांहीं गोष्टी ज्या त्याच्या तर्फेनें लिहिण्यासारख्या आहेत त्या येथें सांगतो.

सर्वांत पहिली गोष्ट ही होय कीं, हा गद्यरचनेचा प्रकार सुबंधूनेच पहिल्यानें काढला; व हें जरी पूर्वोक्त संविध नकादि दोष वर्जूनही करतां आलें असतें, तरी संस्कृत भाषेंत ही तऱ्हा नवीनच काढल्याबद्दल त्यास अवश्य मान दिला पाहिजे. 'दशकुमारचरिता'चा व विशेषतः 'कादंबरी'चा रस अनुभवित असतां सुबंधूचे उपकार वाचकांनीं विसरूं नये. तसेंच दुसरें हें कीं, 'वासवदत्ता' वाचून जर रसिक वाचकांची सर्वथा तृप्ति झाली नाही, तर तसें झाल्यानें त्याची निराशा केल्याचा व वाचनाने श्रम व्यर्थ पडल्याचा दोष त्यांत सुबंधू बिलकुल देतां येणार नाही. कारण प्रकृत प्रबंधाच्या वाचनानें कवि त्यास कोणत्या प्रकारची तृप्ति देणार हें त्यानें ग्रंथास आरंभ होण्याच्या अगोदरच स्पष्ट सांगितलें आहे. तो प्रकार कोणता ? तर अर्थातच 'प्रत्यक्षरी श्लेष साधलेल्या' चित्रविचित्र गद्यापासून मनास वाटणारी मौज ! ही त्याची हौस कितीही विलक्षण,—किंबहुना पोरकट देखील,—जरी वाटली, तरी आपला उद्देश त्यानें पुरतेपणीं सिद्धास नेला इतकें अवश्य कबूल केलें पाहिजे; व म्हणून या ग्रंथास उत्तम काव्यांत जरी गणतां येणार नाही, तरी रिकाम्या वेळीं किंवा जेव्हां मनास विनोद करणें असेल, तेव्हां हा हातीं घेतला असतां मजा वाटणारी आहे. 'वासवदत्ते'चें तादृश तेज न पडण्याचें तिसरें असेंही कारण आहे कीं, पुढील दोन ग्रंथांपुढें व विशेषतः त्यांतील एकापुढें तर ती अगदींच

१ वरील मत आमचें चार वर्षांपूर्वी होतें. बाण, सुबंधु व दंडी यांचा कालक्रम वस्तुतः कसा आहे हे पुढील निबंधांत व्यक्त होईल.

लोपून गेली. तेव्हां या कृतीच्या पायी (की ज्या मुळी तिच्याच धाटणीवर रचल्या गेल्या) जी तिची दुर्दैवाने—अथवा खरे म्हटलें तर सुदैवानें (कां की, अशा उज्वल प्रबंधास कारणभूत होणे म्हणजेच आधीं लहानसान यश नव्हे)—दुर्दशा होऊन गेली, तिजवरूनच केवळ तिची योग्यता कमी मानणें हें ठीक नव्हे शिवाय सुबंधूच्या काळाचा व त्याच्या स्वभावास खिळलेली जी श्रमविमुखता सदरील प्रंथावरून दिसून येते, तिचाही विचार केला असतां, या कवीची दूषणार्हता एरवीं वाटते त्याहून बरीच कमी वाटेल यांत संशय नाही.

याप्रमाणें प्रस्तुत कवीच्या कैवारानें कित्येक गोष्टी कळविल्या; पण यावरून असें समजायचें नाही, कीं सुबंधूची मोठां योग्यता म्हणून. इतकेंच कीं, त्याचे जे दोष आहेत ते क्षम्य आहेत. त्याचे कित्येक गुण अजून सांगावयाचेच आहेत, व ते मागून सांगण्याचें कारण इतकेंच कीं, पूर्वोक्त मोठमोठे दोष जसे सहज दृष्टीस पडण्यासारखे आहेत तसे ते नव्हेत. सर्वांत पहिला गुण हा कीं, सुबंधूस भाषा अगदीं वश होती, व हें त्यानें जी बहुधा सर्व प्रथम श्लेषमय रचना केली आहे तीवरून स्पष्ट दिसतें आहे शिवाय शब्दांची रचनाही त्यानें प्रौढ व मधुर अशी केली आहे. त्याचीं वर्णनेही कोठें कोठें चमत्कारिक आहेत

पण सुबंधूच्या कवित्वाचें खरें स्वरूप म्हणाल तर प्रस्तुत प्रंथाच्या उपांगांत—म्हणजे प्रस्तावना व मधें मधें घातलेलीं वर्णनरूप पद्यें यांतच—दृष्टीस पडतें. आम्हांस खचित वाटतें कीं, रसिक व सहृदय वाचकांस यांपासून जो आनंद व जी उमेद प्रथमतः वाटेल ती त्या आनंदाचा पुढें विसर होऊन खचून मात्र जाईल हीं उपांगें इतकीं उत्कृष्ट साधण्याचें कारण उघडच आहे. तें हें कीं, खुद्द प्रंथांत रचनेच्या संबधानें जी कृत्रिमता चोहोंकडे मुद्दाम आणली आहे, ती दोहों ठिकाणीं या उपांगांत बिलकुल नाही. रचना सरळ असून कवीनें प्रत्यक्षतः अनुभविलेल्या मनोवृत्तींचेंच त्यांत वर्णन आहे. उदाहरणार्थ, महापराक्रमी व विद्वज्जनांचें लालन करणारा जो विक्रमादित्य

राजाबरोबर गेलेल्या वैभवाचा शोक ज्या आयेंत आपल्या कवीने केला आहे, तींतील कणेरसाची बरोबरी कथेंतील नायकाचा शोक आहे त्याहून आणखी दसपट वाढविला असता तरी झाली असती काय ? तसेंच प्रस्तावनेच्या पहिल्या आर्यांत खलांचें क्रूरत्व, नीचता, मूर्खपणा, यांचें वर्णन ज्या खुबीने झालें आहे, तीपुढें ग्रंथांतील अप्रस्तुत सुभाषित केवळ रद्द आहे ! तशींच इतर जी जागोजाग नगरादिकांची लांबलचक केवळ सांप्रदायिक अशीं वर्णनें केलीं आहेत त्या सर्वास विध्याटवतिल्या सिंहाच्या वर्णनाचें दोन श्लोक खालीं बसवितील. सारांश, जर आपल्या कवीच्या वाग्देवतेनें आपले सहज सौंदर्य नाट ओळखून मूर्खांच्या डोळ्यांत भरणाऱ्या वेड्या हौसेस्तव बेगडी धाटमाटानें तें एका तोंडाशिवाय चोहोकडून झांकून टाकलें नसतें, तर ती कधीच आपल्या आधींच्या सखींशीं बरोबरीनें बसून विराजमान होती; व सध्यां जी प्रत्येक गुणदोषविवेचकाच्या तडाख्यांत सांपडून निर्दयपणें पायांखालीं तुडविली जाऊन आपल्या अप्रबुद्धपणाचें चिरकालिक प्रायश्चित्त भोगीत आहे, तींच थोड्याशा शहाणपणानें आपल्या थोरल्या बहिणींप्रमाणें जगास शिरसावंध होऊन राहती !

परंतु कोणास खचित अजून विचारणे असेल की, हें सर्व झालें खरें, पण बाणकवीनें जी येवढी सुबंधूची प्रशंसा केली आहे तिची काय वाट ? ही शंका लहान नव्हे खरी; कारण जो संस्कृत कादंबरीकारांत अग्रगण्य होऊन बसला आहे, व ज्याच्या अत्युत्तम ग्रंथाच्या सर्वत्र प्रचारास्तव त्या ग्रंथाचें नांव मूळचे विशेषबोधक असतां सामान्यबोधक झालें,^१ अशा महान् ग्रंथकाराचें वचन जर प्रमाण

१ असा आमचा समज आहे. ' कादंबरी ' शब्दाचा प्रसिद्ध अर्थ ' मध्य ' आहे. शिवाय ' सरस्वती ' ' कोकिला ' असेही दुसरे अर्थ सांपडतात. पण ' कल्पित गोष्ट ' असा जो त्या शब्दाचा मराठींत अर्थ होऊन गेला आहे तो संस्कृत कोशांत नाही यास्तव ज्याप्रमाणें ' केकावली ' वरून ' केका ' या शब्दाचा प्रयोग ' पृथ्वावृत्त ' या अर्थी लोक करतात, त्याप्रमाणेच ' कादंबरी ' ग्रंथावरून ' कादंबरी ' शब्द ' कल्पितकथा ' या अर्थी रूढ झाला असावा असें वाटतें.

बरू नये, तर मग धरावें तरी कोणाचें ? हें खरें; पण वरील स्तुति एकदे-
 शतःच घेतली पाहिजे;—म्हणजे सुबंधूची शब्दचमत्कार करण्यावि-
 षयी हद्द आहे, असाच बाणभट्टाचा अभिप्राय समजला पाहिजे. हा
 अभिप्राय त्याने आपल्या कादंबरी ' तर्ही एके ठिकाणी स्पष्ट लिहिला
 आहे—उत्कृष्टकविगद्यमिव विविधवर्णश्रेणीप्रतिपाद्यमाना-
 नेकानूनार्थसंचयम् ' ' (उत्कृष्ट कवीच्या गद्याप्रमाणे, ज्यांत
 निरनिराळ्या वर्णपंक्तींतून अनेक अर्थ निघतात.) येथे ' उत्कृष्ट कवि '
 या शब्दाचें धोरण सुबंधूवर मुख्यतः आहे हें उघड आहे. असो
 पण हा अर्थ आम्हींच बाणकवीच्या शब्दांवर बसविला नाही, तर
 त्याचा अभिप्राय तसाच होता, याविषयीचें मोठे व निर्णायक प्रमाण
 खुद्द ' कादंबरी ' ग्रंथच आहे हा ग्रंथ रचतांना बाणभट्टाचें लक्ष
 ' वासवदत्ते ' वर किती होतें हें ते दोन्ही ग्रंथ जे लक्षपूर्वक वाचतील
 त्यांच्या सहज ध्यानांत येईल संविधानकांतील कांहीं गोष्टी, जागो-
 जागर्बी सूर्य, चंद्र, ऋतु, पर्वत इत्यादींची वर्णने, रचनेची एकंदर
 धाटणी ही सर्व सुबंधूच्या ग्रंथावरूनच बाणभट्टानें उचलली हें स्पष्ट
 दिसत आहे. पण इतकें असून चमत्कार काय झाला आहे की, नकले-
 चीच आजपर्यंत चोहोंकडे ख्याति होऊन मुळच्या कृतीस कोणाचि
 विचारीत नाही ! असे होण्याचें कारण काय बरें झालें असावें ?
 अर्थात् हेंच की, बाणभट्टानें ' वासवदत्ते ' वरून प्रौढ व कोमल
 अशी वर्णरचना, कोठचे कोठचे चमत्कारिक श्लेष व सुंदर समास
 असे घेतले खरे; पण जेथे सुबंधूचें असिकत्व अत्यंत दिसून येतें
 अशी जी पूर्वोदाहृत निरंतर प्रासरचना ती असमंजस व क्लिष्टवदोष-
 प्रस्त म्हणून तिची बाणभट्टानें सर्वथा उपेक्षा केली आहे. तिचा
 मागमूसही ' कादंबरी ' त दिसत नाही. सारांश, ' वासवदत्ते '
 तील सर्व गुण घेऊन तींतील सर्व दोष बाणभट्टानें निखालस टाकून
 दिले आहेत. यावरून मागे आलेली जी त्याने सुबंधूची मोठी

१ चंद्रापीड राजवाड्यांत शिरला तेव्हां त्याचे वर्णन केलें आहे,
 त्यांत वरील श्लेष आहे. त्याचा दुसराही अर्थ उघड आहे—' ज्यांत
 निरनिराळ्या जातीचे लोक द्रव्याचे ढीग वरचेवर आणून टाकतात. '

तारीफ केली आहे, तिचा त्याच्या मनांतील वास्तविक अर्थ अगदी उघड होतो. तेव्हां प्रस्तुत उक्ति अंशतः खरी व अंशतः कृतज्ञताबुद्धीस्तव केवळ उपचारार्थ मात्र अर्शाच समजली पाहिजे.

आतां 'वासवदत्ते'ची व 'कादंबरी'ची परस्पर तुलना करूं. या तुलनेवरून सुबंधूच्या कीर्तीस घातक झालेले सर्व दोष अत्यंत व्यक्त होतात. संविधानक, रसपोष, इत्यादि गुणांत 'कादंबरी'ची सर 'वासवदत्ते'स लवमात्रही येणार नाही हें तर वाचकाच्या अगोदर ध्यानांत आलेच असेल. तसेंच 'वासवदत्ते'स रसापकर्षक झालेलें क्लिष्टत्व, ग्राम्यता हे दोषही 'कादंबरी'त बिलकूल नाहीत. तिसरा दोष परार्थस्तेय. हा जरी 'कादंबरी'त मुळीच नाहीसा म्हणता येणार नाही, तरी तो 'कादंबरी'त अशा रूपाने दृष्टीस पडतो, की त्याचें दोषत्व मुळीच नाहीसे होऊन तो उलटा गुणरूपही झाला आहे असे म्हणण्यास हरकत नाही. वर सांगितल्याप्रमाणे बाणभट्टाने कोठें कोठें उत्कृष्ट साधलेले श्लेष व छानदार जुळलेलीं पदे अशीं आपल्या ग्रंथांत 'वासवदत्ते'तून उतरून घेतली आहेत खरी; पण ती इतकी थोडी व इतक्या बेताने घेतली आहेत की, त्यांवरून त्याचा समजसपणा व त्याचें अमानित्व हीं उघड होतात. आतां त्यांच्या परस्पर तुलनेंत विचार करावयाचें असें एक मात्र मोठें अंग राहिलें. तें अर्थात् सश्लेष पदरचना होय.

अशी रचना दोघांसही अत्यंत प्रिय होती; पण कथांगत्वसंबंधाने तिजविषयीं दोघांचा स्पष्ट मतभेद होता. सुबंधूस कथा केवळ गौण वाढून प्रस्तुत रचनाच त्याच्या मते काव्यसर्वस्व होती. तिच्या पार्शी त्यानें संविधानक, रस, प्रसाद, इत्यादि सर्वांवर पाणी घालून अश्लीलत्वादि दोघांसही आपल्या ग्रंथांत जागा दिली. हें आपलें दृढ प्रेम सुबंधूने जागोजागी बोलून दाखविलें आहे. प्रस्तावनेचा शेवटला श्लोक तर मागे एकदां लिहिलाच आहे, त्यांत सरस्वतीचें उत्कृष्ट वरदान म्हणून आपलें प्रत्यक्ष श्लेषचातुर्य सांगितलें आहे,—जसें काय वाग्देवीचें निधिसर्वस्व म्हणजे तेंच होय ! तसेंच संध्यासमयवर्णनांत एके ठिकाणीं (पृष्ठ १८४) म्हटलें आहे,—“ दीर्घोच्छ्वासरचनाकुलं

सुश्लेषवक्त्रघटनापटु सत्कविवचनमिव चक्रवाकमिथुनमतीवास्त्रियत ' (चक्रवाक पक्ष्यांचे युग्म सत्कवींच्या वाणांप्रमाणे दीर्घसमासमय रचना करण्यांत गुंतले असून श्लेषोक्तिघटनेंत निपुण होत्साते ' तीव्र विरहदुःख अनुभवूं लागले). या दोहोंवरून स्पष्ट दिसते की, लाब लांब समास व श्लेष—जो दोन्ही महाकवींच्या ग्रंथांत बहुधा मुळीच नसतात, व ज्यांस स्वतंत्र योग्यता मुळीच नसून कार्यविशेषी मात्र जो घातली असता शोभतात—त्यांसच आपला कवि सत्काव्याचे केवळ जीवप्राण मानीत असे.

आतां दुसऱ्या पक्षां बाणकवींचे मत पहा. सश्लेषपदरचनेकडे जरी त्याचा एवढा ओढा दिसून येतो, तरी त्यामुळे कथेच्या कोण-त्याही अंगास लेशमात्रही न्यूनता किंवा दोष त्याने येऊं दिला नाही. ही रचना जेथे शोभेल तेथेच घातली असल्यामुळे ती एकंदर ग्रंथाशी विसंगत न दिसून नाकापेक्षा मोती जड असा प्रकार त्यांत झाला नाही. याविषयी त्याची उक्ति एक तर एकदेशीयत्वाने वर आलीच आहे; व दुसरी ' कादंबरी ' च्या प्रस्तावनेत आहे, तीत त्याचा दुहेरी उद्देश स्पष्ट लिहिला आहे:—

१ चक्रवाकांच्या संबंधाने श्लेषार्थ असा— ' एकमेकांस आलिंगन देऊन चुंबन करण्यांत निपुण असा तो जोडा विरहदुःखाने मोठमोठे उसासे टाकून '—कष्ट पावूं लागला.

२ मनाच्या कौशल्याशी सहज जी शालीनता ती सुबंधूच्या ठायी दिसत नाही. सत्कवींच्या वर्गांत आपली गणना होणार अशी त्याची त्यास मोठी खात्री वाटत होती हें जागोजाग त्याच्या दर्पोक्तींत स्पष्ट दिसते. वसंतकालवर्णनांत (पृष्ठ १३४) तो म्हणतो— ' सत्कविका-व्यबंध इवाबद्धतुहिनः ' तसेच प्रस्तावनेत—

‘ अविदिग्गुणाऽपि सत्कविभणितिः कर्णेषु वमति मधुधाराम् ।

अनाधिगतपरिमलाऽपि हि हरति दशं मालतामाला ।

या दोहोंसकट आपल्या कवीचे सत्कवित्वाविषयी अभिप्राय एकंदर चार मिळाले आहेत. पण त्या सर्वांत कवितेच्या बाह्यांगाची म्हणजे पदरचनेचीच प्राधान्याने प्रशंसा केली आहे. ह्या लहानशा दिसणाऱ्या गोष्टींत तात्पर्य थोडे आहेसे नाही !

(कथाप्रशंसा)

स्फुरत्कलालाशविलासकोमला
 करोति रागं हृदि कौतुकाधिकम् ।
 रसेन शय्यां स्वयमभ्युपागता
 कथा जनस्याभिनवा वधूरिव ॥

हरन्ति कं नोज्ज्वलदीपकापमैर्नवैः पदार्थैरुपपादिताः कथाः
 निरन्तरश्लेषघनाः सुजातयो महास्रजश्चंपककुड्मलैरिव ॥

“ मदनपरवश होत्साती नूतन वधू आपणच होऊन शेजेकडे आली असता तिच्या अव्यक्तमधुर व कोमल अशा भाषणानें मोहून जाऊन जनांस जसें कौतुक वाटतें, व हृदय प्रेमभरानें दाटून जातें; तसेंच त्या भाषणाप्रमाणें मधुर व कोमल आहे पदरचना जिची अशी कथा सर्वांच्या मनांत कौतुक उत्पन्न करून रसानें अंतःकरण तल्लीन करून टाकते. ”^१

“ उजळलेल्या ज्योतिसारख्या सुंदर पदांनीं व अर्थानीं बांधलेल्या व जागोजाग ज्यांत श्लेषांची गर्दी केली आहे अशा कथा, मधें मधें ज्यांत चांपयाच्या कळ्या दाट आंवल्या आहेत अशा मोठ्या हारांप्रमाणें कोणाच्या चित्ताचें हरण करीत नाहीत ? ”

वरील दोघां कवींच्या गुणदोषांच्या उदाहरणार्थ त्यांच्या ग्रंथांतून एक एक उतारा येथें घेतों. तेवढ्यावरूनही दोघांच्या वर्णनाची एकंदर तऱ्हा मार्मिक वाचणारांच्या तेव्हांच लक्षांत येईलः—

‘ वासवदत्ते’चा आरंभ— (चिंतामणिराजाचें वर्णन)

अभूदभूतपूर्वः सर्वोर्वीपतिचक्रचारुचूडामणिश्रेणी-
 शाणकोणकषणनिर्मलीकृतचरणनखमणिर्नृसिंह इव द-
 र्शितहिरण्यकशिपुक्षेत्रदानविस्मयः कृष्ण इव कृतवसुदे-
 वतर्पणो नागायण इव सौकर्यसमासादितधरणिमंडलः
 कंसारातिरिव जनितयशोदानंदसमृद्धिरानकदुंदुभिरिव

१ हें वाचून आमच्या वाचकांस पूर्वीच्या एका आर्येची आठवण झाल्याविना राहणार नाही. (कालिदास—पृष्ठ १६).

कृतकाव्यादरः सागरशायीवानंतभोगिचूडामणिमरीचि-
रंजितपादपद्मो वरुण इवाशांतरक्षणोऽगस्त्य इव दक्षि-
णाशाप्रसाधको जलनिधिरिव वाहिनीशतनायकः सम-
करप्रचारश्च हर इव महासेनानुगतो निवर्तितमारश्च
मेरुरिव विबुधालयो विश्वकर्माश्रयश्च रविरिव क्षणदा-
नप्रियश्छायासंतापहरश्च कुसुमकेतुरिव जनितानिरुद्ध-
संपद्रतिसुखदप्रदश्च विद्याधरोऽपि सुमना धृतराष्ट्रोऽपि
गुणप्रियः क्षमानुगतोऽपि सुधर्माश्रितो बृहन्नलानुमा-
वोऽप्यंतःसरलो महिषीसंभवोऽपि वृषोत्पादी अतरलो-
ऽपि महानायको राजा चिंतामणिर्नाम ।

‘कादंबरी’चा आरंभ—(जन्मांतरगत नायकाचें वर्णन.)

(कथामुखम्)

आसीदशेषनरपतिशिरःसमभ्यर्चितशासनः पाक-
शासन इवापरः चतुरुदधिमालामेखलाया भुवो भर्ता प्र-
तापानुरागावनतसमस्तसामंतचक्रः चक्रवर्तिलक्षणोपेतः
चक्रधर इव करकमलोपलक्ष्यमाणशंखचक्रलांछनः हर
इव जितमन्मथः गुह इवाप्रतिहतशक्तिः कमलयोनिरिव
विमानीकृतराजहंसमंडलः जलधिरिव लक्ष्मीप्रसूतिः
गंगाप्रवाह इव भर्गारथपथप्रवृत्तः रविरिव प्रतिदिवसो-
पजायमानोदयः मेरुरिव सकलभुवनतलोपजाव्यमानपा-
दच्छायः दिग्गज इवानघरतप्रवृत्तदानादीकृतकरः कर्ता
महाश्चर्याणां आहर्ता क्रतूनां आदर्शः सर्वशास्त्राणां
उत्पत्तिः कलानां कुलभुवनं गुणानां आगमः काव्या-
मृत्तरसानां उदयशैलो मित्रमंडलस्य उत्पातकेतुरहित-
जमस्य प्रवर्तयिता गोष्ठीबंधानां आश्रयो रसिकानां
प्रत्यादेशो धनुष्मतां धौरेयः साहसिकानां अप्रणीर्वि-
दग्धानां वैमतेय इव विनतानंदजननः वैन्य इव चापको-
टिसमुत्सारितसकलारातिकुलाचलो राजा शूद्रको नाम ।

चिंतामणिराजाच्या राज्यरीतीचें वर्णन—

यत्र च शासति धरणिमंडलं छलनिग्रहप्रयोगो वा-
 देषु नास्तिकता चार्वाकेषु कंटकयोगो नियोगेषु परी-
 षादो वीणासु खलसंयोगः शालिषु द्विजिह्वसंगृहीति-
 रहितुंडिकेषु करच्छेदः क्लृप्तकरग्रहणेषु नेत्रोत्पादनं मु-
 नीनां द्विजराजविरुद्धता पंकजानां सार्वभौमयोगो दि-
 ग्गजस्याश्रितुलाशुद्धिः सुवर्णानां सूचीभेदो मणीनां
 शूलभंगो युवतिप्रसवे दुःशासनदर्शनं भारते करपत्रा-
 दारणं जलजानाम् ।

शूद्रकाच्या राज्यरीतीचें वर्णन—

यस्मिंश्च राजनि जितजगति परिपालयति महीं चि-
 त्रकर्मसु वर्णसंकराः रतेषु केशग्रहाः काव्येषु दृढबंधाः
 शास्त्रेषु चिंताः स्वप्नेषु विप्रलंभाः छत्रेषु कनकदंडाः
 ध्वजेषु प्रकंपाः गीतेषु रागविलसितानि करिषु मदवि-
 काराः चापेषु गुणच्छेदाः गवाक्षेषु जालमार्गाः शशि-
 कृपाणकवचेषु कलंकाः रतिकलहेषु दूतसंप्रेषणानि सा-
 र्थक्षेषु शून्यगृहाः प्रजानामासन् । यस्य च परलोकाद्भ-
 यं अंतःपुरिकालकेषु भंगः नूपुरेषु मुखरता विवाहेषु
 करग्रहणं अनवरतमस्त्राग्निधूमेनाश्रुपातः तुरगेषु कशा-
 भिघातः मकरध्वजे चापध्वनिरभूत् ।

चिंतामणिराजास कोणत्याही पूर्वीच्या राजाची उपमा साजत नाही
 या अर्थानें सुबंधु म्हणतो—

महावराहो गोत्रोद्धरणप्रवृत्तोऽपि गोत्रोद्दलनमकरोत् ।
 राघवः परिहरन्नपि जनकभुवं जनकभुवा सह वनं वि-
 वेश । भरतो रामे दर्शितभक्तिरपि राज्ये विराममक-
 रोत् । नलस्य दमयंत्या मिलितस्यापि पुनर्भूपरिग्रहो जातः ।
 पृथुरपि गोत्रसमुत्सारणाविस्तारितभूमंडलः । इत्थं नास्ति
 वागवसरः पूर्वतरराजेषु ।

बाण शुद्रकाविषयी लिहितो—

नास्त्रैव यो निर्भिन्नारातिहृदयो विरचितनारासिंहरूपा-
डंबरं एकविक्रमाक्रांतसकलभुवनतलो विक्रमत्रयाया-
सितभुवनत्रयं जहासेव वासुदेवम् ।

वरील उतारे वास्तविक दोनच आहेत; पण दोन्ही कवींची वर्ण-
नाची शैली परस्पर ताडतां यावी म्हणून त्यांचे निरनिराळे अवयव
समोरासमोर आणले आहेत. त्यांवरून वरचढ कोण आहे याचा निश्चय
रसिक संस्कृतज्ञ तर एका वाचण्याबरोबर करील. तरी इतरांकरितां येथें
अंमळ विस्तार वरतों. वरच्या उतान्यांवरून दोघां कवींतला एक
मोठा भेद हा दिसतो कीं, सुबंधूनें आपल्या वरप्रसादाच्या भरावर
जाऊन कांहीं श्रम न घेता पहिल्या सपाठ्यासरसे भराभर श्लेष झोकून दिले
आहेत. विशाल बुद्धि व श्रम ही स्वभातःच परस्परांशीं अत्यंत विरुद्ध
आहेत असें पुष्कळांचें—मोठमोठ्यांचेही—मत असतें. त्यांस वाटतें
कीं, तडाक्यासरसें काम हातून झालें नाहीं तर मग गुण तो काय ? या
मुखें समजुतीस्तव त्यांस असें वाटत असतें कीं, श्रमाअंतीं एकादें
काम उत्कृष्ट साधण्यापेक्षा सहज रीतीनें तें सरासरीही करण्यांत कांहीं
विलक्षण थोरवी आहे ! हीच समजूत सुबंधूच्या मनास खिळली
होती. तिचे अनर्थ वरील लहानशा उतान्यातही दृश्य आहेत. त्याच्या
कवित्वाचा ओघ इतका उच्छल होता कीं, सरस व चमत्कारिक श्लेष,
रसशुद्धि, व्याकरणशुद्धि, वगैरे साधत तोंपर्यंत त्याचा वेग राहूंच नये !
वरील श्लेषांतील कितीएक श्लेष इतके भिकार आहेत कीं, एकादा महा-
शंखही तसें हजरों करील. रसभंगाची उदाहरणेही लहानसहान आहेत
असें नाहीं;—‘महिषीसंभवोऽपि वृषोत्पादी !’ केवढा राजमान्य श्लेष
हो ! ‘शूलभंगो युवतिप्रसवे,’ यावर चर्चा वर झालीच आहे. तसाच
व्याकरणभंग—‘कृतवसुदेवतर्पणः’, ‘क्षणदानप्रिय’—पण येथें आमच्या
कवीस तादृश भय नाहीं. श्लेष रचण्याचें मात्र काम त्यानें आपणावर

१. याच्याच जोडीचा एक श्लेष पृष्ठ १५३ यांत आहे—‘मुधैवेदु-
मती महिष्यप्यजानुरागिणी बभूव.’

ध्यावें; मग त्यांचा अर्थ बसविणारे त्याचे टीकाकार भक्कम आहेत. छप्पन्न कोश, भाष्ये, चटसारीं धुंडाळून आपल्या महाकवीच्या श्लेष-घटक पदांवर तीं बिचारीं नको नको म्हणत असतांही ते अर्थ बसविल्याखेरीज कधींही राहणार नाहीत ! असो सर्वांत शबटल्या उताऱ्यांतील श्लेष बरेच साधले आहेत. तरी ते केवळ शब्दात्मकच असल्यामुळे बाणकवीचे पुढील अर्थात्मक श्लेष आम्हांस ज्यास्त पसंत वाटतात.

सुबंधूच्या व बाणकवीच्या श्लेषांत दुसरा असाही फरक नेहेमी असतो कीं, सुबंधूचे श्लेष म्हटले म्हणजे शब्दचमत्कार करण्याच्याच केवळ उद्देशाने आणलेले दिसतात. पण बाणकवीचे तसें नसून त्यांतील प्रत्येकांत वर्णावयाचा निरनिराळा अर्थही प्रथित केलेला असतो. त्यामुळे बाणकवीचे सर्व श्लेष मिळून एक संबंध वर्णन असतें. तसें सुबंधूचें असत नाही; त्यांतील कित्येक गाळले तरी वर्णनांत उणीव येणार नाही. शिवाय सुबंधूचीं श्लेषार्थ काढण्याची कांहीं अमुक अशी स्थलेंही नाहीत. जेथून हातास लागेल तेथून तो श्लेष आणतो. व्याकरण, न्याय, वैद्यक इत्यादि शास्त्रे, ग्रंथकारांची नांवें, ग्रंथांची नांवें, हीं सर्व 'वासवदत्ते'त श्लेषविषय झालीं आहेत. 'कादंबरी'तला प्रकार असा नाही. तीं सर्वप्रसिद्ध ज्या सृष्टींतील किंवा पुराणांतील गोष्टी त्याच मुख्यतः असून व्याकरणादिकांचा संबंध एकाद्या ठिकाणीं असून तो सर्वांस सहज समजण्यासारखा असतो.

आतां 'वासवदत्ते'तील वर सांगितलेली उत्कृष्ट स्थले दाखवावयाचीं मात्र उरलीं आहेत. हा निर्देश करण्यास आम्हांस अतिशयित आनंद वाटतो. पुढील उतारे अर्थांतच थोडे असतील, पण याच कारणास्तव आमच्या सहृदय वाचकांस त्यांची गोडी ज्यास्त लागेल असें आम्हांस वाटतें:—

सुबंधु आरंभीं वाग्देवीस नमन करून कवीचा महिमा वर्णितो:—

करबदरसदृशमखिलं भुवनतलं यत्प्रसादतः कवयः ।
पश्यन्ति सूक्ष्मतयः सा जयति सरस्वती देवी ॥

उत्कृष्ट पदरचनेची रमणीयता—

अविदितगुणाऽपि सत्कविभणितिः कर्णेणु धमति
मधुधारासु । अनधिगतपरिमलाऽपि हि हरति दृशं
मालतीमाला ॥

हा काव्यगुण 'वासवदत्ते'त चोहोंकडे आढळतो. पुढील मलयानिल-
वर्णनांत तो विशेषतः दृष्टीस पडतो:—

कंदर्पकैलिसंपलंपटलाटीललाटतटधम्मिल्लमेलनमिलि-
तपरिमलसमृद्धमधुरिमगुणः कामकलाकलापकुशलचारु-
कर्णाटसुंदरीस्तनकलशघुसृणधूलिपरिमलामोदवाही क-
रणरसिककांतकुंतलीकुंतलोल्लासनसंक्रांतपरिमलमिलि-
तालिमालामधुरतरङ्गकाररवमुखरितनभस्तलो नवयौवन-
रागतरलकेरलीकपोलपालिपत्रावलीपरिचयचतुरः चतुः-
षष्टिकलाकलापविदग्धमुग्धमालधनितंबिनीनितंबांबिवसं-
वाहनकृशलः सुरतश्रमपरवशांघ्रिनीरंघ्रिनिपयोधरभार-
निदाघजलकणनिकरशिशिरिता मलयानिलो वधौ ।

नायिकेची मदनावस्था—

अनंतरं परिजनप्रयत्नोच्छ्वसितजीविता सती क्षणम-
तिशिथिरघनसाररसनिम्नगाकूलपुलिने क्षणमतितुहिन-
मलयजरससरित्परिसरे क्षणमराविंदकाननपरिवारितस-
रस्तटविटपिच्छायासु क्षणमनिलोल्लासितदलेषु कदली-
काननेषु क्षणं कुसुमशय्यासु क्षणं नलिनीदलसंस्तरेषु
प्रलयकालोदितद्वारशरविकिरणकलापतोत्रविरहाग्निदह्य-
मानामतिकृशां विप्राणामिव तनुं बिभ्रती प्रचलदमंद-
मंदरांदोलितदुग्धसिंधुतरलतदंगच्छटाधवलहासच्छुरिता-
धरपल्लवं तन्मुखारविंदं द्विजकुलमिव श्रुतिप्रणयि त-
दीक्षणयुगलं सहजसुरभिमुखपरिमलमाघ्रातुकामेव सु-
दूरविनिर्गता सा नासावंशलक्ष्मीः कलंकमुक्तेन्दुकलाको-
मला पीयूषफेनपटलपांडुरा सा द्विजपंक्तिः तददृष्टचर-

मनंगमतिशयानं रूपं धन्यानि तानि स्थानानि ते च जनपदाः पुण्यानि नामाक्षराणि च तानि सुकृतभञ्जि यान्यमुना परिष्कृतानीति मुहुर्मुहुः परिभावयन्ती दिक्षु विदिक्षु लिखितमिव नभस्युत्कीर्णमिव विलोचनं प्रतिबिंबितमिव चित्रफलके लिखित्वा पुरोदर्शितमिवेतस्ततो विलोकयन्ती व्यतिष्ठत ।

संस्कृत कवितेचा ज्या काळीं कळस झाला त्या वेळेस आपण नसून पुढें जन्मास आल्याबद्दलचा सुबंधूचा खेद किती द्रव आणणारा आहे ! सा रसवत्ता बिहता नवका विलसंति चरति नो कं कं । सरसीव कीर्तिशेषं गतवति भुवि विक्रमादित्ये ॥

या आयेंत येवढी हृदयद्रावकता कशामुळें आली आहे हें आमचें आम्हांसच नीट समजत नाही । तिला आर्याछंदाचें मनोहरत्व, पदांची कोमल रचना, एकंदर पद्याचा करुणस्वर, सरोवराची सरस उपमा, सहज बहरीनें साधलेले श्लेष, अनेक गोष्टींनीं प्रिय झालेल्या त्या शक-कर्त्याच्या नांवाचा पद्यांती उल्लेख, आणि त्याच्या पुढे झालेल्या राजांच्या अंदाधुंदीचें थोड्यांत खोचदार वर्णन, यांतून कोणतें विशेष कारणभूत होत असेल तें असो ! आम्हांस खरोखर वाटतें कीं, कवीची व वाचकाची एकात्मता या स्थलीं जितकी पूर्ण होते तितकी इतरत्र कोठेही होत नसेल !

सज्जनप्रशंसा—

भवति सुभगत्वमधिकं विस्तारितपरगुणस्य सृजनस्य ।
बहति विकासितकुमुदो द्विगुणरुचिं हिमकरोद्योतः ॥

खलनिंदा—

अतिमलिने कर्तव्ये भवति खलानामतीव निपुणा धीः ।
तिमिरे हि कौशिकानां रूपं प्रतिपद्यते चक्षुः ॥

१ या शब्दांचें (म्हणजे रसवत्तेची हानि झाल्याचें) सर्वोत्कृष्ट उदाहरण हा आपला ग्रंथच होय हें सुबंधूच्या ध्यानींमनींही नसेल ! स्वाभिमानानें मनुष्य असा चमत्कारिक रीतीनें फसून जातो !

विध्वस्तपरगुणानां भवति खलानामतीव मलिनत्वम् ।
 अंतरितशशिरुचामपि सलिलमुचां मलिनिमाऽभ्यधिकैः॥
 हस्त इव भूतिमलिनो यथा यथा लंघयति खलः सृजनम् ।
 दर्पणमिव तं कुरुते तथा तथा निर्मलच्छायम् ॥

संध्याकालवर्णनांत ताभ्यांच्या शोभेचें वर्णन—

—क्षणेन च संध्यातांडवाडंबरोच्छलितमहानटज-
 टाजूटकूटकुटिलविवर्तितजन्हुकन्याधारिधाराविद्व इव
 विकीर्णाः दुर्धरधरणिभारभरभुग्नभीमदिङ्मुत्तमातंगमं-
 डलकरपरिमुक्तशीकरच्छटा इव गगनमहासरःकु-
 मुदकाननसंदेहदायिभ्यः जगत्त्रयविजयविनिर्ग-
 तस्य मकरकेतोः रतिकरतलविकीर्णलजा इव.....
 द्योमलक्ष्मीहारमुक्तानिकरा इव तिमिरोद्गमधूम-
 धूमलसंध्यानलपरितप्तगगनमहास्थलीकटाहभृज्यमानला-
 जानुकारिण्य इव तारका व्यराजंत ।

विध्यपर्वताच्या अरण्यांत हत्तीवर झडप घालणाऱ्या सिंहाचें वर्णन—

पश्योदंचदवांचदंचितवपुःपश्चाद्धपूर्वाद्धभाक्
 स्तब्धोत्तानितपृष्ठनिष्ठितमनाभुग्नग्रलांगूलभृत् ।
 दंष्ट्राकोटिविशंकटास्यकुहरः कुर्वन् सटामुत्कटा-
 मुत्कर्णः कुरुते क्रमं करिपतौ क्रूराकृतिः केसरी ॥
 उत्कर्णोऽयमकांडचंडिमपटुः स्फारस्फुरत्केसरः
 क्रूराकारकरालवक्तृविकटस्तब्धोर्ध्वलांगूलभृत् ।

१ जेपकवीनें हा व पुढील आर्वेतील अर्थ अंमळ निराळ्या
 दृष्टांतानें एकंदर वर्णिला आहे—

Envy will merit, as its shade pursue;
 But like a shadow, proves the substance true.
 For envied wit, like Sol eclipsed, makes known,
 The opposing body's grossness, not its own.

Essay on Criticism.

चित्रेणापि न शक्यतेऽभिलिखितुं सर्वांगसंकोचना-
च्चीत्कुर्वद्गिरिकुंजकुंजरशिरः कुंभस्थलस्थो हरिः ॥

वरील दोन्ही वर्णने कर्षी हुबेहूब रेखल्यासारखी उतरली आहेत !
ही 'शाकुंतला'तील हरणीच्या वर्णनाशी (कालिदास-पृष्ठ ४२)
जोडीने बसल्यास चालतील. त्यांत करुणरस वर्ण्य असतां जशीं मृदु
अक्षरें घातली आहेत, त्याप्रमाणे येथे रौद्र वर्ण्य असल्यामुळे सुबंधूने
कठोर वर्णाची योजना केली आहे.

याप्रमाणे वाचकांनीं पुरे म्हणण्याच्या अगोदरच उतारे संपविण्याची
या प्रसंगी पाळी आली. पण इतके उतारे सांपडले ही तरी दैवाचीच
गोष्ट समजली पाहिजे; नाही तर, जर सुबंधु कालिदासाप्रमाणे
प्रस्तावना मुळीच लिहिता ना, तर त्याच्या कवित्वाचे खरें उत्कृष्ट
स्वरूप अगदींच झांकून जातें, व रसिकास आनंद देण्यासारखें त्याच्या
ग्रंथांत बहुधा कांहींच आढळतें ना. इसापनीतंतील सांबराप्रमाणे त्याची
परीक्षा अगदीं चुकली होती. ज्या कृत्रिम पदरचनेवर जो एवढा झुलत
होता, व ज्या एकटीवरच नजर देऊन बाकी सर्व कथागाची त्यानें
सर्वथा उपेक्षा केली, तिच्याच पायीं त्याचा ग्रंथ ठार बुडण्याचा रंग
आला होता; आणि जी प्रस्तावना व मधले श्लोक आपलें वाक्चातुर्य
स्वर्च न करितां त्यानें अगदीं साध्या रीतीनें लिहिलें—'कीं तीं केवळ
बाष्पांगें होत—तींच शेवटीं त्याच्या उपयोगीं पडलीं. असो, झालेली
हानि आतां भरून येत नाही; यास्तव जो कोणी 'वासवदत्ता' वाचील
त्यानें खुद्द ग्रंथावरूनच कवीच्या कवित्वाचा अजमास न करितां वरील
बाष्पागांकडे विशेषतः दृष्टि पुरवावी. तसें केलें असता त्याची खात्रा
होईल कीं, सुबंधु आपल्या आधींच्या चांगल्या काळीं जर झाला
असता, तर त्याच्या कवित्वशक्तीस चांगलें वळण लागूनती सध्या
आहे त्याच्यापेक्षां फार निराळ्या रूपानें प्रगट होती !

आतां सरतेशेवटीं या ग्रंथाची इंग्रजी आवृत्ति जी डाक्टर
हॅल्ड यांनीं तयार केली आहे तिजविषयीहि कांहीं लिहिलें पाहिजे.
आमच्या वरील लेखास हें पुस्तक किती उपयोगी पडलें. हें दोहोंचें
जो अवलोकन करील त्यास सहज दिसण्यासारखें आहे. विशेषतः

सुबंधूच्या काळाचा निर्णय केल्याने वरील साहेबांनी आपली विद्वत्ता व तीव्र बुद्धि प्रकट करून सर्वांवर मोठा उपकार करून ठेवला आहे. ' वासवदत्त ' तील अनेक दोष जे वर सांगण्यांत आले ते होल्ड् साहेबांनी आपल्या प्रस्तावनेत दाखवून त्यांवर जागोजाग पुष्कळ विनोदयुक्त चर्चा केली आहे; ती नुसत्या सुबंधूच्याच संबंधानें बहुतेक अंशी बरोबर आहे. पण सदहू साहेबांस येवढ्यानेच संतोष न होऊन वरील दोष सर्व संस्कृत कवींस, साऱ्या हिंदूस, किंबहुना झाडून सगळ्या एशियाखंडांतील लोकांसही ते लावूं पाहतात ! हे साहेब जरी हिंदुस्थानांत पुष्कळ दिवस होते, व संस्कृताखेरज इतर देशभाषांशीही त्यांचा बराच परिचय असावासें दिसतें, तरी हिंदु लोकांशीं त्यांचें मोठें प्रेम जडलें होतेंसें दिसत नाहीं. प्रोफेसर विलसन, सध्यांचे मोक्ष मुखर यांसारखा होल्ड् साहेबांचा हिंदु लोकांविषयी मोठा पक्षपात तर नव्हताच, पण केवळ तिऱ्हाईतपणें त्यांविषयी वाजवी रीतीनें लिहिणें सुद्धां त्यांच्या जिवावर येई असें वाटतें. मिल्ड् साहेबांनी हिंदुस्थानांतील एकाही भाषेचें अक्षर सुद्धां माहित नसता चार हजार कोसांवरून त्याहीपेक्षां जास्ती वर्षांमागील हिंदुस्थानचा इतिहास लिहितांना जीं मते प्रगट केलीं आहेत, व मेकाले-साहेब स्वतः हिंदुस्थानांत आले असतांही या देशाविषयींचे लहानपणीं पाह्री लोकांच्या ग्रंथावरून मनास जडलेले जे पोरकट ग्रह जसेचे तसेच त्यांनीं माघारीं विलायतेस नेले, तशींच मते व तसेच ग्रह प्रस्तुत ग्रंथप्रकाशकानें आपल्या आवृत्तींत कोठें कोठें दाखविले आहेत. तरी आमच्या साहेबांच्या तर्फेनें एक मोठी सबब सांगणें वाजवी आहे. ती ही कीं, ज्या वेळेस ही आवृत्ति त्यांनीं काढली त्या वेळेस एकाद्या शांत मनुष्याचेंही मन हिंदूपासून फिरलें असतें. ही वेळ गेल्या अयंकर बंडाची होय. त्यातून होल्ड् साहेब तर त्या अनर्थाच्या ऐन गर्दीत असून त्यांस आपल्या ठिकाणाहून पळून सागर येथील कोटांत लपून रहावें लागलें. शिवाय बंडवाल्यांनीं अलाहाबादेस कागदपत्र जाळून टाकले त्यांत त्यांचेंही काहीं नुकसान झालें. असो. तेव्हां या सर्व

गोष्टींचा विचार केला असता हिंदुलोकाविषयी सदरील प्रस्तावनेत जें बऱ्याच कडक रीतीने लिहिले आहे त्याचें फारसे आश्चर्य वाटणार नाही.

‘वासवदत्ते’त जो शृंगाराचा प्रकार आहे त्यावरून हौत्रसाहेब म्हणतात की, हिंदुलोकांस शुद्ध शृंगाररसाची मुळीच ओळख नाही. तसेंच वरील ग्रंथांत जें सृष्टीचे वर्णन आढळतें त्यावरून ते असे स्पष्ट लिहितात की, हिंदुस्थान देशांत सृष्टीचें वैभव येवढें अपार असून त्यांत ते कोणत्याही काळीं रममाण झाले नाहीत, तें असून नसून त्यांस सारखेंच. या दोन्ही गोष्टींचें केवळ विधान केल्यानेच त्या निःसंशय सिद्ध झाल्या असें गृहीत धरून हे साहेब हिंदूंची गणना सरासरी बनचरांमध्येच करतात ! वरील दोन्ही दोष मोठमोठे खरेच, व ते जर शाबीत झाले तर आफ्रिकेतील नीग्रो लोकांच्याच वर्गांत शिरल्याखेरीज आम्हांस इलाज राहणार नाही. तथापि आमच्या लोकांचा कैवार घेऊन आम्हांस येथें मोठा वाद करितां येत नाही. वरील दोषांचा दोहोंचाही विचार आम्हीं मागें पृथक् पृथक् केला आहे.^१ त्याहुन जास्त सध्यां काहीं लिहिण्यासारखें नाही. तरी आणखीही तिसऱ्या एका गोष्टीबद्दल प्रस्तुत ग्रंथप्रकाशकानें हिंदूंची फार थडा केली आहे, तिजबद्दल थोडेंसे लिहिणें अवश्य वाटतें. बायकोनें नवऱ्यास लाजावें ही गोष्ट हौत्रसाहेबांस मनुष्यस्वभावाविरुद्ध वाटते; व साऱ्या मुलखावेगळी ही चाल खोटी किंवा वेढगळ तऱ्हेची आहे असें म्हणण्याचा त्यांचा राख दिसतो. युरोपांतील सुधारलेल्या रिवाजांत वागलेल्या आमच्या साहेबांस ज्यापक्षीं आमच्या रीति उपहासास्पद वाटल्या, त्याअर्थी त्यांच्या तर्फेनें बोलण्याचा इलाजच खुंटला. तरी साहेबांची परवानगी असल्यास आम्हांस दुसऱ्याही आमच्यांतल्या एक दोन गोष्टी मुलखाविरुद्ध असणाऱ्या सांगतां येतील. त्या आम्हांस सांगण्याची मोठी भीति वाटते,—त्या शाकभोजित्व व मद्यनिषेध होत. यांची तरी वासलात करणारे साहेबच मुकत्यार आहेत.

१ कालिदास—पृष्ठें १७-२०; भवभूति—पृष्ठें १०९-११०; भवभूति—पृष्ठें ८९-९१.

हॉल्ट् साहेबांनीं सुबंधूविषयीं जे अभिप्राय दिले आहेत त्यांत दुसरा हाही मोठा दोष आहे कीं, ते सारे एकपक्षी आहेत. त्यांची दृष्टि दोषाविषयीं जशी सूक्ष्म आहे तशी त्यांतील गुणांविषयीं तादृश नाही. त्यांच्या दोषांचें विवेचन साहेबांनीं मोठ्या आनंदानें सविस्तर केलें आहे. कवित्वाचा व भूगोलज्ञानाचा नित्यसंबंध नाही म्हणून शेक्सपीयर कवीचे कैवारी भांडत असतां बिचाऱ्या सुबंधूचा त्या अज्ञानाबद्दल उपहास करण्याची संधि साहेबांनीं फुकट दवडली नाही. एके ठिकाणीं तर त्याची विनाकारण थट्टा केली आहे. कंदर्पकेतूनें वासवदत्तेस पाहिल्यानें पाहिलें त्या वेळेचें तिचें वर्णन कविसंप्रदायाप्रमाणें सुबंधूनें पायांपासून मस्तकापर्यंत केलें आहे. येथें हॉल्ट् साहेब टिपेंत लिहितात, “ वाचकहो ! ध्यानांत घरा, कंदर्पकेतूचे मन वासवदत्तेस पाहतां अगोदर अत्यंत कशानें मोडलें ? तर तिच्या पायांनीं, वाः ! ” पण त्याच्या प्रशंसेचे जागोजागचे विरल शब्द सारं जर एके ठिकाणीं केले, तर त्यांनीं तीन चार ओळी भरल्या तर पराकाष्ठा. सुबंधूच्या कैवारानें ज्या कित्येक गोष्टी आम्हीं कळविल्या आहेत त्या तर हॉल्ट्-साहेबांनीं लक्षांत सुद्धां आणल्या नसतील. त्यांनीं अंमळ विशेष प्रशंसा काय ती सिंहवर्णनपर वरील दोन श्लोकांचीच केली आहे; बाकीच्या ठिकाणीं सुबंधूसारख्या अप्रयोजक कवीची प्रशंसा करण्याचा त्यांस मोठा संकोच वाटलासा दिसतो. बाह्यरचनेची तर गोष्टही नको. श्लेष, प्रास, हीं तर अर्थात् सर्वथा निव्वच. पण पदरचनेतील मधुरतादि गुणही असले नसले तरी सारखेच; त्यांत त्यांस फारसें हांशील दिसलें नाही. साराश, डाक्टर हॉल्ट् साहेबांनीं ‘ वासवदत्ते ’चें प्रकाशन करण्याचें काम जें हातीं घेतलें तें केवळ त्या ग्रंथाची दुर्दशा करून आपणास कीर्ति मिळवावी व आपल्या युरोपियन वाचकांनीं विनोदानें कर्मणूक करावी, हाच आम्हांस त्यांचा मुख्य उद्देश दिसतो !

असो. आतां हा लेख पुरा करतो; व शेवटीं आमच्या डाक्टर-साहेबांस सलाम करून आमच्या कवीचा निरोप घेतों.

दंडी.

कविर्दंडी कविर्दंडी कविर्दंडी न संशयः ।^१

या कवीच्या नांवानें दोन ग्रंथ प्रसिद्ध आहेत;—एक ‘ दशकुमार-चरित ’ व दुसरा ‘ काव्यादर्श ’. ‘ काव्यादर्श ’ हा ग्रंथ फारसा मोठा नसून त्यांतील विषय साहित्यशास्त्राचा आहे. त्याचा प्रचार अद्याप विरलच असल्यामुळे त्याच्या गैरमाहितीस्तव आम्हांस येथें त्याच्या संबंधें कांहींच लिहवत नाही. एका पक्षां या ग्रंथाचा प्रस्तुत काव्य-विवेचक निबंधाशी फारसा संबंधही नाही हें खरें; तथापि दंडीच्या काळाचा निर्णय करण्यास व त्याच्या कवित्वगुणाचें स्वरूप विशेषतः स्पष्ट होण्यास तो बराच उपयोगी पडता असें वाटतें. असो. आतां ‘ दशकुमारचरिता ’ विषयींच विचार करूं.

या ग्रंथाची ईप्रजी आवृत्ति प्रोफेसर विलसन साहेबांनीं सुमारे तीस वर्षांपूर्वी काढली आहे. तीच बहुधा कोठें कोठें उपलब्ध आहे. तिच्या प्रस्तावनेत त्या विद्वान् पंडितानें ग्रंथकर्त्याच्या कालाविषयीं वगैरे बराच मजकूर लिहिला आहे; पण तो मागच्या हॉल्यू साहेबां-प्रमाणें मोठ्या आस्थेनें लिहिलासा दिसत नाही. हा प्रकार पुढें जें आम्हीं लिहूं त्यावरून स्पष्ट होईल. तरी वरील साहेबांच्या येवढ्या परिश्रमाबद्दल तरी त्यांचे आभार मानणें अवश्य होय.

दंडीविषयीं खरी हकीकत म्हटली म्हणजे कालिदासाच्या इतकीच लोकांस माहीत आहे. म्हणजे दोघांच्या नांवाखेरीज दुसरी कोणतीही गोष्ट खात्रीनें सांगण्यासारखी नाही. तरी दंतकथांतून दंडीचें नांव कालिदास, भवभूति यांच्या बरोबरीनें आढळतें, यावरून निदान येवढें तरी सिद्ध होतें कीं, हा कवि फार लोकमान्य झाला असावा. ‘ कविचरित्रां ’त या कवीच्या दोन तीन गोष्टी लिहिल्या

१ “कवि असा दंडीच. कवि असा दंडीच, कवि असा दंडीच, यांत संदेह नाही !”

आहेत त्या पंडितप्रसिद्ध आहेत. त्यांतील दोन चमत्कारिक आहेत म्हणून येथें लिहितों.

एके समयी सरस्वती सुंदर तरुण स्त्रीचें रूप धरून एका मोठ्या रस्त्यावर कंदुकक्रीडा करीत प्रगट झाली. तेव्हां तिजकडे पाहून दंडी^१ म्हणाला;—

एकोऽपि त्रय इव भाति कुंदुकोऽयं

कांतायाः करतलरागरक्तः ।

भूमौ तच्चरणनखांशुगौरगौरः

स्वस्थः सन्नयनमरीचिनीलनीलः ॥

“ हा चेंडू एक असतांही तीन ठिकाणीं तीन प्रकारचा भासतो.— जेव्हां हाताजवळ येतो, तेव्हां त्याच्या तांबड्या प्रभेंत अत्यंत रक्त; भूमीवर क्षणमात्र असतो, तो हिच्या नखांच्या पाटल प्रभेंत अत्यंत गौर; आणि मधें असतो, तोपर्यंत हिच्या डोळ्यांच्या प्रभेनें अत्यंत नील असा दिसतो ! ”

भवभूति म्हणाला;—

विदितं ननु कंदुक ते हृदयं

प्रमदाधरसंगमलुब्ध इव ।

वनिताकरतामरसाभिहतः

पतितः पतितः पुनरुत्पतसि ॥”

१ ‘भोजप्रबंधां’त हा श्लोक वररुचि नामक कवीच्या नांवानें लिहिला आहे; तसेंच पुढील दोन श्लोकांच्या कर्तृत्वाच्या संबंधानें या ग्रंथांत व ‘कविचरित्रां’त नामग्रत्यास (नावांची अदलाबदल) ही दिसून येईल. दंतकथा म्हटली म्हणजे असा विसंगतत्वाचा प्रकार आलाच !

२ हा श्लोक तिद्दोत उत्कृष्ट होय. पण त्यांत दुसरी ही जी एक मजा आहे ती सहज लक्षांत येणार नाही. पदांतील अर्थोचा पदांच्या नुसत्या उच्चारानेंच मनास भासव्हावा अशी कवि प्रसंगविशेषी खुबी करीत असतात. याविषयी पोप कवीनें म्हटलें आहे—

[पुढें चालू.]

“ हे कंदुका ! तुझा अभिप्राय मी ताडला. या प्रमदेच्या अधरोष्ठास आपण लागावें (चुंबन करावें) हा लोभ मनांत धरून ती तुला आपल्या करकमलानें वारंवार खाली आपटीत असतांही तूं पुनः पुनः वर उढतोस ! ”

कालिदास म्हणाला—

पयोधराकारधरो हि कंदुकः
करेण रोषादभिहन्यते मुहुः ।
इतीव नेत्राकृतिभीतिमुत्पलं
स्त्रियः प्रसादाय पपात पादयोः ॥

“ ह्या चेंडूनें हिच्या स्तनाचा आकार धारण केला म्हणून त्यास ही रागानें खाली आपटते आहे; व यास्तव (तिच्या शिरींच्या) कमलास ही आपण डोळ्यांची शोभा चोरल्याबद्दल मोठा धाक वाटून तें तिच्या पायीं पडलें आहे काय असें वाटतें ! ”

वरील तीव्र श्लोक महाकवींच्या कवित्वास कल्पनेच्या व रचनेच्या दोहों संबंधानें साजण्यासारखे आहेत. पण अशा प्रसंगीं दुसरी एक मोठी खुबी त्यांत दिसून यावी, ती यांत नाही. ती ही कीं, प्रत्येकांत एकेकाचे कवित्वविशेष स्पष्ट दिसून यावे.

दुसरी अशी आख्यायिका आहे कीं, दंडी व कालिदास यांची एकदा स्पर्धा लागली असतां देवी प्रगट होऊन म्हणाली, “ कवि-

'Tis not enough on harshness give offence,
The sound must seem an echo to the sense.

Essay on Criticism.

“ वर्णांच्या कठोरपणानें कवितेस कर्णकटुत्व येऊं नये इतकेंच पुरें नाही; तर तिची रचना अशी केली असावी कीं, पदांचा उच्चार त्यांतील अर्थाचा प्रतिध्वनि भासावा. ” या नियमाचें वरील पद्य उत्कृष्ट उदाहरण होय. कंदुककीडेची लीला वर्ण्य असल्यामुळे तोटकछंदाची योजना प्रस्तुत प्रसंगीं फारच समर्पक झाली आहे. एकंदर पद्याच्या म्हणण्यावरूनच त्या कीडेचा भास होतो; व शेवटल्या चरणांत तर कठोर वर्णांची गर्दी असल्यामुळे प्रत्येक यतीच्या शेवटीं चेंडू टप्-टप् असा आपटून उशी आल्याचा कर्णास साक्षात्कार होतो ! !

दंडी कविदंडी कविदंडी न संशयः ” (कवि असा दंडीच, यांत संशय नाही.) तेव्हा कालिदासाने रागावून विचारलें, “ * * * ? ” * (— मग मी कोण ?). त्यावर देवीने उत्तर दिलें, “ त्वमेवाहं न संशयः ” (तूं तर मीच—म्हणजे तूं आणि मी दोन नाहीं !)

याच गोष्टीस अनुलक्षून आम्हीं मागे लिहिले होते की, ती फार प्राम्य आहे. तरी तींतील अर्थ महत्त्वाचा व खुबीदार वाटल्यावरून ती येथे सांगितली आहे. वाग्देवीची कृपा करून तिजबरोबरच मनाचा नाजुकपणा इत्यादि गुणांचा या देशांत जेव्हा अस्त झाला त्या काळाच वरील श्लोकाचा प्रादुर्भाव झाला असावा हें त्यांच्या रचनेवरून साफ दिसते. आतां त्यांत अर्थगौरव पुष्कळ आहे खरें, पण त्याबद्दल वरील पद्य रचणारास मान देण्यापेक्षा आपलें नशिब चांगलें हेंच म्हणणें जास्त वाजवी आहे ।

वरील दोन्ही आख्यायिका केवळ मनोरंजक म्हणूनच आम्हीं दिल्या आहेत हें येथे पुनः सांगणें नकोच. तेव्हा बाह्यप्रमाणाच्या एका अंगाचा—म्हणजे दंतकथांचा—तर निकाल झालाच;—कीं त्यावरून दंडीच्या काळाचे अनुमान करण्यास अगदीं जागा नाही. तसेंच दुसरे अंग जें इतर ग्रंथकारांचा लेख तोही प्रस्तुत प्रसंगास अनुकूल नाही. तेव्हा आपल्या कवीच्या काळाचा शोध करण्यास अंतःप्रमाण हेंच एक साधन राहिले. हें प्रमाण विलसन् साहेबांनीं दोन गोष्टींवरून धरलें आहे. एक गोष्ट ही की, सांप्रत कथेंत यवनांचा (मुसलमानांचा)

१ गाळलेले शब्द लिहिण्यास फार शरम वाटते--ते असे आहेत:-
(“ अहं रंडे ? अहं रंडे ? ”.

२ भवभूति--पृष्ठ ६२.

३ ‘ यवन ’ शब्दाचा अर्थ वर कंसांत जो दिला आहे तो एकच आहे असें नाही. तो विलसन् साहेबांनीं आपल्या अनुमानास अनुकूल म्हणूनच घेतला आहे. भाषाशास्त्रवेत्त्यांच्या मते ‘ यवन ’ हा शब्द Ionian (ऐओनियन्) शब्दावरून निघाला आहे. हें कसेंही
[पुढें चालू]

संबंध एक दोन ठिकाणीं मात्र किंचित् आला आहे; त्यावरून ते व्यापारी किंवा चांचे येवढ्याच संबधानें ह्या वेळेस हिंदूस माहीत होते असें दिसतें. तसेंच प्रस्तुत कथांवरून हिंदु लोकांचे जे रीतरिवाज दिसतात, व जी राज्यस्थिति दिसून येते, त्यावरून देखील ' दशकु-मारचरित ' हें मुसलमानांची सत्ता या देशांत होऊं लागल्याच्या—म्हणजे सुमारे ३० स० १००० या वर्षाच्या—पूर्वी लिहिलें असावें असाच अजमास होतो. दुसरी गोष्ट अशी कीं, या ग्रंथाच्या शेवटल्या (आठव्या) उच्छ्वासांत भोजवंशाविषयी उल्लेख आहे. त्यावरून विलसन साहेब म्हणतात कीं, भोजराजा दहाव्या शतकाच्या शेवटीं झाला असल्यामुळे प्रस्तुत ग्रंथ त्या काळाच्या पुढें लिहिला असावा.

असो, पण येवढें खास आहे कीं, यवनांचा उल्लेख हिंदु ग्रंथांतून फार प्राचीन कालापासून केलेला आढळतो. महाभारतांत वर्णिलेल्या युद्धांत कित्येक यवन दुर्योधनाचे अंकित होते असें लिहिलें आहे; पांडवांस लाक्षागृहांत जाळण्याच्या कामास त्यानें पुरोचननामक यवनास योजले होते हें तर जगाद्विभूत आहे. शिकंदर बादशहाच्या वेळेस घडलेला वृत्तांत ज्यांत कार्यभाग झाला आहे त्या ' मुद्राराक्षस ' नाटकांत तर त्यांचा संबंध स्पष्टच आहे. त्यावरून पाहतां असें वाटतें कीं, प्रस्तुत शब्द प्रीक लोकांसही लावीत असतील. तेव्हां ' यवन ' शब्दावरून ' दशकुमारचरित ' च्या काळाचें अनुमान न होतां, ' दशकुमारच-रित ' च्या काळावरून मात्र ' यवन ' शब्दाचा अर्थ कोणता याचा तर्क करतां येईल ! मुसलमानांचा उदय मुळींच इसवी शकाच्या सातव्या शतकांत झाला; तेव्हां अलीकडे या देशांत ' यवन ' नांवानें तेच प्रसिद्ध आहेत हें ठीकच आहे. पण पूर्वीच्या—म्हणजे सातव्या आठव्या शतकाच्या आधींच्या—ग्रंथांत तो अर्थ घेतां येत नाही हें उघड आहे. यास्तव आम्हांस असें वाटतें कीं, जसा कालिदासाच्या ' रघुवंशा ' त पारसीक (पारशी), हूण (Huns ?) या म्लेच्छ जातींचा उल्लेख आहे, व ' कादंबरी ' त इंद्रायुधनांवाचा घोडा पार-सीकांच्या राजाने नजर केला असें लिहिले आहे; त्याचप्रमाणें सदहू ग्रंथांतील ' यवन ' शब्दानें मुसलमान न घेतां वरचे किंवा तसेच दुसरे कोणी लोक घेतले पाहिजेत. या गोष्टीचें स्पष्टीकरण दंडांच्या काळाविषयी जें पुढें लिहूं त्यावरूनही होईल.

याप्रमाणें वरील दोन्ही आधारांवरून हे साहेब असा निर्णय देतात की 'दशकुमारचरित' ग्रंथ अकराव्या शतकाच्या शेवटी, अगर बारा व्याच्या आरंभी रचिला असावा असे मानण्यास हरकत नाही.

प्रस्तुत कवींच्या काळाचा सुमार करण्यास वर जी प्रमाणें दाखविली आहेत त्यांविषयी वाद करण्यास पुष्कळच जागा आहे. त्यांवरून एकंदर अनुमान इतकें मात्र करता येईल की, मुसलमान हिंदुस्थानांत आल्यापूर्वी—म्हणजे सुमारे इ० स० १००० या पूर्वी—हा ग्रंथ लिहिला. पण येवढ्यावरून दंडी अमुकच शतकांत झाला असें म्हणण्यास आधार कोणता ? विलसन साहेबांचा मोठा आधार पूर्वोक्त भोजवंशाचा उल्लेख होय. पण भोजराजाच्या नुसत्या नावावरून काय सिद्ध होणार ? त्या नांवाचे प्रख्यात राजे अनेक होऊन गेले असें कित्येक ग्रंथावरून दिसतें. फार तर काय, पण महाभारतांतही एक भोजवंश अत्यंत प्रसिद्ध आहे; पांडवांची आई कुंती ही त्या वंशांतली होती. तेव्हा दंतकथांतून प्रसिद्ध जो भोजराजा तोच हा वरचा असेल असें म्हणण्यास आधार काय ? शिवाय, भोजराजाचा तरी शक कोणास माहीत आहे ? विलसन साहेब तो अकराव्या शतकांत झाला असें खात्रीनें लिहितात; पण त्याविषयी त्यांनीं प्रमाण म्हणून कांहींच दाखविलें नाही हें एक झालें. दुसरे प्रमाण यवनांचा उल्लेख. त्याविषयी वर एका टिपेंत आम्हीं बराच विस्तार केला आहे. त्यावरून दिसून येईल की, या उल्लेखावरून मोठेसें कांहीं ठरत नाही. 'यवन' शब्द हिंदुस्थानाशेजारच्या पारसीक, ग्रीक वगैरे लोकांसही आपले पूर्वज लावीत असल्यामुळे त्या शब्दानें मुसलमान न घेतले तरी कांहीं बाध येत नाही. याप्रमाणें वरील दोन्ही प्रमाणें दुर्बल आहेत. बरे, दंडी भोजराजाच्याच वेळेस होता याला तरी आधार काय ? अर्थात् नुसता 'भोजप्रबंध' या ग्रंथास ऐतिहासिक मानून संस्कृत कवींच्या काळाविषयींचीं वगैरे अनुमानें त्याच्या उल्लेखावरून

१ हॉल्ड साहेबांची 'वासवदत्ते' ची आवृत्ति—इंग्रजी प्रस्तावना, पृष्ठ १ टीप पाहिली.

बांधणें म्हणजे ' आरबी भाषेतील गोष्टी ' वरून इतिहास रचूं पाहण्यासारखें होय. या ग्रंथाचा कर्ता बल्लालमिश्र हा नांवावरून व लिहिण्याच्या पद्धतीवरून तर फार अर्वाचीन दिसतो. त्यानें केवळ ऐकीव दंतकथा एकत्र करून हा प्रबंध बांधला हे अगदी उघड दिसतें. संस्कृत भाषेत अगदी पूर्वपासून जे नामांकित कवि झाले ते सारे झाडून यानें आपल्या ग्रंथांत आणले आहेत. कालिदास, भवभूति, सुबंधु, बाण, बाणपुत्र, दंडो, माघ, भारवि इत्यादि सर्वांस एकाच मालिकेन ओवून शिवाय मदन, विनायक, कोकिल वगैरे सन्या किंवा खोख्या कवींसही बल्लालमिश्रानें आपल्या प्रबंधांत सामील केलें आहे. अशा ग्रंथांचा उद्देश केवळ मनोरंजन करण्याचा; त्यांत तथ्य पाहूं जाणें अगदी व्यर्थ होय. यास्तवन विलसन साहेबांसारख्या पंडित नें तशाचा लेख मोठा प्रमाणभूत मानला हें मोठेंच आश्चर्य होय !

याप्रमाणें विलसन साहेबांच्या निर्णयास दुर्बलता आणणारे कित्येक आक्षेप वर सांगितले. आतां दंडीच्या काळाविषयी आमचें जें मत आहे तें प्रगट करतों.

वर लिहिण्यांत आलेच आहे कीं, दंडीच्या काळाचा निर्णय करण्यास अंतःप्रमाणच काय तें साधन आहे. हें जरी असावें तसें स्पष्ट नाहीं, तरी त्यावरून आपल्या कवींच्या काळाचा सुमार बराच करतां येईल यांत अगदीं संशय नाहीं. मार्गाल दोन कवींच्या वर्णनांत दंडी हा त्यांच्याच वर्गांतला कवि होय असें अनेक वेळां आम्ही लिहून चुकलों आहों; पण ती चुकी होय असें आम्हांस आतां खास वाटतें. संस्कृत भाषेत गद्यरूप काव्यग्रंथ ' कादंबरी ' ' वासवदत्ता ' व ' दशकुमारचरित ' हे तीनच असल्यामुळे हे तिथे कवि काल, कवि-त्वगुण इत्यादिकांनीं समान असावे असा सहजावृत्त्या भ्रम होतो. पूर्वीच्या दोषांच्या संबंधें सहजरीत्या खरा आहे; पण दंडीच्या प्रस्तुत ग्रंथावरून पाहतां तो सुबंधु व बाण यांच्या वेळेस झाला असेल असें मुळींच दिसत नाहीं. हें दोहोंची पदरचना जो क्षणभर पाहील त्यासही सहज दिसणारें आहे. दुसऱ्या दोहोंच्या ग्रंथांत जसे दीर्घ

समास, साधे व विरोधाभासात्मक श्लेष, वर्णमार्दव वगैरे कृत्रिमतेचे प्रकार मुद्दाम आणले आहेत, तसें पाहिल्याच्यांत मुळीच नसून कालिदासवर्गीय कवींच्याप्रमाणे अर्थांत व पदरचनेत प्रायः साधेपणा आहे. तसेंच प्रस्तुत ग्रंथास मागील दोहोंप्रमाणे ' काव्य ' ही संज्ञाही सर्वथा लागणार नाही. त्याची अर्थरचना जागोजाग कवितेसारखी आहे खरी; पण त्याच्या कार्याचा उद्देश सुबंधु व बाण यांप्रमाणे गद्यरूप काव्य लिहिण्याचा सर्वथा नव्हता. तर पदलालित्यविशिष्ट अशा गद्यप्रबंधाचा उत्कृष्ट मासला दाखवावा इतकाच होय. शिवाय मागील दोन्ही ग्रंथांप्रमाणे ' दशकुमारचरित ' हे ' कादंबरी ' या सदराखालीही केवळ मोडणार नाही. एक तर यांत एकच संबंध कथा नसून अनेक निरनिराळ्या एके ठिकाणी केल्या आहेत म्हणून; व दुसरे, यांत एकादा कोणता रस प्रधान धरून त्याचा क्रमाक्रमाने पोषही केला नाही. सारांश, प्रकृत ग्रंथ पूर्वोक्त दोन कादंबऱ्यांच्या वर्गातला नसून ' पंचतंत्र, ' ' हितोपदेश ' वगैरे ग्रंथांच्याच तऱ्हेचा आहे. भेद इतकाच की, वरचे दोन्ही ग्रंथ जसे मुळी बालरंजनार्थ केले असल्यामुळे त्यांची रचना बाळबोध व हलक्या प्रतीची आहे, तसे ' दशकुमारचरित ' चे नसून त्याची रचना प्रगल्भ आहे. तेव्हां पूर्वोक्त दोन कवींच्या ग्रंथांहून सांप्रत ग्रंथ इतक्या निरनिराळ्या प्रकारांनी भिन्न असतां तो त्याच्याच वेळेस रचिला असेल हे अगदीं संभवत नाही, तर तो त्याच्या अगोदर रचिला असावा हे त्याच्या अकृत्रिम रचनेवरून साफ दिसते. विलसन साहेबांनीही स्वतः आपल्या प्रस्तावनेत एके ठिकाणी असाच अभिप्राय दर्शविला आहे. ते लिहितात—' खरोखर पाहिले तर, या ग्रंथांत देशविभाग व रीतरिवाज हे मूळचे हिंदूंचे जसे होते तसेच दाखविले असल्यामुळे, व याची पदरचनाही भवभूतीच्या ग्रंथांहून अधिक कृत्रिम नाही, यास्तव दंडीचा काल जितका सांगितला आहे (३० स० अकरावे शतक) त्याहून तो

१ पूर्वीचा (बाणभट्ट-पृष्ठे १२२-३) उल्लेख दंडीच्या मात्र संबधाने बरोबर नाही हे येथे सांगितले पाहिजे.

पुष्कळ.कमी मानिला असतां चालता; पण या तर्कास दंतकथा जुळत नाही. ” यावरून ग्रंथाच्या एकंदर रचनेवरूनही जे धडधडीत स्पष्ट प्रमाण सांपडते ते टाकून देऊन दंतकथेचें प्रायः शुष्क असणारें प्रमाण विशेष निश्चित मानण्याकडे साहेबांचा मोठा रोंख दिसतो ! पण त्या दंतकथेस व तीवर बसविलेल्या अनुमानास तरी कितपत आधार आहे हें वर सांगण्यांत आलेंच आहे. असो; तेव्हां दंडी हा सुबंधु व चाण यांच्या अगोदर झाला असावा असें मानणें विशेष समंजस दिसतें.

पण इतकेंच नव्हे. ‘ दशकुमारचरितां ’ तील दुसऱ्या कित्येक गोष्टींवरून पाहतां दंडी हा भवभूतीच्या वेळेस, किंबहुना त्याच्या अगोदर, झाला असावा असें दिसून येतें. या ग्रंथांत पुष्कळ ठिकाणीं बौद्धांचा उल्लेख आहे, -तसा मागें कालिदासाच्याही ग्रंथांत नाही व पुढील सुबंधु व चाण यांच्याही ग्रंथांत बिलकुल नाही. तो मागें सांगितल्याप्रमाणें भवभूतीच्या मात्र एका ग्रंथांत (‘ मालतामाधवां ’ त) आहे. हें दंडी व भवभूति यांच्या समकालीनत्वाचें एक प्रमाण. दुसरें कामंदाकि, चाणक्य इत्यादिकांनीं उपदेशिलेल्या कुटिल नीतीचा सार्वत्रिक प्रचार. ही कुटिल नीति^१ सांप्रत कथेंतील बहुतेक

१ लबाडास लबाडीनें जिंकणें रास्त आहे; उद्देश लोकहिताचा वगैरे चांगला असल्यास असदुपायांचेही अवलंबन निश्च नाही; असे समज अगदीं आलीकडेपर्यंत सुधारलेले म्हणविणाऱ्या लोकांचेही होते. रामायणात वाल्मीकि व भारतांत कर्णदुर्योधनादिकांचा वध, ‘ सुद्राराक्षसां ’ त चाणक्यानें व राक्षसाने आपआपले स्वार्थ साधण्याकरितां केलेले नानाविध मारणप्रयोग, इतिहासांत अफझुलखानाचा अपघात, नानासाहेब पेशव्यानें शाहूच्या बायकोशीं केलेलें कृत्रिम, क्लैव् साहेबाचें ओर्माचंदाच्या हातावर तुरी देणें, हीं सर्व वरील समजुतीचीं उदाहरणें होत. अशा मताचें ग्रंथरूपानें प्रणयन युरोपांत म्याकिवेलनामक एका इटालियन प्रधानानें केले, व आपल्या देशांत प्राचीन काळीं चाणक्यानें केलें. याचेच नांव त्याच्या आचरणावरून कौटिल्य असेंही पडलें होतें.

राजपुत्रांनीं आचरली आहे. त्यांच्या शिक्षणप्रकाराचें सविस्तर वर्णन दिलें आहे त्यांतच मुळीं चौयादि कमें विहित म्हणून सांगितलीं आहेत. थोरमनाच्या मनुष्यास जात्याच आर्जव म्हणजे सरळपणा आवडत असतो. केवढाही मोठा स्वार्थ साधत असल्यास कुटिल उपायाचें अवलंबन त्याच्यानें सहसा होतच नाही. पण प्रस्तुत कथेंतील कुमार तर सर्व गुणांनीं व सर्व विद्यांहीं संपन्न असे दाखविले असून चोरांची व मारेकऱ्यांची कृति त्यांजकडून सहज म्हणून करविली आहे; व हीं घोर कृत्यें निंदणीं दाखविलीं नाहीत इतकेंच नव्हे, तर तीं ज्याची त्यास आत्मश्लाघाविषय होऊन बाकीच्यांस प्रशंसास्पदही झाली आहेत. असो; तसाच कांहीं प्रकार ' मालतीमाधवा ' त आहे. आमचा रोंख माधवानें अधोरघंटाचा वध केला त्यावर नाही. कां कां, तें कृत्य गुप्तपणें वगैरे न होऊन त्या दुष्टास त्याच्या घोर संकल्पाबद्दल यथायोग्य शासन झालें. पण कामंदकीनें नंदनास फसविण्यास जी हिकमत केली ती ऋजुस्वभाव मनुष्यास खरोखर योग्य वाटणार नाही. तशा कौटिल्याच्या योगानें नाटकांतील नायकाचा व नायिकेचा समागम कवीनें घडवून आणविला आहे या गोष्टीचें सर्व वाचकांस खरोखर वाईट वाटत असलें ! हा नीतीचा प्रकार त्या काळाचा दर्शक होय हे उघड आहे. यास्तव त्यावरूनही दंडी व भवभूति यांचें समकालीनत्व मानण्यास पुष्कळच आधार आहे. असो; पण येथेही आपल्या थोर व कोमलमनाच्या पूर्वदर्शित कवींची पुनः एका गोष्टी

१ विलसन् साहेबांची आवृत्ति-पृष्ठ १६-१७ ' कादंबरी ' तही राजपुत्राच्या विद्याभ्यासाचें वर्णन आहे (संवत् १९०६ ची आवृत्ति पृष्ठ ६७). दंडी आणि बाणभट्ट एका काळीं नव्हते याचे हा भेदही एक प्रमाण होईल.

२ या शब्दाचा मूळचा संस्कृत अर्थ मराठी अर्थपेक्षां फार भिन्न आहे. मराठीत ' नीति ' म्हणजे ' साधुत्व ' होय. पण संस्कृतांत या शब्दाचा अर्थ ' लोकांत वागण्याची दक्षता ' ' धूर्तत्व ' , ' कौटिल्य ' असाच आहे. हें ' मुद्राराक्षस ' , ' मालतीमाधव ' इत्यादि ग्रंथावरून दिसून येईल.

इल प्रशंसा केल्यांवांचून आमच्यानें पुढें जांववत नाही. ती येवळ्या-
इल की, त्यानें ' मालतीमाधवा ' त आपल्या काळजीच स्थिति
खली असतांही तीत जेवढें म्हणून मनास उद्देश करणारें होतें तेवढें
मगदीं काढून टाकून त्या जागीं चांगल्याचाच योजना केली आहे.
हा प्रकार ' दशकुमारचरित ' व ' मालतीमाधव ' हीं परस्पर ताडून
आहिलीं असतां तेव्हांच लक्षांत येईल. वरील नाटकांतील माधव हा
इंडीनें आपल्या कुमारांत घातला असता तर खुशाल चालना; कारण
दोघांच्या अंगीं पराक्रम, चातुर्य वगैरे गुण दाखवून दोघांचाही शृंगार
वर्णिला आहे. दोघांच्याही हातून परबात घडले आहेत. पण दंडीच्या
कुमारांचे खून वाचून त्यांची राजवाहनाप्रमाणें प्रशंसा करणें तर
दूरच, पण सर्व सहृदय वाचक खरोखर त्यांच्या खुशालपणें केलेल्या
कुरतेबद्दल त्यांचा तिटकारा व त्रासच करतील. पण अघोरघंटाचा व
माधवाचा युद्धप्रसंग वाचून वरील वृत्ति कोणाच्या मनांत कधीं उभ्य
राहिल्या आहेत ? तो प्रसंगच असा चमत्कारिक रीतीनें आणला आहे
कीं, माधवाच्या हृदयांत त्या विलक्षण प्रसंगां ज्या क्रोधकाव्यादि
वृत्ति एकदम उठल्या त्याच सहृदय वाचकांच्याही अंतःकरणांत उद्भव-
तात. तसेंच प्रस्तुत कुमारांच्या अंगीं एका दांडगेपणापेक्षां दुसरे गुण
कोणते दाखविले आहेत ? धर्माविषयीं तर साधारण पूज्यत्वबुद्धीही
त्यांच्या अंगीं बसत नाही. गणपति, देवी इत्यादि देवतांवर लोकांची

१ राजवाहनास बाकीच्या कुमारांनीं आपआपणांस घडलेले प्रसंग
निवेदन केले आहेत त्यानें अर्थातच आपल्या प्रत्येक मित्राची तारीफ
केली आहे. उपहारवर्म्यांचीं श्लाघ्य कर्मे ऐकल्यावर संतुष्ट होतसाता
राजवाहन हंसून म्हणतो:—“ पहा ! जारकर्म व कपट हीं दोन्ही
आचरलीं असतांही त्यांच्या योगाने धर्म व अर्थ यांचीच यास प्राप्ति
माली !—कारण त्या कर्मांच्यामुळे यानें आईबाप बंदीपासून सोडविले.
दुष्ट शत्रूचा नाश केला, व राज्य मिळविले. तेव्हां बुद्धिमान् पुरुष जें
जें करतात तें शोभाच पावतें ! ” वरील लाडक्या शब्दांनीं आमच्या
वाचकांपैकीं कोणी राजवाहनाच्या मित्रास गोंजारील काय ?

२ भवभूति--पृष्ठ ९६

श्रद्धा असल्यामुळे त्यांच्या नांवाने त्यांनीं लोकांस फसविलें आहे असा अवर्माचा प्रकारही भवभूतीच्या ग्रंथांत कोठे नाहीं. ' दशकु-
मारचरितां ' त बौद्धधर्मी स्त्रियांकडून कुट्टिर्नाकर्म करविलें आहे; हेही त्या काळाचें दर्शकच असावें पण ' मालतीमाधवा ' त तशाच नाजूक कामावर बौद्ध स्त्रिया योजल्या असून त्यांचा स्वभाव किती उत्कृष्ट दाखविला आहे ! कामंदकी,^१ अवलोकिता, बुद्धराक्षिता या सर्वांचे गुण किती उत्कृष्ट दाखविले आहेत ! विशेषतः कामंदकी तर किती परोप-
कारी, किती चतुर, किती मायाळू दाखविली आहे ! असो; आतां वरील प्रतिपाद्य गोष्टींचें तिसरें एक प्रमाण सांगतों. तें तर वरील दोहोंहूनही विगेष निश्चायक आहे. प्रस्तुत ग्रंथाच्या सातव्या उच्छ्वा-
सात मंत्रगुप्ताचें चरित्र वर्णिले आहे त्याचा सारांश येणेंप्रमाणें:—तो राजवाहनास सांगतो, " मी कलिंगदेशीं पांचलो; व तेथें एका तला-
वाच्या कांठीं निजलो. तेथे झाडांची गर्दी असून पलीकडे स्मशान होतें. मला झोंप लागली असतां शेजारच्या दोन पिशाचांच्या बोल-
ण्यानें मी जागा झालों. तीं त्या स्मशानांत राहणाऱ्या एका सिद्धावि-
षयीं बोलत होतीं. नंतर तें सर्व आहे काय हें पाहण्याच्या उद्देशाने मी त्यांच्या मागोमाग गेलों तों कपालांच्या (माणसांच्या डोक्याच्या कंवट्यांच्या) माळा घातलेला, सर्वांगास भस्म फांसलेला तो सिद्ध अम्रित तीळ टाकतो आहे अमें मी पाहिलें. मग त्याच्या आज्ञेवरून कलिंगराजाची कन्या कर्णलेखा त्याच्या शिष्यांनीं आणून उभी केली. नंतर ती रडत असतां तिजवर तो घाव घालणार इतक्यांत मी पुढें सरसावून त्या सिद्धाचा वध केला.--" हें वाचतांच ' मालतीमाधवा ' च्या पांचव्या

१ हें नांव कामंदकिनामक नीतिकाराच्या नांवावरून तिला वरीनें ठेविलें असावें. ती देवरात व भूरिवसु यांबरोबर नीतिशास्त्र पढली असून माधवासही देवरातानें पद्मावतीनगरास तेंच शास्त्र शिकण्यास पाठविलें होतें. यावरून या शास्त्राचा अभ्यास भवभूतीच्या काळात विशेष चालू होता असा तर्क होतो. वरील दंडीच्या काळाविषयींच्या प्रमाणास ही गोष्ट बळकटी आणण्यासारखी आहे.

अंकांतील स्मशान, पिशाचें, अघोरघंट, मालती व माचव यांचं ओळख कोणास पटत नाही ?

याप्रमाणें दंडीच्या काळाविषयी जीं प्रमाणें आमच्या आढळण्यांत आलीं तीं सर्व सांगितलीं. वरील तीन अंतःप्रमाणांवरून दंडी भव-भूतीच्या नुकताच अगोदर झाला असावा, किंवा त्याशीं समकालीन असावा असें म्हणण्यास कांहीं बाध नाही असें दिसेल. आतां या मतास एक मात्र विरोध दिसतो. तो हा कीं, बाणभट्टाच्या ' हर्ष-चरितां 'तील पूर्वोक्त उताऱ्यांत दंडीचें नांव नाही. पण तसेंच भव-भूतीचेंही नाही, हें मागे सांगण्यांत आलेंच आहे. तेव्हां या विरोधाचें महत्त्व फारसें मानण्याची गरज नाही हें सांगणें नको.

वर प्रस्तुत कवीच्या काळाविषयी विचार झाला. आतां त्याचा अत्यंत प्रसिद्ध ग्रंथ 'दशकुमारचरित' त्याविषयी लिहितों.

हें लिहिण्याच्या अगोदर एका दुसऱ्या गोष्टीविषयी कांहीं लिहिणें अवश्य होय. तें आपल्या कवीच्या नांवाच्या संबंधानें. विल्हसन साहेब आपल्या प्रस्तावनेत म्हणतात कीं, प्रस्तुत कवीचे नांवही कदाचित् त्याच्या काळाचें दर्शक असेल. तें असें, 'दंडी' या शब्दाचा अर्थ 'दंड धारण करणारा' असा आहे. यावरून असें वाटतें कीं, आपला कवि शंकराचार्याच्या सांप्रदायांतील यति असून रिकाम्या वेळीं चित्ताचें रंजन करण्याकरितां त्यानें या गोष्टी रचल्या असतील. व शंकराचार्य आठव्या शतकात झाले; तेव्हां यावरूनही वरील काळाशीं (इ. स. अकरावें शतक) मेळ बसतो.

वरील गोष्ट मोठेंसें निश्चित प्रमाण म्हणून साहेबांनीं सांगितलीं नाहीं; तरी प्रस्तुत कवीच्या काळाचा निर्णय करण्यास कदाचित् ती उपयोगी पडेल अशा उद्देशानें ती सुचवून ठेविली आहे. पण तीत फारसें हांशील दिसत नाही. एक तर ' दंडी ' हें

१ असे निश्चित शक विल्हसन साहेब कोणत्या आधारावर देत असतील ते दवोत ! युरोपियन व विशेषतः इंग्रज ग्रंथकारांचें धोरण संस्कृत कवीस वगैरे आलीकडे ओढण्याचें विशेष दिसतें. कालिदासास देखील आठव्या शतकापर्यंत कित्येक ओढूं पाहतात !

विशेषनाम म्हणूनच आजपर्यंत सर्व समजत आले आहेत, तेव्हा हा समज सहसा खोटा म्हणवणार नाही; व नांवें, आडनांवें हीं दुर्बोध, किंबहुना निरर्थक असणारीं सर्व लोकांत हजारों सांपडतात; तेव्हां 'दंडी' हेंही नांव व्यर्थ असल्यास काहीं नवल नाही. ' बरे जर अशी कल्पना केली, कीं तें मूळचें सामान्यनाम असून पुढें विशेषनाम झालें, तर तिला पहिला बाध हा येतो कीं, तसें असतें तर दंडीस इतर महाकवीप्रमाणें 'श्री' येवढेंच उपपद न लागता 'श्रीमत्परमहंस,' 'परिव्राजकाचार्य, अशीं कांहीं उपपदें लागतीं. पण तीं कोठें आहेत? शिवाय विरक्ति होऊन चतुर्थाश्रमाचा अवलंब ज्यानें केला, त्यानें वेदां- तादि शास्त्रांतील किंवा पुराणांतील विषय टाकून प्रस्तुत ग्रंथांतील श्रृंगार- वृत्तांत व माराहाणोच्या गोष्टी लिहाव्या हेंही ठीक जमन नाही. तेव्हां प्रस्तुत कवीच्या नांवाचा आमच्या साहेबांनीं जो कांरून नवा अर्थ काढला आहे त्यास साधक अशी कोणतीच गोष्ट मिळत नाही; व ही सारां खटपट ज्याकरितां त्यांनीं केली तो दंडीचा काळ आचार्याच्या अनिर्णीत काळावरच सर्वथा आधेयभूत असल्यामुळे त्यावरही अर्थातच अनिश्चितत्व येते.

'दशकुमारचरिता'त विषय काय आहे हें त्याच्या नांवावरूनच व्यक्त होत आहे. या ग्रंथाचें सामान्य स्वरूप, त्यांतील गोष्टी, वगैरे संबंधानें वर काहीं लिहिण्यांत आलें आहे, त्यावरून याविषयीं कांहीं कल्पना आमच्या वाचकांच्या मनांत आलीच असेल. त्याहून अधिक निरूपण योग्य स्थली होईलच. पण त्याच्या अगोदर प्रस्तुत ग्रंथाच्या संबंधानें घडलेल्या कांहीं चमत्कारिक गोष्टी सांगणें आहेत त्या येथे लिहितों.

मागें बाणभट्टाविषयीं लिहितांना त्याच्या 'कादंबरी'च्या परिपूर-

१ आपल्या पाणिनीनें व यःस्कानें येवढीं व्याकरणे रचलीं, पण त्यांच्याच नांवांची व्युत्पत्ति त्यांस सुद्धा समजली नसेल ! अलीकडील इकडचीं 'गोखले' 'पराजपे', 'गोगटे' इ. नांवांचा अर्थ बोणास सांगतां येईल? इंग्रजीतील Gladstone वगैरे आडनांवांचा काय व्युत्पत्ति होईल ?

णाचा चमत्कार सांगितला आहे, तो आमच्या वाचकांस आठवत असेलच. पण 'दशकुमारचरिता'च्या रचनेत तर त्याहूनही विलक्षण प्रकार घडले. 'कादंबरी'प्रमाणे हा अपूर्ण राहिला इतकेंच नव्हे, तर—त्याहूनही चमत्कार काय की—त्यास आरंभही नव्हता!!! पहिला उच्छ्वास वाचू लागवें तो पूर्वीचा संदर्भ काहीएक नसून दोषे स्त्रीपुरुषे एकांतात आहेत, व ती स्त्री आपल्या वल्लभाशी शृंगारभाषण करते आहे, असे एकदम पहिल्यानेच आढळते. ती कोण, कोठली, त्यांचा आर्षाचा वृत्तांत काय, वगैरे वाचकांस बिलकुल माहीत नसतें. बरें, नाटकांच्या संप्रदायाप्रमाणे तो सगळा संदर्भ पुढे जुळेल म्हटलें तर तसेंही पुढे होत नाही. याप्रमाणे हा प्रबंध आदिरहित असंबद्ध असा होता. पण वाचकांच्या सुदैवाने ही न्यूनता सध्या पूर्ण झालेली दृष्टीस पडते. या जोडलेल्या आदिभागास 'पूर्वपीठिका' असे नाव दिलें आहे. हीत पांच उच्छ्वास असून विल्सन् साहेबांच्या आवृत्तीत तिने ४८ पाने भरली आहेत. पण ही कोणी लिहिली हें पक्कें समजलें नाही. कोणी म्हणतात ती दंडीनेच लिहिली असावी; व दुसऱ्यांचे असे मत आहे की, ती त्याच्या हातची नव्हे,—त्याच्या शिष्याने वगैरे कोणी ती रचली असेल. असो; याप्रमाणे या पूर्वपीठिकांचे कर्तृत्व वादप्रस्त आहे. त्याविषयी आमचे मत काय आहे तें आतां वाचकांस कळवितों.

वरील वादाचा निर्णय विल्सन् साहेबांनी आपल्या प्रस्तावनेत केला नाही. त्यांनी दोन्हीही मते दर्शविली आहेत. पण एकंदरीत पाहता ही 'पूर्वपीठिका' खुद्द कवीची नव्हे असे आमहास वाटते. एक तर पहिल्यानेच मोठे कारण उघड असे दिसते की, जर तसे असतें, तर प्रस्तुत ग्रंथाचा असा आढनीड विभाग कवि कशास करता? 'दश कुमारचरित' म्हणजे दहा राजपुत्रांच्या गोष्टी. तेव्हां या नांवाप्रमाणे यांत कुमारांचा जन्म, त्यांचा विद्याभ्यास वगैरे सर्व वृत्तांत चाली-प्रमाणे ओघाओघाने लिहावयाचा. मधेच काही संबंध नसतां कथेचा विच्छेद करण्याचें प्रयोजन काय? बरें, जेथे ही कथा तोडली आहे

तेथें तसें विशेष कांहीं कारण तरी आहे काय ? बिलकूल नाही. मुख्य कुमाराची अथवा कथेंतील नायकाची आणि नायिकेची गांठ घालून दिली आहे,—आणि आटपलें ! त्यांचे भाषण पुढील भागांत म्हणजे मुख्य ग्रंथांत आलें आहे. तसेंच पूर्वपीठिकेचा शेवट आणि मुख्य ग्रंथाचा आरंभ ही एकमेकांशी जो जुळून पाहील त्यासही कळून येईल की, दोघांचा मिलाफ अगदीं बरोबर होत नाही. कांहीं शब्दांची द्विशक्ति झाली आहे. हे शब्द पूर्वपीठिका रचणारानें दोहोंस एकवट करण्याकरितां शेवटीं घालून ठेवले असावे हें उघड दिसतें. तसेंच, विल्सन् साहेबांच्याच म्हणण्याप्रमाणें पूर्वपीठिकेंत आणि मुख्य ग्रंथांत कांहीं ठिकाणीं विरोध असून कोठे कोठें त्याच गोष्टीही सांगण्यात आल्या आहेत, तेव्हां यावरूनही दोघांचा कर्ता एकच असावा असे दिसत नाही. शिवाय खुद्द ग्रंथावरून पाहिलें असतांही असाच तर्क होईल मूळग्रंथाची भाषा येवढ्या नामांकित कवींस शोभण्यासारखी प्रौढ, सरस व 'दंडीनः पदलालित्यं' या सार्वत्रिक प्रसिद्धीस साजण्यासारखी आहे. तशी पूर्वपीठिकेची आहेसं आम्हांस वाटत नाही. ती संस्कृत कवींच्या साधारण संप्रदायास अनुसरून लिहिली आहे खरी; पण रसिक वाचकांच्या चित्तास बळकट ओढून घेण्याचा गुण तिजमध्ये नाही. मूळ कवींची धाटणी तोंत बरीच उचलली आहे, तरी दोहोच्या अभेदाचा भास आमच्या मते कोणासही होणार नाही. एके ठिकाणीं प्रासांची एकमेकांत ओवून बरीच लांब साखळी साधली आहे. असा कृत्रिम रचनेचा प्रकार खुद्द ग्रंथात कोठेही दृष्टीस पडत नाही. यावरून पूर्वपीठिका रचणाराची रसिकता व्यक्त होऊन तो दंडीहून निराळा असावा असे स्पष्ट दिसतें. बर, कथा कशा रचल्या आहेत हें जर पाहिलें, तर त्यांतही दोहों ठिकाणीं मोठा भेद दिसून येईल. मूळ ग्रंथांतील कथांचे संविधानक जितक्या चातुर्यानें बांधलेले आढळतें तितकें पूर्वपीठिकेंत आढळत नाही. मुख्य ग्रंथाशीं मेळ बसण्यापुरत्या

१ पृष्ठ १८. "कुमारा माराभिरामा रामाद्यपौष्ट्या रुषा भस्मीकृता-
रयो रयापहसितसमीरणा रणाभियानेन यानेन तेनाभ्युदयाशंसं राजान-
मकार्षुः ।"

त्या सरासरी रचून दिल्या आहेत. यांत म्हणण्यासारखा चमत्कार मुळीच नाही.

असो; याप्रमाणे पूर्वपीठिका दंडीच्या हातची नव्हे अशी आम्हांस खात्री वाटते. तरी त्याच्या ग्रंथाशी विजोड न दिसण्यासारखी ती लिहिली आहे यावरून ती त्याच्या शिष्याने वगैरे रचिली असेल हा तर्क आम्हांस मान्य आहे. तसेंच हेही येथे उघडपणे पदरांत घेतले पाहिजे, की हा दंडीचा ग्रंथ आदिरहित कसा निर्माण झाला, किंवा मध्येच कथेचा आरंभ करण्यांत व ती अर्धीच सोडून देण्यांत कवीचा कोणता उद्देश असेल तोही आम्हांस बिलकूल समजत नाही ! असा विलक्षण चमत्कार जगांत थोडाच आढळेलसे वाटते !

‘दशकुमारचरित’ ग्रंथ अपूर्ण आहे हेही मागे सांगितलेच आहे. तो वरच्याप्रमाणेच दुसऱ्या एकाचे पुरा केला आहे. या उत्तर भागाचे नांव रचणाराने ‘दशकुमारचरितशेष’ असे ठेविले आहे. याच्या कर्तृत्वाविषयी वरच्यासारखा वाद पडण्याचे मात्र मुळी कारण नाही. चक्रपाणि दीक्षित नांवाच्या कोणी दक्षिणी पंडिताने तो लिहिला असे त्यावरूनच समजते. पण त्याची रचना मूळ ग्रंथास शोभण्यासारखी अगदीच नसल्यावरून तो भाग विल्सन् साहेबांनी छापविला नाही. यास्तव अर्थातच त्यांच्या आवृत्तीत प्रस्तुत ग्रंथ अपूर्णच आहे.

असो; याप्रमाणे आपल्या कवीच्या ग्रंथांत रचनेच्या संबंधे जो एक मोठी विलक्षण गोष्ट आढळते तीविषयी लिहिले. आतां त्याच्या संविधानकाविषयी विचार करूं.

आम्हां मागे एकदा लिहिलेच आहे की, ‘दशकुमारचरिता’ स जरी ‘वासवदत्ता’ व ‘कादंबरी’ या ग्रंथांच्या पंक्तीस लोक सामान्यतः

१ असा परिपूरणाचा प्रकार एका नाटकांतही आहे. ‘मृच्छकटिकांत’ एकंदर दहा अंक आहेत. त्यांतील नऊ अंक व दहाव्याचा थोडा भाग कवीचे (शूद्रकाचे) असून शेवटचा लहानसा भाग कोणी नीलकंठनामक पंडिताने जोडला आहे. ही वरच्यासारखीच चमत्काराची गोष्ट आहे म्हणून येथे सांगितली.

भ्रांतीनें घालतात, तरी वास्तविकपणें पाहतां प्रस्तुत ग्रंथाचें साम्य 'पंचतंत्र', 'हितोपदेश' वगैरे ग्रंथांशीं जितकें आहे तितकें वरच्याशीं नाही. तें असें कीं, या ग्रंथांत एक संबंध अशी गोष्ट मुळींच नाही; आहेत त्यांतही संविधानकाचें चातुर्य दाखविण्याचा विशेष प्रयत्न केला नाही; काव्यसंप्रदायानुरूप निरनिराळे रस आणून त्यांतून शृंगा-राचा वगैरे क्रमशः पोष केला नाही; मधून मधून देशकालादिकांचीं वर्णनें गोंवून दिलीं नाहींत;—सारांश, कादंबरीचें लक्षण सांप्रत ग्रंथास कोणतेंही लागणार नाही. तर त्याच्या नांवाप्रमाणें यांत एकमेकांशीं असंबद्ध अशीं अनेक कथानकें आहेत. दंडीच्या मनांत गद्यरूप काव्य लिहिण्याचा सर्वथा उद्देश नव्हता; किंबहुना त्याच्या वेळेस तो प्रघात पडलाच नव्हता हें वर त्याच्या काळाविषयी जें लिहिले आहे त्यावरून लक्षांत येईल. यास्तव संविधानक, रसवैचित्र्य, वर्णनें इत्यादिकांचा वमत्कार त्यानें प्रकृत ग्रंथांत उगीच थोडा केला आहे. त्याचा मुख्य उद्देश आपल्या काळाची स्थिति ज्यांत चागली दाखविली जाईल अशा प्रकारच्या मनोरंजक गोष्टी रचून उत्कृष्ट गद्यरचनेचा मासला रसिक संस्कृतज्ञांस सादर करावा इतकाच असावासा दिसतो. असो; तव्हां प्रस्तुत ग्रंथाविषयीचें विवरण मागल्या दोहोंप्रमाणें लांब होण्यास मुळींच अवकाश नाही.

वर सांगितलेंच आहे कीं, 'दशकुमारचरितां'त एक संबंध अशी गोष्ट नाही. प्रत्येक कुमाराच्या गोष्टीचें निराळें संविधानक आहे. यास्तव या ग्रंथास आरंभ कसा केला आहे हें सांगून यातील कथांचें सामान्यतः स्वरूप ध्यानांत येण्याकरिता एक मात्र गोष्ट येथें घेऊं.

मैगध देशांत पुष्पपुरीनामे नगरीचे ठायीं राजहंस नामेंकरून एक

१ मैगध देश म्हणजे सांप्रतच्या बहार प्रांताचा दक्षिण भाग. पुष्प-पुराचें दुसरें नांव पाटलिपुत्र असें होतें. त्याचा प्रीक लोकांच्या ग्रंथांत 'पालिबोथ्रा' असा अपभ्रंश आढळतो, व येथील आलीकडचा अपभ्रंश 'पाटणा' होय. ही गोष्ट पूर्वी माहित होतीच, पण खेन्शो नांवाच्या एका साहेबानें सुमारे चाळीस वर्षांपूर्वी सोन (शोण) नदीचें पूर्वीचें पात्र शोधून काढल्यामुळें तर ती पक्कीच ठरली—मालव म्हणजे सांप्रतचा मालवा देश हें सांगावयास नकोच.

प्रतापी व पुण्यशील राजा राज्य करित होता. त्याचें कांहीं प्रसंगानें मालव देशचा राजा मानसार याशीं मोठे तुंबळ युद्ध झालें त्यांत मानसाराचा पराभव होऊन तो राजहंसाच्या हातीं सापडला. तथापि या राजाने उदार अंतःकरणानें त्यास सोडून देऊन पुनः आपल्या राज्यावर बसविलें. तें न स्मरतां मानसाराने पुनः युद्धाची सिद्धता करवून राजहंसाशीं रणांगणांत गांठ बातली. राजा पुष्कळ लढला, पण शेवटीं महाकालेश्वराची आराधना करून मानसारानें जी विजय-गदा संपादन केली होती तिच्या योगानें त्याचा पराभव झाला. ही गदा हाणतांच सारथी गतप्राण होऊन राजा मूर्च्छित पडला. घोडे ऊधळले ते त्या मूर्च्छित राजासकट रथास ओढीत ओढीत रानांत जाऊन धडकले. पुढें सुदैवानें तेथें राणी व राजाचे प्रधान यांची व राजाची परस्पर गांठ पडली. इकडे त्याच्या शत्रूनें पुष्पपुरी घेऊन सर्व राज्य बळकावलें. तेव्हां निराधार होऊन तें सर्व राजमंडळ तेथेंच अरण्यांत राहिलें. याप्रमाणे काहीं दिवस गेल्यानंतर त्या अरण्यांतच राजाची राणी वसुमती हिला आकाशवाणीच्या सांगण्याप्रमाणें सुमुहुर्तांवर एक सुलक्षण पुत्र झाला. त्याचें नांव राजवाहन ठेविलें. हा प्रस्तुत कथेंतील नायक होय. याच्याच बरोबर राजाच्या तीन प्रधानांसही अरण्यांतच तीन पुत्र झाले. याप्रमाणें त्या चौघां कुमारांचें तो राजा तेथें पालन पोषण करूं लागला. असें होता होतां आणखी सहा कुमार कोणी तपस्थानें, कोणी एकाद्या वृद्धांनीं, असे निर-निराळ्या वेळीं आणून राजहंसाच्या स्वाधीन केले. त्यातील चौघे त्याच्याच मंत्र्यांचे असून ते विदेशवासी असतां त्यांवर नानातऱ्हेचे प्रसंग येऊन शेवटीं ते मुळगे कर्मधर्मसंयोगानें आपल्या धन्यापाशीं

१ 'वासदत्ता' व 'कादंबरी' यांच्या वेळेस 'दशकुमारचरित' लिहिलेले नव्हे याचें एक मोठें प्रमाण या दुसऱ्या ग्रंथाचा आरंभ होय. हा जर बरील दोन ग्रंथांच्या वेळेस किंवा त्यापुढें लिहिला असता, तर त्यांतील राजाचें वर्णन, नगराचें वर्णन, आहे त्यापेक्षां फारच निराळ्या तऱ्हेनें असतें.

आले. बाकीचे दोन मिथिलेची राजा प्रहारवर्मा, राजहंसाचा मित्र, याचे असून तेही असेच दैववशात इकडे आले. असो; याप्रमाणे हे दहा कुमार राजापार्शी आले असता त्याने सर्वांचे पालन करून त्यांकडून त्यांस उचित असा उत्कृष्ट विद्याभ्यास करविला. तो सर्व पूर्ण होऊन हे कुमार वयात आले असता एके दिवशी वामदेवनामक एका ब्राह्मणाने राजास कळविले की, " राजा ! हे सर्व कुमार आता विद्यानिपुण झाले. यांस दिग्विजयास पाठव. " राजाने ते ऐकून एका मुहूर्तावर तसे केले. मग ते दहा कुमार तेथून निघून विंध्याटवीत जाऊन उतरले. असे ते चालले असता एकदां असे घडले की, राजवाहनास एका ब्राह्मणाने आपणाबरोबर गुप्त वाटेने पाताळांत नेले. तेथे राजवाहनाच्या पराक्रमाने त्यास संपूर्ण राज्य मिळाले, व तेथील राजाची कन्या त्याने वरली. इकडे राजवाहनाचे नऊ मित्र तो दिसेनासा झालासे पाहून भयाभीत झाले, आणि त्याच्या शोधार्थ कोणी या दिशेस, कोणी त्या दिशेस असे निघून गेले. ते गेल्यावर राजवाहन वर आला, आणि पाहतो तो आपले सोबती कोणी नाहीत. पण कांहीं दिवसांनी ते एकेक त्यास येऊन पुनः मिळाले. तेव्हा एकेकाने आप-आपणांस घडलेला वृत्तांत राजवाहनास निवेदन केला आहे. याप्रमाणे या ग्रंथाचे संविधानक आहे.

आता 'दशकुमारचरितां'तील गोष्टी कशा प्रकारच्या आहेत ते दाखविण्याकरितां त्यांतील एक गोष्ट मासल्याकरितां येथे घेतोः—

उपहारवर्मा राजपुत्रास (राजवाहनास) आपले चरित्र सांगतोः—

" मी तुझ्या शोधाकरितां फिरत असतां विदेह देशास गेलों. तो तेथील राजधानी जी मिथिला तीत न जातां गांवाबाहेरच एका मठांत उतरलों. तेथे एका वृद्धतापसीने तेथील राजा प्रहारवर्मा (उपहार-वर्म्याचा बाप) याचा वृत्तांत नुक्ताच घडलेला सविस्तर सगळा मला सांगितला. त्यावरून ती तापसी आपली दाई अशी मां तेव्हांच ओळखली, आणि राजाचा पुत्र रानांत गमावला म्हणून जो तूं सम-

१ मिथिला (जनकाचा देश) म्हणजे हल्लींच्या बहार प्रांताचा उत्तर भाग.

जतेस तो मी असें तिला सांगितलें. तें ऐकतांच तिचा कंठ भरून येऊन तिनें मोठ्या प्रेमदर्शनें मला पोठाशीं धरलें. नंतर विकटवर्म्यास मारून बंदीत ठेवलेल्या आपल्या आईबापांस सोडवण्याचा कृतनिश्चय मी तिला निवेदन केला. तिनेंही माझे साह्य करण्याचें पत्करलें. तें असें कीं, तिची मुलगी विकटवर्म्याच्या राणीपाशीं होती; यास्तव तिच्या द्वारे राणीस वश करून घेऊन विकटवर्म्याचा सूड उगवावयाचा. हें कृत्य फारसें कठीण नव्हतें. कारण विकटवर्मा कुरूप, कुबुद्धि, दुष्ट अशा प्रकारचा असल्यामुळे राणीस तो अगदीं आवडत नसे. मग असा संकेत ठरल्यावर त्या दाईच्या मुलीनें तें कार्य सिद्धीस नेलें. माझी व राणीची चोरवाटेनें एकांतीं गाठ घालून देऊन परस्परांचें प्रेम तिनें जडविलें. पण विकटवर्मा माझा सख्खा चुलतभाऊ पडला; तेव्हां हें नाच पापकर्म कसें करावें असें मनांत येऊन मला मोठी चिंता पडली. पण गणपतीनें मला दृष्टांत देऊन ती निवारण केली: कीं ' अरे उपहार-वर्म्या ! तूं माझाच अंश आहेस; व ही श्री माझ्या मस्तकावरील गंगा असून शापदोषांनं भूलोकावर अवतरली आहे. तर तुमचा योग निश्च नव्हे. ' याप्रमाणें माझा संदेह दूर झाला असतां मी निःशंक तिशीं रममाण झालों. असें चाललें असतां राजाचा सूड उगविण्यास ही पुढील युक्ति आम्हीं योजली. राणीनें राजास एक सुंदर तजबीर दाखविली, आणि असें सांगितलें कीं, तुमचें अनुमत असल्यास असलें रूप प्राप्त होण्याची मंत्रसिद्धि मी नुकती साध्य करून घेतली आहे, तिच्या योगाने तुमचें असें दिव्य शरीर करीन. विकटवर्मा बुद्धीचा जडच होता; त्यानें तेव्हाच होय म्हटलें. मग तिनें बागेत तो चमत्कार करण्याकरितां सर्व तयारी करविली. होमकुंड तयार करून त्या राजास फसविण्याकरितां पुष्कळ मंत्रतंत्र चालविलें. शेवटीं मला एका लता-

१ विकटवर्मा हा प्रहारवर्म्याच्या भावाचा मुलगा म्हणजे त्याचा पुतण्या. यानें प्रहारवर्म्यास व त्याच्या राणीस बंदीत घालून आपणच राज्य बळकावलें. प्रस्तुत कथा सांगणारा उपहारवर्मा यानें हा आपल्या आईबापांचा दुःखवृत्तांत ऐकून चुलतभावाचा (विकटवर्म्याचा) सूड घेण्याचा निश्चय केला.

कुंजात लपवून ठेविलें होतें, तेथून त्या कुंडाजवळ बोलावलें. तेव्हां संकेताप्रमाणें मी लागलाच पुढे झालों, आणि विकटवर्म्यांचे कठ्यारिनें दोन तुकडे केले; आणि त्या अग्नीतच टाकून दिले. याप्रमाणें मुख्य हेतु सिद्धीस गेल्यावर मीं लागलीच आईबापांस बंदीशाब्रेतून सोडवून त्यांची पुनः पूर्वीच्या राज्यावर स्थापना केली. ”

वरील गोष्टीवरून ‘ दशकुमारचरिता ’ चें एकंदर स्वरूप आमच्या वाचकांच्या लक्षांत येईल. वर जी उपहारवर्म्यांची कृति वर्णिली आहे तशीच येथून तेथून सगळ्या कुमारांची आहे. ती वाचून कोणत्याही मनुष्यास सामान्यतः अत्यंत तिटकारा आल्यावांचून राहणार नाही. ज्या काळीं अशा क्रूर व अधम कृत्यांचा आणि धर्मभ्रष्टतेचा सर्वत्र प्रचार चालू असेल, तो काल मोठा भयंकर असावा यांत संशय नाही ! त्याची कल्पनाही मनास दुःसह होते ! असो; वरील गोष्टीवरून प्रस्तुत ग्रंथात संविधानकाचा चमत्कार कितपतसा आहे तोही सर्वांस सहज समजेल. तेव्हां एकंदरीत कादंबरीचें मोठें अंग जो वरील गुण त्या-संबंधे सांप्रत ग्रंथास मोठासा मान देतां येणार नाहीं हें उघड आहे.

‘ दशकुमारचरितां ’ त येथून तेथून एक संबंध गोष्ट नाही, यास्तव त्यात क^१ त्याही रसाचा पूर्ण परिपाक उतरला नाहीं हें मागें सांगितलेंच आहे. साऱ्या कुमारांच्या चरितांत दोन रस मुख्यतः आहेत; ते अर्थातच वीर आणि शृंगार. तरी वर लिहिलेल्या उपहारवर्म्यांच्या गोष्टीतल्या सारखेच ते असल्यानें ते अगोदर पूर्ण साधलेही नाहीत; आणि पुनः त्यांचें स्वरूप दुष्ट असल्यामुळें त्यांच्या युोगानें मन प्रसन्न

१ वरील श्लाघ्य चरित्राचें तें करणाराच्या मुखानेंच श्रवण केलें असतां तें राजवाहनास किती गोड लागलें हें मागें लिहिलेंच आहे. तें झाललें असतां प्रस्तुत कवीच्या नांवाविषयींचा संदेह फिटेल. हें वरील मत राजवाहनाकडून जरी वदविलें आहे तरी तें दंडीचेंच होय असें मानण्यास हरकत नाही. तेव्हां दंडी जर यति असता, तर वरच्या-सारखें जारकर्माचें त्यानें पुरस्कारण केलें असतें काय ?—तसेंच मण-पति, देवी इत्यादि देवतांचा संबंध केवळ त्यांची विटंबना करण्याकरतां तो आणता काय ?

न होतां त्यास उद्देश मात्र होतो. कुमारांच्या वृत्तांतांत व साहस कृत्यांत तसेच अद्भुत व भयानक रसही आहेत; पण तेही वरच्याप्रमाणे अपुरेच. ' कादंबरी ' तली कथा जशी उत्कृष्ट रचली आहे, किंवा ' आरोबियन् नैट ' मध्ये जशा सर्व गोष्टी अद्भुतरसमय आहेत, तशी यांतली एकही नाही. एक दोन कांहीं बऱ्या आहेत, पण बाकीच्या तर अगदीच सरासरी आहेत. असो; तर याप्रमाणे प्रस्तुत ग्रंथांत रसवैचित्र्याचा प्रकार आहे. वर्णनाविषयी पाहिलें तर भवभूतीच्या नाटकांतून, ' कादंबरी ' त वगैरे जसें सृष्टीचें वर्णन आहे तसें तर यांत बिलकूल नाही. स्त्रियांचे, बागांचे वगैरे कोठे कोठे आहे, पण तेही संस्कृत कवींच्या अनादिसिद्ध एकदां ठरून गेलेल्या संप्रदायासच केवळ अनुसरून असल्यामुळे मनास मोठासा चमत्कार वाटत नाही असो; तर याप्रमाणे चित्तरञ्जनाकरितां जो रसिक ही दंडीची कृति समग्र वाचील त्यास वाचनांती मोठासा संतोष होईल असें आम्हास वाटत नाही. त्यास कोठे कोठे कांहीं मजेदार वाटेल खरे, पण एकंदर सगळ्या ग्रंथाचे पुनरालोचनाकरितां वाचनाचे श्रम पुन्हा व्यावेसे त्यास वाटणार नाहीत.

' दशकुमारचरिता ' विषयी वरील एकंदर आमचें मत वाचून वाचकांस कदाचित् मोठें आश्चर्य वाटेल; कारण या ग्रंथाची या देशांत पूर्वीपासून मोठी प्रख्याति असून शिवाय विल्सन् साहेबांनीही त्याच्या गुणांवरून युरोपांतील वाचकांस तो सादर केला, आणि तेव्हांपासून तिकडेही तशीच याची प्रसिद्धि झाली आहे. एतद्देशीय पंडितांत या ग्रंथास किती मान आहे हें मागे एकदां आलेल्या श्लोकावरून तर स्पष्ट दिसतें. तो श्लोक हा—

उपमा कालिदासस्य भारवेरर्थगौरवम् ।

दंडिनः पदलालित्यं माघे संति त्रयो गुणाः ॥

“ उपमा अशी कालिदासाचीच, अर्थगौरव भारवीच्याच काव्यांत, पदलालित्य पहावें तर दंडीचेंच, आणि हे तिन्ही गुण एकत्र असे माघकवींच्या काव्यांतच दृष्टीस पडतात. ”

यावरून पदलालित्य या गुणांत दंडीची सर्व कवींत श्रेष्ठता दिसून येते. बल्लालमिश्राच्या ' भोजप्रबंधां ' तही आपला कवि कालिदासादि कविराजांच्या समाजांत खुशाल बरोबरीनें रमलेला आढळतो. याचे एक उदाहरण या कवीच्या वृत्तांताच्या आरंभी दिलेंच आहे. शिवाय इकडचा प्रसिद्ध ग्रंथकार व रसिकांत अप्रगण्य असा अपय्यादीक्षित यानेंही दंडीविषयींची आपली नम्रत्वबुद्धि ' दशकुमारचरितसंक्षेप ' या पद्यरूप ग्रंथावरून प्रगट केली आहे. हाच प्रकार विनायक म्हणून कोणी कवीनेंही केला आहे.

वरील दुहेरी प्रसिद्धि कोणाचीही विनाकारण होणार नाही हें उघड आहे. यास्तव ती कशावरून झाली हें येथें अवश्य सांगितलें पाहिजे पहिली प्रसिद्धि एतद्देशीय पंडितांत पूर्वापार चालत आलेली. हिचे कारण वरील श्लोकातच आहे;—पदलालित्य. हा गुण प्रस्तुत कवीच्या खुद्द ग्रंथांत सर्वत्र आढळतो खरा. संस्कृतांत अगोदर गद्यग्रंथ थोडे; पण जे आहेत त्यात दंडीच्या ' दशकुमारचरिता ' ची बरोबरी दुसरा कोणताही ग्रंथ करूं शकणार नाही. ' पंचतंत्र, ' ' हितोपदेश ' वगैरेंची पदरचना फारच हलका; व ' वासवदत्ता, ' ' कादंबरी ' यांची फारच कृत्रिम; व्यवहारांतल्यासारखी असून प्रौढ, पण पुनः काव्याच्या घाटणीवर सर्वथा पडलेली नव्हे, अशी रचना ' दशकुमारचरिता ' तच आढळते. शिवाय तींत श्लोकही विशेष आढळतो. तेव्हां या गुणावरून प्रस्तुत कवीची विशेषतः येवढी ख्याति पहिल्यापासून झाली असेल असें म्हणण्यास हरकत नाही. आतां दुसरी युरोपांतील संस्कृतज्ञांत झालेली. ही विल्ल्सन् साहेबांसारख्या विख्यात पंडितानें आपल्या कवीस हातीं धरल्यामुळें बहुधा झाली आहे यांत संशय नाही. ग्रीक व ल्याटिन भाषेचा प्रचार जसा युरोपांत सार्वत्रिक व चिरकालिक झाला आहे, तसा संस्कृताचा मुळीच नाही. यास्तव असें होतें कीं, कोणी मोठ्या संस्कृतज्ञानें जेव्हां एकाद्या ग्रंथाची प्रसिद्धि करावी, तेव्हांच ती होते; आणि तसें ज्या ग्रंथांचें झालें नसतें ते कितीही योग्यतेचे असले तरी अप्रसिद्धच राहतात. याची उत्कृष्ट प्रमाणें बाणभट्टाची ' कादंबरी, ' व विशेषतः जगन्नाथरायाचे ग्रंथ हीं होत.

युरोपांतील संस्कृतज्ञांस ' हितोपदेश ' जितका माहीत आहे तितकी ' कादंबरी ' किंवा ' किरातार्जुनीय ' ही माहीत नाहीत. ' भामिनीविलास, ' व ' गंगालहरी ' या अनुपम ग्रंथांची तर बहुधा पुष्कळांस नावेही ठाऊक नसतील ! तेव्हां माजी डॉयरेक्टर ग्रॉंट साहेब यांच्या संबंधाने आपल्या तुकारामास जशी एकदम सान्या मराठी कवीत थोरवी प्राप्त झाली, तशीच प्रस्तुत कवीस विल्सन् साहेबांनी आणली आहे असे म्हणण्यास हरकत नाही. तसे न होतें तर इतर अप्रसिद्ध संस्कृत कवींच्याच मालिकेत त्यासही बसावें लागतें ! असो; पण याशिवाय ' दशकुमारचरित ' युरोपांतील लोकांत विशेषतः मान्य होण्याचें दुसरेही एक कारण आहे. तें हें की, त्यांत त्या वेळची स्थिति रेखलेली आढळते. यास्तव इतिहासज्ञांस किंवा प्राक्कालजिज्ञासु जनांस ती फार उपयोगी पडण्यासारखी आहे.

याप्रमाणें प्रस्तुत ग्रंथाच्या ख्यातीची जी कारणे आम्हांस वाटतात ती सांगितली. शेवटी त्याविषयी एकंदरीत येवढेंच सांगतों की, तो रसिक वाचकास बाह्य गुणांवरून म्हणजे पदलालित्यावरून वगैरे जितका प्रिय होईल, तितका अंतर्गुणांवरून म्हणजे रससंविधानकादिकांवरून होणारा नव्हे.

आतां ' दशकुमारचरिता ' चें स्वरूप वाचकांच्या काहीं लक्षांत येण्याकरतां त्यांतून थोडेसे उतारे येथें घेतों.

पहिल्यानें शृंगाररसाचे ग्रंथाचा जो एकदम आरंभ झाला आहे तो असाः—

— श्रुत्वा तु भुवनवृत्तांतमुत्तमांगना विस्मयविकसिताक्षी सस्मितमिदमभाषत । दयित त्वत्प्रसादादद्य मे चरितार्था श्रोत्रवृत्तिरद्य मे मनसि तमोपहस्त्वया दत्तो ज्ञानप्रदीपः । पक्वमिदानीं त्वत्पादपद्मपरिचर्याफलम् । अस्य च त्वत्प्रसादस्य किमुपकृत्य प्रत्युपकृतवती भवेयम् । अम-

वर्दीयं हि नैव किञ्चिन्मत्संबद्धम्^१ । अथवास्त्येवास्यापि जनस्य क्वचित्प्रभुत्वम् । अशक्यं हि मदिच्छया विना सरस्वतीमुखग्रहणोच्छेषणीकृतो दशनच्छद एष चुंबयितुं मंबुजासनास्तनतटोपभुक्तमुरस्थलं चैतदालिङ्गयितुमिति । ततः प्रियोरासे प्रावृडिव नमस्युपास्तीर्णगुरुमंडलपयोधरा प्रौढकंदलीमुकुलमिव रूढरागरूपितं चक्षुरुल्लासयंती बर्हिर्वर्हावलीविडंबिना कुसुमचंद्रकशारेण मधुकरकुलट्याकुलेन केशकलापेन स्फुरदरुणकिरणकेसरकरालं कदंबमुकलमिव कांतस्याधरमणिमधीरमाचुचुंब । तदारंभस्फुरितया च रागवृत्त्या भूयो भूयः प्रावर्ततातिमात्रचित्रोपचारशीफरो रतिप्रबंधः ॥

दंडीच्या साऱ्या कुमारांत उपहारवर्ग्यांचेच चरित्र लांब असून वैचित्र्यविशिष्ट आहे. त्याची व रागमंजरीची पहिल्यानें दृष्टादृष्ट झाल्याचा प्रसंग तो वर्णितोः—

एष्वेव दिवसेषु काममंजर्याः स्वसा यवीयसी रागमंजरी नाम पंचवीरगोष्ठे संगीतकमनुस्थास्यतीति सांद्रादरः समागमन्नागरजनः स चाहं सह सख्या धनमित्रेण तत्र सन्नयधिपि । प्रवृत्तनृत्तायां च तस्यां द्वितीयं रंगपीठं ममाभून्मनस्तदृष्टिविभ्रमोत्पलवनसत्रापाश्रयश्च पंचशरो भावरसानां सामग्रयात्समुदितबल इव मामति-

१ शैक्सपीयर कर्वाच्या ' व्हेनिस् शहराचा व्यापारी ' या नांवाच्या नाटकात नायिकेनें नायकास उद्देशून केलेले भाषण असेच आहेः-

“ Myself and what is mine, to you and yours
Is now converted; but now I was the lord
Of this fair mansion, master of my servants,
Queen o'er myself; and even now, but now,
This house, these servants, and this same myself,
Are yours, my lord !—”

Act III Scene II.

मात्रमव्यथयत् । अत्रासौ नगरदेवतेव नगरमोषरोषिता
लीलाकटाक्षमालाशृङ्खलाभिर्नीलोत्पलपलाशश्यामलाभि-
र्ममवध्नात् । नृत्योत्थिता च सा सिद्धिलाभशोधिनी किं
विलासात् किमभिलाषात् किमकस्मादेव न जानेऽस-
कृन्मां सखीभिरप्यनुपलक्षितेनापांगप्रेक्षितेन सविभ्रमारे-
चितभूलतममिवीक्ष्य सापदेशं च किञ्चिदविष्कृतदश-
नचंद्रिकं स्मित्वा लोकलोचनमनसानुयाता प्रातिष्ठत् ।)

प्रमतीस आरंभीच घडलेला मनाहर प्रसंग तो निवेदन करतोः—

देव देवस्यान्वेषणाय दिक्षु भ्रमन्नभ्रंकषस्यापि विं-
ध्यपार्श्वारूढस्य वानस्पतेरधः परिणतपतंगबालपल्लवाव-
तंसिते पश्चिमदिगंगनामुखे पल्लवाभस्युपस्पृश्योपास्य
संध्यां तमःसमीकृतेषु निम्नोन्नतेषु गंतुमक्षमः क्षमातले
किसलयैरुपरचर्य शय्यां शिशयिषमाणः शिरसि कु-
र्वन्नजलिं यास्मिन् वनस्पतौ वसति देवता सैव मे श-
रणमस्तु शरारुचक्रचारभीषणायां शर्वगलश्यामशार्व-
रांधकारपूराध्यातगभीरगह्वरायामस्यां महाटड्यामेका-
किनो मे प्रसुप्तस्येत्युपधाय वामभुजमशयिषि । तत
क्षणादेवावनिदुर्लभेन स्पर्शेनासुखायिषत किल मे गा
त्राण्याह्लादयिषतेंद्रियाण्यभ्यमनायिष्ट चांतरात्मा वि-
शेषितश्च हृषितास्तनूरुहाः पर्यस्फुरन्मे दक्षिणभुजः ।
कथं त्विदमिति मंदं मंदमुन्मिषन्नपर्यच्छच्छंद्रातपच्छेदक-
ल्पं शुक्लांशुकवितानमैक्षिषि । वामतो वलितदृष्टिः स-
मया सौधमिति चित्रास्तरणशायिनमतिविश्रब्धप्रस्तुत
मंगनाजनमलक्षयम् । दक्षिणतो दत्तचक्षुरागलितस्तांनां
शुकाममृतफेनपटलपांडुरशयनशायिनीमादिवराहदंष्ट्राशुक-
जाललग्नामंसस्रस्तदुग्धसागरदुकूलोत्तरीयां भयसा-
ध्वसमूर्च्छितामिव धरणीमरुणाधरमणिकिरणबालकि-
सलयलास्यहेतुभिराननारविंदपरिमलोद्वाहीभिर्निश्वासमा-

तरिष्वभिरीश्वरेक्षणदहनदग्धं स्फुलिगशेषमनंगमिव सं-
धुक्षयंतीमंतःसुप्तषट्पदमुंबुजमिव जातानद्रमामोलित-
लोचनैदीवरमाननं दधानामैरावतमदावलेपलूनापविद्धा-
मिव नंदनवनकल्पवृक्षरत्नमंजरीं कामपि तरुणीमालो-
कयम् । अतर्कयं च । क्व गता सा महाटवी कुत इद-
मूर्ध्वाङ्कपालसंपुटोल्लोखे शक्तिध्वजशिखरशूलोत्सेधसौ-
धमागतम् । क्व च तदरण्यस्थलोसमास्तीर्णं पल्लवशयनम् ।
कुतस्त्यं चेदमिदुगभस्तिसंभारभासुरं हंसतूलदुकूलशय-
नम् । एष च को नु शीतरस्मिकिरणरजतरज्जुदोलापरि-
भ्रष्टमूर्च्छित इवाप्सरोगणः स्वैरसुप्तः सुंदरीजनः । का
चेयं देवोवारविंदहस्ता शारदशशांकमंडलामलदुकूलो-
त्तरच्छदमधिशेते शयनतलम् । न तावदेषा देवयोषा
यतो मंदं मंदमिदुकिरणैः संवाह्यमाना कमलिनीव नि-
द्राति । भग्नवृंतश्च्युतरसविंदुशबलितं पाकपांडुचूतफल-
मिवोद्भिन्नस्वेदरेखं गंडस्थलमालक्ष्यते । अभिनवयौवन-
विदहनिर्भरोष्मणि कुचतटे वैवर्ण्यमुपैति वर्णकः । वा-
ससी च परिभोगानुरूपं धूसरिमाणमादर्शयतः । तदेषा
मानुष्येव दिष्ट्या चानुच्छिष्टयौवना यतः सौकुमार्यमा-
गताः संतोऽपि संहता इवावयवाः । प्रस्निग्धतमाऽपि
पांडुतानुविद्धैव देहच्छविः । दंतपीडानभिज्ञतया नाति-
विशदरागो मुखे विद्रुमद्युतिरधरमणिः । अनत्यापूर्णमा-
रक्तमूलं चंपकमुकुलमिव कठोरं कपोलतलम् । अनंग-
बाणपातमुक्ताशंकं च विश्रग्धमधुरं सुप्यते । न चैत-
द्वक्षस्थलं निर्दयविमर्दविस्तारितमुखस्तनयुगलम् । अस्ति
चानतिक्रान्तिशिष्टमर्यादचेतसो ममास्यामासक्तिः । आ-
सक्त्यनुरूपं पुनराश्लिष्टा यदि स्पष्टमार्तरवेणैव सह
निद्रां मोक्षयति । अथाहं न शक्यामि चानुपश्लिष्य श-
यितुम् । अतो यद्भावि तद्भवतु भाग्यमत्र परीक्षिष्य इति

स्पृष्टास्पृष्टामेव किमप्याविद्धरागसाध्वसं लक्ष्यसुप्तः
स्थितोऽस्मि । साऽपि किमप्युत्कंपिना रोमोद्भेदवता
बामपार्श्वेन सुखायमानन मंदं मंदं विजृम्भिकारंभमंथ-
रांगो त्वंगदग्रपक्ष्मणोश्चक्षुषोरलसतांततारकेण नातिपक्व
निद्राकषायितापांगपरभागेन युगलेनेषदुन्मिषंती त्रास-
विस्मयहर्षरागशंकाविलासविभ्रमव्यवहितानि व्रीडां-
तराणि कानि कान्यपि कामेनाद्भुतानुभावेनावस्थांतराणि
कार्यमाणा परिजनप्रबोधनोद्यतां गिरं कामावेशपरवशं
हृदयमंगानि च साध्वसायाससंबध्यमानस्वेदपुलकानि
कथं कथमपि निगृह्य सस्पृहेण मधुरकूणितात्रिभागेन
मंदमंदप्रचारेण चक्षुषा मदंगानि निर्वर्ण्य दूरोत्सर्पितपू-
र्वकायापि तस्मिन्नेव शयनतले सचकितमशयिष्ठ । अ-
जनिष्ठ मे रागाविष्टचेतसोऽपि किमपि निद्रा । पुनरन-
नुकूलस्पर्शदुःखायमानगात्रः प्राबुध्ये । प्रबुद्धस्य च सैव
महाटवी तदेव तरुतलं स एव पत्रास्तरो ममाभूत् ।
बिभावरी च व्ययासीत् । अभूच्च मे मनसि किमयं स्वप्नः
किं विप्रलंभो वा किमियमासुरी दैवी वा काऽपि माया ।
यद्भावि तद्भवतु नाहमिदं तत्त्वतो नावबुध्य मोक्ष्यामि
भूमिशय्यां यावदायुरत्रत्यायै देवतायै प्रतिशयिष्यामीति
निश्चितमतिरतिष्ठम् ॥

नृत्यवर्णनः—

--विद्युलतामिव विडंबयंती भूषणमणिरणितदत्तल-
यसंवादिपादचारम् अपदेशस्मितप्रभाभिषिक्तार्बिबाधरम्
अचक्रंसितप्रतिसमाहितशिखंडभारम् समाघट्टितैकाणि-
तरन्ममेखलागुणम् अंचितोत्थितपृथुनितंबविलंबितवि-
चलदंशुकोज्ज्वलम् आकुंचितप्रसृतवेल्लितभुजलताभि-
हतललितकंदुकम् आवर्जितबाहुपाशम् उपरिवर्ति-
तत्रिकविलग्नलोलुकुंतलम् अवगलितकर्णपूरकनकपत्र-

प्रतिसमाधानशीघ्रतानतिक्रामितप्रकृतक्रीडनम् असकृ-
 दुत्क्षिप्यमाणहस्तपादबाह्याभ्यंतरभ्रांतकंदुकम् अवनम-
 नोन्नमनैरंतर्यनष्टदृष्टमध्ययष्टिकम् अवपतनोत्पतननि-
 र्व्यवस्थमुक्तहारम् अंकुरितधर्मसलिलदूषितकपोलपत्रभं-
 गशोषणाधिकृतश्रवणपल्लवानिलम् आगलितस्तनतटांशु-
 कनियमव्यापृतैकपाणिपल्लवं च निषद्योत्थाय निमोल्यो-
 न्मील्य स्थित्वा गत्वा चैवातिचित्रं पर्यक्रीडत राजक-
 न्या । अभिहत्य भूतलाकाशयोरपि क्रीडांतराणि दर्श-
 नीयान्येकेनैव वानेकेनैव कंदुकेनादर्शयत् ॥

उच्छ्वास ६

वरील उताऱ्यांवरून दंडीचे पदलालित्याद गुण वाचकांच्या लक्षांत येऊन त्याची वर्णनाची शैली किती उत्तम आहे तीही सहज समजेल. अशा प्रकारचे शृंगारवृत्तांत या ग्रंथांत बहुधा सर्वत्र आहेत. त्यांवरून आपला कवि दंडधारण करणारा जती नसावा हें तर काय, पण कालिदास, गोवर्धनाचार्य, जगन्नाथराय यांप्रमाणे मोठा रंगेला असावा असे स्पष्ट दिसून येते. आपल्या वेळच्या ह्यालीखुशा लोकांच्या सर्व प्रकारांचा जातीने अनुभव घेऊन तो त्यांत पुरा वाचक-गार झालेला असावा हें प्रस्तुत ग्रंथावरून उघड होते. 'मृच्छकटिक' नाटकात त्याच्या चतुर कवीने संविधानकाचा बिघाड न करता त्या वेळची उज्जयिनीनगराची स्थिति निरनिराळ्या अनेक प्रकारांनीं जशी दाखविली आहे, तशीच तऱ्हा 'दशकुमारचरितां' तही कांहीं आहे. उदाहरणार्थ हा पुढील जुगाराचा प्रकार पहाः—

अनुप्रविश्य च द्यूतसमाजमक्षभूतैः समगांसि । तेषां पंचविंशतिप्रकारासु सर्वासु द्यूताक्षाश्रयासु कलासु कौशलमक्षभूमिहस्तादिषु चात्यंतदुरुपलक्षाणि कूटकर्माणि तन्मूलानि सावलेपान्यधिक्षेपवचनानि जीवितनिरपेक्षाणि संरंभविचेष्टितानि सभिकप्रत्ययव्यवहारान् न्यायबलप्रतापप्रायान् अंगीकृतार्थसाधनक्षमान् बलिषु सांत्वनानि

दुर्बलैषु भर्त्सितानि पक्षरचनानैपुण्यमुच्चावचान्युपप्रलो-
भनानि ग्लहप्रभेदवर्णनानि द्रव्यसंविभागौदार्यमंतरां-
तराश्लीलप्रायान् कलहानित्येतानि चान्यानि चानुभवन्न
तृप्तिमध्यगच्छम् । अहसं च किञ्चित्प्रमाददत्तशारे क्वचित्
कितवे प्रतिकितवस्तु निर्दहन्निव क्रोधताम्रया दृशा माम-
मिवोक्ष्य शिक्षयसि रे द्यूतवर्त्म हासःप्याजेनास्तामय-
मशिक्षितो वराकस्त्वयैव तावद्विचक्षणेन देविष्यामीति ।
द्यूताध्यक्षानुमत्याव्यत्यसजाव । मया जितश्चासौ षोड-
शसहस्राणि दीनाराणाम् । तदर्द्धं समिकाय सभ्येभ्यश्च
दत्त्वाऽर्द्धं स्वीकृत्योदतिष्ठम् । उदतिष्ठंश्च तत्र गतानां हर्ष-
गर्भाः प्रशंसालापाः प्रार्थयमानसभिकानुरोधाच्च तदगो-
रसाभ्यवहारविधिमकरवम् । यन्मूलश्च मे दुरोदरावतारः
स मे विमर्दको नाम विश्वास्यतरं द्वितीयं हृदयमासीत् ॥

उच्छ्वास २

येवढे उतारे बस झाले. यावरून संविधानकाचा चमत्कार, रसपोष,
सृष्टिवर्णन वगैरे गुण ' दशकुमारचरितां ' त नसतांही ते संस्कृतज्ञांस
कां प्रिय झाले आहे हे तेव्हांच कळून येईल. तरी खरें म्हटलें असता
ज्यास्ती उतारेही फारसे घेतां येणार नाहीत हेही येथें लिहिलें पाहिजे.
कां की, सांप्रत प्रंथांत बहुतेक कथाभागच वर्णिला असून वाचकांचें
मन रमण्यासारखीं वर्णनें वगैरे पुष्कळ नाहीत. वरच्यासारखीं उगीच
कोठें कोठें मध्ये आहेत. शिवाय यापूर्वी वर्णिलेल्या कवींच्या प्रंथांतून
निरनिराळ्या रसाचे उतारे जसे हवे तितके घेतां आले, तसेंही प्रस्तुत
प्रंथांत करता येत नाही. वरील शृंगाराखेरीज इतर कोणत्याही रसाचा
उतारा देण्यास यांत सांपडणार नाही. असो; तर याप्रमाणें ' दशकुमा-
रचरिता ' चे स्वरूप आहे. त्याची मातब्बरी मुख्यत्वेकरून त्याच्या बाह्य
स्वरूपावरच आहे. तरी हें स्वरूप किती उत्कृष्ट आहे हें वरील थोड्या
उतान्यांवरूनही मर्मज्ञ वाचकांस तेव्हांच कळून येईल. शिवाय प्रस्तुत
कवींच्या तर्फेन हेंही वाचकांस कळविलें पाहिजे, कीं गद्यरूप कवितेच

यानेंच हा पहिला मासला नवीन काढला असल्यामुळे त्याच्यावर पुढे सुधारणा करून सुबंधूनेच विशेषतः बाणभट्टाने ओ रमिकप्रिय ग्रंथ केला त्याशी ' दशकुमारचरित ' ताडून पाहणे बरोबर नव्हे. त्याची गोडी घेत असता दंडीचे उपकार वाचकांनी कुतष्णपणे विसरूं नये.^१

याप्रमाणे हा दुसरा कविवृंद आटपला. याविषयी लिहिण्यास आम्ही जेव्हा प्रथमतः आरंभ केला तेव्हा शेवटच्या दोन कवींचे चांगलेसे अध्ययन केलें नसल्याकारणाने त्या वेळेस ज्या आमच्या सम-जुती होत्या त्यांत आता पुष्कळ फेर पडला आहे. हा फेर लक्षपूर्वक ग्रंथ वाचण्याची ज्यास संवय असेल त्याच्या लक्षात आलाच असेल, व तो आम्ही जागजागी सुचविलाही आहे. तोच आतां लक्षात आणून येथवर झालेल्या पांचाही कवींविषयी येथे पुनः थोडेंसे लिहितों. पहिल्याने याचा काळ. या पाचजणात कालिदास सर्वांत जुना आहे हे येथे सागायास नकोच. तें मागील निबंधांत सिद्ध केलेच आहे. विचार काय तो बाकीच्या चवघांचाच. याचेही काळ मागे ठरविले आहेत त्यांवरून खात्री होईल की, कालमानानें पहिला दंडी, दुसरा भवभूति, तिसरा सुबंधु, आणि चवथा बाणभट्ट असे झाले. तेव्हा मध्यमकालीन कवींत भवभूतीचाही गणना करावी लागते. तो कालिदासाच्या वर्गांत बसत नाही. दुसरे, कवित्वाच्या मानानें योग्यता या रीतीने पाहतां हे सारे वरच्या पायरीस चढतात;—एका बिचाऱ्या सुबंधूस खेरीज करून ! हा मात्र खुद्द वासवदत्ते ' वरून एकदरीत पाहता दुसऱ्याच वर्गांत बसतो; तरी आम्ही जे थोडे उतारे त्याच्या ग्रंथांतील दिले आहेत त्यांवरून पाहता तेथे त्यास सर्वथा बस-विण्याची तरी पंचाईतच ! असो; याप्रमाणे आम्ही केलेला दुसरा वर्ग बहुधा रिकामाच पडतो. कारण कवित्वस्फूर्ति; रसपरिपक्व; पदरचनेचे

१ सुबंधु—पृष्ठ १७७ यात सुबंधूविषयी जें लिहिले आहे तें बरोबर नाही. तें वर लिहिल्याप्रमाणे दंडीविषयी असावें.

प्रसाद. मार्दव, माधुर्य, लालित्य इत्यादि गुण; या सर्वांत दंडी. बाण व अंशतः सुबध्नु यांस कालिदासाचीच जरी केवळ सर येणार नाही, तरी त्याच्या खालोखाल यांची पायरी खरी, या निबंधाच्या उपोद्घातांत मध्यमप्रतीच्या कवींचे जे स्वरूप आम्ही सांगितले आहे ते यात सर्व प्रकारे लागत नाही यांच्या अगो विद्वत्ता मोठी असून त्यांस पूर्वीच्या कवींचे अध्ययनही करावयास सांपडले, व त्यामुळे त्यांच्या कल्पना, त्यांचे विचारही अगदी नवे नाहीत, हे सर्व खरे; पण कवित्वाचा मुख्य गुण जी सहृदयता ती यांच्या ठायी असून तशीच खरी स्फूर्तीही यांस अनुकूल होती. असो; तेव्हा एकंदरीत विचार करतां ते दुसऱ्याच प्रतीत मोडण्यासारखे अगदी नाहीत. तरी दुसरा वर्ग करणेच असल्यास या सर्व कवींची पदरचनेची कृत्रिमता, आणि कालिदासाहून कवित्वगुणांत आणि कालात हीनता, ही तसें करण्यास उपयोगी पडेल.

निबंधारंभीच्या उपोद्घाताप्रमाणे संस्कृत कवितेचे येथवर दोन विभाग झाले. आतां तिसऱ्याविषयी निरूपण करावयाचें. वास्तविक पाहतां मागील अंकांत सांगितल्याप्रमाणे वर दोन विभाग झाले असंही म्हणतां येत नाही. कारण, दुसऱ्यांतले कवि बहुधा सर्वांशी पाहिल्यांच्याच मालिकेंत जातात. तरी विषयनिरूपणाच्या सोईस्तव दुसरा विभाग करावा लागला. त्याप्रमाणेच आतां तिसराही करूं. या तिसऱ्यांत फारसे कवि येणार नाहीत. तरी ज्यांस सामान्यतः त्यात घालतात त्यांजविषयी लिहून हल्लींची स्थितिही या शेवटल्या विभागांत मोडते, यास्तव तिजविषयीही कांहीं लिहिले पाहिजे.

दुसऱ्या विभागाच्या आरंभी लिहिण्यांत आले होते कीं, त्यांत पुष्कळ कवि येत असून त्यांतलि तीनच मुख्यत्वास्तव व गयरचनारूप विशेषास्तव निवडले. तशी निवड येथे करण्याचें सुळीच प्रयोजन नाही. कां कीं, ते मुदलीच थोडे आहेत. असं होण्याचे तरी कारण उघडच आहे. हल्लीप्रमाणे जेव्हां कवित्वाचा केवळ न्हास झालेला असतो त्या काळांत अगोदर एकादा दुसरा कवि निरजतो, आणि त्याच्याही

काव्यांत ते चिरकाल राहण्यासारखे थोडेच, किंबहुना मुळीच गुण नसल्याकारणानें कांहीं कालानंतर त्याचे नाव व ग्रंथ दोन्ही बुडून जातात. याप्रमाणें झाले असतां शंभर दोनशें वर्षांत एकादा दुसरा कांहीं तरी नांव घेण्यासारखा काव्य झालाच तर निर्माण होतो. याशिवाय दुसरें एक जबरदस्त कारण आहे की, इकडे छापखाने नव्हते. ग्रंथ लिहावयाचे ते हातानें. तेव्हा एकाद्या काव्याची प्रसिद्धि होणें म्हणजे पांडितांत त्याची चोहोंकडे मान्यता होऊन तें उतरून घेऊन संग्रहास ठेवावें असें जेव्हां पुष्कळांस वाटूं लागावे तेव्हा. पण यास पहिलें मोठें विघ्न म्हटलें म्हणजे पांडितांचाच मत्सर व द्वेष. हे विघ्न केवढें मोठें असे हें बहुतेक कवींच्या ग्रंथारंभीच्या प्रस्तावनावरून दिसून येतें. तेव्हा यांतून अगोदर पार पडावें तेव्हा पुढे लोकांत मानमान्यता व्हावी. आणि ती होऊन नंतर जेव्हा ग्रंथाचा प्रसार व्हावा तेव्हां त्याच्या प्रसिद्धीस आरंभ झाला म्हणावयाचें. पण सध्यांच्या काळां छापखान्यांच्या योगानें कशी उत्कृष्ट सोय झाली आहे ! एक पैशाची मात्र अनुकूलता करून घेतली की, हव्या तितक्या ग्रंथाच्या प्रती तयार होऊन टपाल आगगाडी वगैरे जीं प्रसाराचीं अमोलिक साधनें सर्वांस अलीकडे अनुकूल झाली आहेत त्याच्या योगानें पाहिजे असल्यास थोडक्याच काळात साऱ्या भूमंडळावरही ग्रंथाचा प्रसार करतां येईल ! व असा प्रकार युरोपांतील ग्रंथांचा हरहमेश होतही आहे. असो; तर या सोईमुळें मध्यम प्रतीचे व कनिष्ठ प्रतीचे सर्व प्रकारचे ग्रंथ इंग्लंडांत वगैरे जसे हजारों राहिले आहेत व राहतात, तसें इकडे मुळीच झालें नाहीं. जे जे म्हणून फारच उत्कृष्ट ठरले,--असे की, त्यांचा प्रचार लवकरच सार्वत्रिक झाला,--ते मात्र तगून राहिले. बाकीचे कोणी लवकर, कोणी उशीरानें, असे हळुहळू बुडाले असावे. अशा बुडालेल्या शेंकडो ग्रंथांचीं नांवें असून प्रसिद्ध असणाऱ्या कित्येक ग्रंथांतून समजली आहेत. असो; तर मागें इंग्लिश कवींच्या वर्णनांत मध्यम प्रतीच्या कवींविषयीं जसा बराच मजकूर लिहावयास सांपडला,

व कनिष्ठ प्रतीच्या कवीविषयी पुष्कळ लिहिता आला असता, तसें संस्कृत कवीविषयी करता येत नाही. नाम्नाच प्रस्तुत म्थळा या तिसऱ्या प्रतीच्या कवीचे विशेष सामान्यतः सांगून नंतर कांहींकां-विषयी विशेषतः निरूपण करूं.

सर्व राष्ट्रांच्या कवितेत असा एक काळ दृष्टीस पडतो की, ज्या वेळेस कवितेचें साधे शुद्ध स्वरूप अगदीं नष्ट होऊन त्याच्या जागीं काहीं विलक्षण तऱ्हेचें कृत्रिम असें स्वरूप तीला आलें असतें. मूळच्या कवीच्या काव्यांत अगदीं स्वाभाविक म्हणजे सहज सरळरीत्या मनात येणारे असे विचार असतात; या शेवटल्यांच्यांत तसें कधीं नसून कधीं कोणाच्या स्वप्नांही यावयाचे नाहीत असे ओढून ताणून आणलेले विचार भरलेले असतात. आणि अशा रीतीनें जो खूप भरकटेल तो फार उत्कृष्ट कवि असा निवडला जातो. तसेंच पहिल्यांच्या ग्रंथांत अर्थावरच सर्वथा धोरण असून शब्दांवर कधींही कटाक्ष असत नाही; पण दुसऱ्यांचें तेंच अगदीं उलट असतें. कोणताही कोटि करण्याचा व विशेषतः श्लेषाचा प्रसंग आला, आणि तो यांनीं दवडला असें कधीं व्हावयाचें नाही. आपण जें लिहिलें त्यांत सामान्य मनुष्याच्या भाषणाप्रमाणें एकच सरळ अर्थ असला, तर त्यांत काय मातब्बरी ? निदान दोन तरी अर्थ निघाले पाहिजेत. तसेंच एकादा पदार्थ पाहून साऱ्या जगाच्या मनांत ज्या कल्पना उभ्या राहतात, त्या आपणासारख्या महाकवी-च्याही मनांत आल्या तर मग आपली कवित्वशक्ति ती काय ? असे वेडगळ भ्रम मनांत शिरले अतल्यामुळे त्यांचें जें स्वरूप ग्रंथाच्या रूपानें बाहेर पडतें तें मोठें विलक्षण असल्यास काय नवल ! दुर्बोधता व क्लिष्टत्व हे दोष तर सहजच त्यांत येतात; व अर्थाचीही त्यामुळें हानि होते हें उघडच आहे. असो; इंग्लंडांत अशा प्रकारचे कवि एकदां पुष्कळ होऊन गेले, त्यांत प्रसिद्ध कवि कौले हा अग्रगण्य होय. जॉन्सन यांनीं आपल्या 'कविचारित्रांत' वरील कवीच्या वृत्तांतांत या विलक्षण कवीची खूप फजीती उडवून त्याचे बंड असें मोडून टाकिलें आहे की, त्यांचें पुनः कोणी कधीं नांव काढूं नये !

अखेंच कोणीं मनावर घेतल्यास संस्कृतांतही पुष्कळ होण्यासारखें आहे. मागें वर्णन केलेल्या सुबधूच्या ग्रंथांत असा प्रकार पुष्कळ आढे हें मागें सांगितलेंच आहे; व तसेंच 'राघवपांडवीय' नामक कविराज कवीच्या ग्रंथाचाही तेथें थोडा उल्लेख कला आहे त्यांतही आहे. या ग्रंथाच्या नांवाप्रमाणेंच रामायण व भारत या दोहोंचेही सांविधानक यांत सारख्याच पदांनीं बांधलें असल्यामुळें हा सगळा प्रथ एक लांबलचक श्लेषच आहे असें म्हटलें असतां चालेल ! कालिदासाच्या नांवावर मोडणारें 'नलोदय' काव्यही याच प्रकारचें आहे हें सांगावयास नकोच. आतां हा प्रकार कोणापासून विशेष प्रवृत्त झाला हें निश्चितपणें सांगतां येणार नाही. तरी अलीकडील पंडितांच्या मतें पंचकाव्यांत शेखराभूत जें 'नैषध' त्यापासून याची प्रवृत्ति पुष्कळ चालू झाली असें म्हणण्यास हरकत नाही. हें शेवटलें महाकाव्य श्रीहर्ष नांवाच्या राजानें रचिलें हें सर्वप्रसिद्धच आहे. यांत कोठ्या, अकटोविकट कल्पना, श्लेष इत्यादिकांची गर्दी आहे. 'पंचनली' म्हणून त्यांत शेवटीं एक प्रकरण आहे, त्यांत पांचा नळांचें वर्णन सरस्वती दमयंतीस करते आहे, तेथे तर कवीनें आपल्या कवित्वाची शर्थ केली आहे. बोलणारें पात्र प्रत्यक्ष वाग्देवताच, आणि काव्य रचणारे कवि तिच्या हातावरील केवळ पोपटच, मग काय विचारायाचें आहे ! प्रत्येक श्लोक खऱ्या नलास लागून इंद्रादि चार वेषधारी देवांसही ते लागतात. असो; अशा प्रकारचे व्यांग चमत्कार केले आहेत. आतां आंतील कल्पना, विचार वगैरे अंतःस्वरूप न पाहतां या कवीच्या कृतीच्या बाह्य स्वरूपाकडे जर नजर पोंचविली, तर तें उत्कृष्ट असतें असें सर्व वाचणारांच्या तेव्हांच लक्षांत येईल. म्हणजे मृदुत्व, मधुरता, लालित्य इत्यादि गुण त्यांच्या पदरचनेत पूर्णत्वानें असतात. केवळ श्रवणमात्रेकरूनच मन आनंदयुक्त

१ 'राजतरंगिणी'त वर्णिलेला हर्षराजा हाच असल्यास याचा काळ इ. स. १११३ या सुमाराचा आहे असें म्हणण्यास चिंता नाही. यानेंच 'रत्नावली' व 'नागानंद' हीं नाटके रचिलीं अशी वदंता आहे.

व प्रसन्न व्हावें अशा तऱ्हेची नुसत्या शब्दांचीच ठेवण त्यांची कांहीं
 खुबदार असते. या गुणांत कालिदासादि जुन्या सर्वमान्य कवींसही
 ते कांहीं अंशीं मागें टाकतात असें सुद्धां म्हटलें असतां चालेल.
 असो; तर याप्रमाणें कवितेच्या साक्षात् तत्त्वापर्यंत यांची गति होत
 नसल्यामुळे तिच्या बाह्य स्वरूपावरच हे आपली करामत खर्चितात,
 पण जे खरे ज्ञाते असतात ते अंतःस्वरूपासच विशेष चाहत असल्यामुळे
 ते या कवींच्या बाहेरील धाटमाटास विशेष मान देत नाहींत.

